

प्रधानमन्त्री

काठमाडौं, नेपाल

शुभकामना

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेडले आफ्नो ५१ औं वार्षिकोत्सव मनाउन लागेको जानकारी पाउँदा मलाई खुसी लागेको छ । यस अवसरमा यस बैंकको उत्तरोत्तर प्रगतिको शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

सरकारी स्वामित्वमा रहेको राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकले देशको आर्थिक विकासमा महत्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याउदै आइरहेको छ । यस बैंकले एकातिर देशभर रहेका आफ्ना शाखाहरु मार्फत सर्वसाधारणलाई बैंकिङ सेवा पुऱ्याई रहेको छ भने अर्कोतर्फ सरकारको प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह गरेर सरकारी नीतिलाई सफल बनाउन मद्दत गरिरहेको छ । नेपालमा बहुसंख्यक जनता अझै पनि औपचारिक वित्तीय पहुँच बाहिर रहेको सन्दर्भमा सर्वसाधारणमा वित्तीय पहुँच अभिवृद्धि गर्न राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकले पुऱ्याएको योगदानको म प्रशंसा गर्दछु ।

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड स्थापनाको ५१ औं वर्ष प्रवेशको अवसरमा उपहार नामक स्मारिक प्रकाशन हुनु सुखद अवसर हो । स्मारिकाले बैंकका गतिविधि लगायत आर्थिक तथा व्यबस्थापकीय विषयमा जानकारी प्रदान गर्न सफल हुने विश्वास मैले लिएको छु । स्मारिक प्रकाशनको सफलताको कामना गर्दै यसप्रकारका क्रियाकलापहरूले भविष्यमा पनि निरन्तरता प्राप्त गरुन् भन्ने कामना सहित बैंकको ५१ औं वार्षिकोत्सवको अवसरमा एकपटक फेरि शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

२०७२ पुष २९

के.पी. शर्मा ओली

नेपाल सरकार
अर्थ मन्त्रालय

विष्णुप्रसाद पौडेल
अर्थ मन्त्री

शुभकामना

नेपालको वैकिंग इतिहासमा वि.सं. २०२२ साल माघ १० गते सरकारी स्वामित्वमा संचालित राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकले स्थापनाको ७१औं वार्षिक उत्सव मनाउने क्रन्तमा आर्थिक लेखहरुको संगालो “उपहार” प्रकाशन गर्न लागेकोमा खुशी लागेको छ ।

२१ओं शताव्दीमा वैकिंग सेवालाई जनताको घरदेलोमा पुर्याउने सरकारी कार्यक्रमलाई प्राथमिकतामा राख्दै वाणिज्य बैंकहरुको प्रतिस्पर्धात्मक वजारमा ग्राहकहरुको सरल र सहज रूपमा निक्षेप संकलन तथा कर्जा प्रवाहको जिम्मेवारी पुरा गर्न यस बैंकले थप प्रयत्न गर्नुपर्छ । ठूलो संख्यामा रहेको ग्रामीण जनसंख्याको वित्तिय पहुँचको अधिकारको सुनिश्चितताको लागि वाणिज्य बैंकले खेलेको भूमिकाको कदर गर्दै सूचना प्रविधिको विकाससंगै वैक तथा वित्तिय संस्थाहरुको कार्यप्रणालीमा सुधारको अपेक्षा राखेको छु ।

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकले सेवा प्रवाहमा अझै सुधार गर्न वैंकको संचालक समिति, व्यवस्थापन समूह र सम्पूर्ण कर्मचारी वर्गले उच्च मनोवलका साथ भूमिका निर्वाह गर्नुहुनेछ भन्ने विश्वास राख्दै वैक ७१ओं वर्षमा प्रवेश गरेको उपलक्ष्यमा सफलताको शुभकामना व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

विष्णुप्रसाद पौडेल

कार्यालयको ठेगाना

सिंहदरबार, काठमाडौं
नेपाल

टेलिफोन नं.

+९७७-१-४२९९८०९

फ्याक्स नं.

+९७७-१-४२९९८३९

वेब साईट :

www.mof.gov.np

गभर्नर
Governor

नेपाल राष्ट्र बैंक NEPAL RASTRA BANK

केंद्रीय कार्यालय
बालुवाटार, काठमाडौं ।
Central Office
Baluwatar, Kathmandu

शुभ-कामना

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड आफ्नो स्थापनाको ५० वर्ष पुरा गरी ५१ औं वर्षमा प्रवेश गर्न लागेको अवसरमा शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

नेपाल सरकारको पूर्ण स्वामित्वमा स्थापित यस बैंकले स्थापना कालदेखि नै सहरी, ग्रामीण तथा दुर्गम स्थानहरूमा आफ्ना शाखाहरू विस्तार गरी आधारभूत बैंकिङ सेवा पुऱ्याउँदै आएको कुरा म यस अवसरमा स्मरण गर्न चाहन्छु । ग्रामीणमुखी शाखा सञ्जाल र लामो बैंकिङ अनुभव हासिल गरेको यस बैंकले सर्वसाधारणमा वित्तीय पहुँच अभिवृद्धि गर्दै कृषि, पर्यटन, ऊर्जा, पूर्वाधार विकास तथा साना-मझौला व्यवसायको प्रवर्द्धनमा अन्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाका लागि समेत मार्गदर्शकको भूमिका निर्वाह गर्दै समावेशी वित्तीय पहुँच तथा मुलुकको आर्थिक विकासमा थप टेवा पुऱ्याउने छ भन्ने मलाई विश्वास छु ।

बढौदै गएको प्रतिस्पर्धी वित्तीय प्रणालीमा यस बैंकले आधुनिक वित्तीय उपकरण र सूचना प्रविधिको उपयोग तथा संस्थागत कार्यदक्षतामा समयानुकूल सुधार गर्दै वित्तीय सेवालाई अझ प्रतिस्पर्धात्मक एवम् उत्तरदायित्वपूर्ण बनाउनुका साथै सरल र सहज बैंकिङ सेवा प्रवाहमा अग्रणी भूमिका निर्वाह गर्ने छ भन्ने मैले आशा राखेको छु ।

अन्त्यमा, बैंकले ५१ औं वार्षिकोत्सवको अवसर पारी समसामयिक आर्थिक तथा व्यवस्थापकीय सूचनामूलक र विश्लेषणात्मक लेखहरू समेटेर प्रकाशित गर्न लागेको स्मारिका “उपहार” सरोकारवाला सबैका लागि सार्थक र उपयोगी हुने विश्वासका साथ प्रकाशनको पूर्ण सफलताको कामना गर्दछु ।

(डा. चिरंजीबि नेपाल)

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लि.
RASTRIYA BANIJYA BANK LTD.
...तपाङको आपाङको बैंक

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लि.

केन्द्रीय कार्यालय
प्रमुख कार्यकारी अधिकृतको कार्यालय
सिंहदरवार प्लाजा, काठमाडौं

प्रतिबद्धता

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकले इतिहासका विविध आरोह अवरोह पार गर्दै गत वर्ष सेवाको स्वर्ण वर्षको रूपमा मनाई आजदेखि ५१ औं वर्षमा प्रवेश गरेको छ। आधा शाताब्दीभन्दा बढी लामो अवधि मुलुकको बैंकिङ सेवामा सक्रिय रही सेवाको ५१ औं वर्षमा प्रवेश पाउँदाको यस क्षणमा हामी हाम्रा आदरणीय ग्राहक तथा शुभेच्छुक वर्गमा खुसी व्यक्त गर्न चाहन्छौं।

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक पूर्ण सरकारी बैंक भएको हुनाले पनि सरकारको नीति कार्यान्वयनदेखि देशमा वित्तीय पहुँच र समावेशिता अभिवृद्धि गर्दै सर्वसाधारण जनतालाई आधुनिक गुणस्तरीय बैंकिङ सेवा प्रवाहमा स्थापनाकालदेखि नै प्रयत्नशील रही आएको छ। यस प्रयासमा सम्बद्ध सबैबाट प्राप्त साथ, सहयोग र मार्गीनिर्देशन बैंकलाई प्रेरणादायी रहेका छन्। आगामी दिनमा समेत सम्बद्ध सबैबाट यस्तै सहयोग सदृभाव प्राप्त हुनेमा हामी विश्वस्त छौं।

अन्तमा ५१ औं वर्ष प्रवेशको यस सुखद अवसरमा हामीलाई यहाँसम्म आइपुग्न मदत पुऱ्याउनु हुने नेपाल सरकार, नेपाल राष्ट्र बैंक, यस बैंकका ग्राहक तथा शुभेच्छुक महानुभावहरू लगायत सम्बद्ध सबैमा हार्दिक आभार प्रकट गर्दै आगामी दिनमा अझै बढी गुणस्तरीय बैंकिङ सेवा उपलब्ध गराउने दिशामा कटिबद्ध रहने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दछौं।

भेषराज पञ्ची
का.मु.प्रमुख कार्यकारी अधिकृत
राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लि.

सम्पादकीय

यही माघ १० गतेबाट राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेडले आधा शताब्दी उमेर पार गरेको छ । स्थापनाको एकाउन्नाँ वर्षमा प्रवेश गर्दा यो संस्था उभिन आइपुगेको ठाउँ अपूर्व छ । समाजवादोन्मुख आत्मनिर्भर, स्वतन्त्र र समृद्ध अर्थतन्त्रको विकास गर्ने उद्घोषसहित सङ्घीय गणतन्त्र नेपालको संविधान जारी भएको छ । यस्तो अर्थतन्त्र निर्माणका निमित्त सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागितामा विकास गर्ने, उपलब्ध स्रोत र साधनको अधिकतम परिचालनद्वारा तीव्र आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने, प्राप्त उपलब्धिलाई न्यायोचित वितरण गर्ने, आर्थिक असमानताको अन्त्य गर्ने तथा शोषणरहित समाजको निर्माण गर्ने विषय संविधानको मार्ग निर्देशक सिद्धान्तका रूपमा आएको समयमा पूर्ण सरकारी स्वामीत्वको यस बैंकको महत्ता बढ्नु स्वाभाविक छ ।

इतिहासमा भण्डै अस्तित्व नामेटको कठोर अवस्थामा पुगेर तड्ग्रिएको यो बैंकले सँगालेको अनुभव पनि अपूर्व सम्पत्तिका रूपमा यससित सुरक्षित छ । यो अनुभवले हामीलाई आगतका निर्णयहरू लिने बेलामा मार्गदर्शन गर्ने नै छ । व्यावसायिकतालाई उच्च प्राथमिकता दिई आफूले दरोसित खुट्टा टेकेर मात्रै अरूलाई उठाउन सकिन्छ भन्ने पाठ आफै इतिहासले सिकाएको हो । यो अनुभवले मात्रै पनि हामीलाई पुग्दैन । बैंक र बजारलाई पैसा र प्रविधिले यसरी गाँस्तै र कस्तै लगिरहेको छ कि क्षणभरको सम्बन्ध विच्छेदन पनि अकल्पनीय छ । बैंकिङ जगत् प्रत्येक पछिल्ला दिन भन् भन् तरलतम् स्वरूपमा प्रकट हुँदो छ । हामीले विश्वको बैंकिङ अनुभवबाट पनि सिकेका छौँ—आय, उत्पादन र रोजगारी नबढाउने लगानीले वित्तीय स्थायीत्व हासिल गर्न सकिँदैन । सेवाका लागि नाफा र नाफाका लागि सेवा गर्दै संस्थागत सुशासनका तीन स्तम्भ ‘असल नियत, चनाखोपन र पारदर्शिता’मा अभ्यस्त हुँदै राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक देशको दिगो आर्थिक विकासको महाभियानमा सरिक रहदै आएको छ । आगामी दिनमा बैंक सुधारका प्रयत्नहरूलाई निरन्तरता दिदै उपलब्ध श्रोत साधनको चुस्त व्यवस्थापनबाट गुणस्तरीय सेवा प्रवाह गरी देश र जनताको सेवा पुऱ्याउने प्रणसहित बैंकको सुधार अभियानमा समाजका हर क्षेत्रबाट पूर्ववत हार्दिक सहयोग, सद्भाव एवं मार्गनिर्देशनको अपेक्षा प्रकट गर्दछौं ।

विषय सूची

क्र.सं.	शीर्षक	लेखक	पृष्ठ
१	अर्थतन्त्रका चुनौती र वाणिज्य बैंकहरूको लगानी अवसर तथा अवस्था	- डा. रवीन्द्रप्रसाद पाण्डे	१
२	सद्गीयतामा बैंक वित्तीय क्षेत्रको बाँडफाँड	- दीपेन्द्रबहादुर क्षेत्री	४
३	राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकसँग मेरो नाता	- जगार्दन आचार्य	७
४	अर्थतन्त्रको खस्कँदो परिदृश्य र स्वाधीन अर्थतन्त्र निर्माणका लागि केही प्रमुख मुद्दाहरू	- चिन्तामणि सिवाकोठी	१०
५	वित्तीय क्षेत्रमा संस्थागत सुशासन : एक विश्लेषण	- नीलम तिरिसना	१५
६	संचालन जोखिम र व्यवस्थापन	- केशवप्रसाद लक्ष्माल	१९
७	मोबाइल बैंकिङ्को सन्दर्भ र राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक	- कपिलमणि शवाली - हेमन्त जि. री.	२३
८	स्वाधीन वा आत्मनिर्भर अर्थतन्त्र : एक बहस	- गुरुप्रसाद पौडेल	२९
९	नेपालमा गरिबीको कारण, अवस्था र स्थिति-समस्या र सुभाव	- गरमीर बहादुर हाडा	३३
१०	मन्दीउन्मुख अर्थतन्त्र र वित्तीय प्रणाली	- अच्युत वार्गेल	३७
११	खात्य सुरक्षा	- मित्रलाल पंजानी	४०
१२	नेपालले भोगेका विपत्ति : तात्कालिक असर र दीर्घकालीन संभावनाहरू	- मुकुन्द अर्थाल	४२
१३	नेपालमा ग्रामीण कर्जाको अभ्यास	- गोकुल अधिकारी	४६
१४	डेरिभेटिभ्स (Derivatives)	- रमेश कुमार पोखरेल	४९
१५	पुँजी बृद्धि वा मर्जरबाट सम्भावित लाभ-हानि	- रिसव गौतम	५३
१६	Challenges in Regulation and Supervision of Banking and Financial System	- Shiba Raj Shrestha	५६
१७	RISK ANALYSIS	- Bhupendra Pandey	६०
१८	IT Risks in Banking Sector	- Debesh Prasad, Lohani	६२
१९	Management Audit	- Sunil Pokharel	६६
२०	Human Resource Planning	- Shankar Kumar Rayamajhee	६८
२१	Capital Measurement Standards: Largely unexplored in Nepalese Banks	- Krishna Shah	७०
२२	Why Acquisition shall be next Strategic Move of RBB?	- Bhawani Shankar Niraula	७३

यस स्मारिकामा प्रकाशित लेखहरूमा अभिव्यक्त विचारहरू लेखकका निजी हुन् । - सम्पादक

अर्थतन्त्रका बैंकहरूको लगानी अवसर र अवस्था

डा. रवीन्द्रप्रसाद पाण्डे*

१. पृष्ठभूमि

नेपाली अर्थतन्त्र अहिले जटिल मोडमा छ। लामो समयको राजनैतिक संक्रमणले गर्दा अर्थतन्त्र शिथिल भएको छ। संविधान सभाबाट संविधान निर्माण भएपछि देश आर्थिक क्रान्तितर्फ लामे अपेक्षा सम्पूर्ण देशबासीले गरेका छन्। तर संविधान निर्माणको अन्तम चरणबाट तराई मधेशमा देखिएको आन्दोलन र त्यसैको बहाना भारतले गरेको (अघोषित) नाकाबन्दीले गर्दा गणतन्त्रलाई संस्थागत गर्न आएको प्रगतिशील संविधान जारी भएपछि जनताले खुशी अनुभूति गर्ने अपेक्षा विपरीत नेपालीहरू नाकाबन्दीको मारमा परिहरेका छन्। तराई मधेशका पूरा गर्न नसकिने मागहरूले गर्दा तत्काललाई आन्दोलन फिर्ता हुने सम्भावना कम देखिएको छ। यो आन्दोलनले अर्थतन्त्रलाई थप धारासायी पाई लगेको छ। तर यसले भू-राजनीतिक अवस्थिति ख्याल गरी नेपालको अर्थतन्त्र कुन दिशामा जानु पर्दछ भने सन्दर्भमा गतिलो पाठ दिएको छ। एकातर्फ नेपाली अर्थतन्त्रले आन्तरिक क्षमता बढाई परनिर्भरता घटाउनु पर्दछ भने अन्तर्राष्ट्रीय प्रतिशप्द्धा बढाई अनियन्त्रित व्यापार घाटा घटाउने र आन्तरिक रोजगारी अभिवृद्धितर्फ लाग्नु पर्ने आवश्यक छ।

साउनदेखि सुरु भई हालसम्म पनि चलिरहेको तराई मधेश आन्दोलन र बन्द हडताल, त्यस माथि पनि अघोषित नाकाबन्दीले गर्दा राजस्व संकलनमा उल्लेख्य हास आएको छ भने विकास निर्माणका काम ठप्प प्राय छन्, उद्योगधन्धाहरू कति बन्द भैसके भने कति बन्द हुने स्थितिमा छन्। यस्तो परिस्थितिमा अर्थतन्त्रका प्रायः सम्पूर्ण क्षेत्रहरू कुनै न कुनै रूपमा प्रभावित भएको स्थिति छ। यसले गर्दा यो वर्षको आर्थिक वृद्धिर न्यून रहनुका साथ साथै मूल्यवृद्धिमा चाप पर्ने देखिन्छ। बैशाखमा आएको शक्तिशाली भूकम्पले गर्दा १४ वटा जिल्ला अति प्रभावित रहेका छन्। थुप्रै मानिसहरू घरबार विहिन भएका छन्। यी जिल्लाका विद्यालय एवम् स्वास्थ्य चौकीहरू समेत ध्वस्त रहेका छन्। थुप्रै सरकारी कार्यालयहरू समेत भत्केका छन्। भूकम्प गएको ६ महिना वित्तसंकदा पनि पुनर्निर्माणको काम शुरु हुन सकेको छैन। पुनर्निर्माणको काम मात्रै तीव्रताका साथ हुन सकेमा पनि सरकारको पुंजीगत खर्च बृद्धि भई आर्थिक वृद्धिर बढाने अपेक्षा गर्न सकिन्छ। यस अवस्थामा सरकारले गहिरो भूमिका खेल्नु

पर्ने आवश्यकता छ। विकास आयोजनाहरूको कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी ढंगबाट लगी समावेशी र दिगो आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्नेतर्फ अर्थ मन्त्रालय केन्द्रित भई नेतृत्व दायी भूमिका खेल्नुपर्ने आवश्यकता छ।

वाणिज्य बैंकहरूको लगानी अवसर र अवस्था:

अस्सीको दशकदेखि शुरु गरेको आर्थिक र वित्तीय उदारीकरणसँगै नेपालमा वित्तीय क्षेत्रको विस्तार उल्लेख्य भएको छ। २०४५ साल सम्म देशमा ४ वटा वाणिज्य बैंक र २ वटा विकास बैंक थिए। उदारीकरणको सुरुवाती दिन देखि नै नेपालको वित्तीय क्षेत्रमा निजी क्षेत्र उत्साहजनक रूपमा आकर्षित भयो। २०५२ सालदेखि एक दशक लामो चलेको आन्तरिक द्वन्द्मा पनि नेपालमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको विस्तार रोकिएन। अहिले देशमा ३० वटा त वाणिज्य बैंकहरू नै भैसके भने विकास बैंक र वित्त कम्पनीहरूको उपस्थिति पनि निकै बाकलो रहेको सबैमा विदित छ।

नेपाल राष्ट्र बैंकले प्रकाशित गरेको आर्थिक वर्ष २०७२।७३ को पहिलो त्रैमासको तथ्याङ्क अनुसार नेपालमा वाणिज्य बैंकहरूले मात्रै हाम्रो अर्थतन्त्रमा रु. ११ खर्ब १४ अर्ब जति कर्जा प्रवाह गरेका छन्। त्यस मध्ये निजी क्षेत्रमा मात्रै रु. १० खर्ब ७७ अर्ब जति कर्जा प्रवाह गरेको देखिन्छ भने सरकारी संस्थानहरू तथा अन्य वित्तीय संस्थाहरूमा रु. ३७ अर्ब जति क्राण्ण प्रवाह भएको देखिन्छ। त्यस्तैगरी कुल लगानी रु. १९३ अर्ब मध्ये सरकारी क्राण्णपत्रमा लगानी रु. १७४ अर्ब र अन्य लगानी रु. १९ अर्ब देखिन्छ। यो समयसम्म आइपुदा वाणिज्य बैंकहरूले कुल रु. १४ खर्ब ९४ अर्ब निक्षेप संकलन गरेका छन्। देशको कुल गार्हस्थ उत्पादन (GDP) करीब रु. २२ खर्बको हिसाबले वाणिज्य बैंकहरूको मात्रै निक्षेप संकलनमा करीब ७० प्रतिशत र कर्जा प्रवाहमा करीब ५१ प्रतिशत बराबरको कारोबार देखिन्छ।

अहिले वाणिज्य बैंकहरूसँग रु. ५० अर्बभन्दा अधिक तरलता रहेको छ। वाणिज्य बैंकहरूले रु. ११६ अर्ब ८३ करोड विदेशी बैंकमा प्लेसमेन्ट गरेका छन्। कुल कर्जा लगानीमा निजी क्षेत्र तर्फ मात्र करीब ९६ प्रतिशत लगानी भएको देखिन्छ। जबकि चालु वर्षको पहिलो त्रैमासमा वाणिज्य बैंकहरूबाट निजी तर्फ प्रवाहित कर्जा २.८ प्रतिशतले मात्र बढेको छ जब कि

अधिल्लो वर्षको सो अवधिमा ७.८ प्रतिशतले बढेको थियो । यस आर्थिक वर्षको पहिलो महिनादेखि नै तराई मधेशमा शुरु भएको आन्दोलनले गर्दा वाणिज्य बैंकहरूबाट निजीतर्फ प्रवाहित कर्जा प्रभावित भएको छ । अझ, पछिल्लो दुई महिनादेखि नेपाल भारत सीमा क्षेत्रमा देखा परेको अवरोध र असहजताले उद्योगधन्दा लगायत अर्थतन्त्रका सबै क्षेत्रहरू प्रवाहित भएकोले निजी क्षेत्रले बैंकहरूबाट कर्जा लिन हिचकिचाएको जस्तो देखिन्छ ।

लामो प्रतिक्षापछि नेपालले संविधानसभा मार्फत् नयाँ संविधान पाएको छ । संविधान बनेपछि राजनैतिक अस्थिरता र संकमणकाल साम्य हुने अपेक्षा गरिएको थियो । तर संविधान प्रति मधेश केन्द्रित दलहरूले असन्तुष्टि जनाई आन्दोलन सुरु गर्नाले स्थिरता र स्थायित्वलाई चुनौती मात्र दिएन कि नेपाली अर्थतन्त्र अहिले तहसनहस हुने स्थितिमा पुच्याइदियो । इन्धन र कच्चा पदार्थको अभाव र लगातारका बन्दले अधिकांश उद्योग धन्दाहरू बन्द छन् भने मानिसहरूको दैनिक जीवन कष्टकर बनिसकेको छ । यो स्थिति अब केही समय रहे मात्रै पनि नेपाली अर्थतन्त्रमा संकुचन आउने र यसले वाणिज्य बैंकहरूलाई नकारात्मक असर पार्ने निश्चित छ । यस अवस्था रहिरहे नयाँ कर्जा प्रवाह नहुनुको अतिरिक्त गइसकेको कर्जा उद्न कठिन भई निष्कृत कर्जाको अनुपात बढ्ने र यसले समग्र वाणिज्य बैंकहरूको नाफा घट्ने देखिन्छ ।

यदि अहिलेको समस्या राजनैतिक ढंगबाट समाधान भएमा नेपाल नयाँ संविधान सहित नयाँ युगमा प्रवेश गर्ने देखिन्छ । राजनैतिक स्क्रमणकाल हटी राजनैतिक दलहरूले भने भै आर्थिक क्रान्तितर्फ देश अघि बढेमा आर्थिक कृयाकलापहरू विस्तार हुने निश्चित छ । नेपालले आर्थिक विकासको लागि थुप्रै काम गर्न बाँकी छ भने नेपालमा आर्थिक सम्भावनाहरू पनि प्रशस्त छन् । भौगोलिक सौन्दर्य र यसको विविधता, जलस्रोतको प्रचुर संभावना, कृषि, पर्यटन, जडिवुटी लगायत थुप्रै क्षेत्र नेपालको संभावनाका आधारहरू हुन् । नेपालमा अहिले उर्जाको चरम संकट रहेकोले उर्जा विकास, प्राकृतिक सौन्दर्यको फाइदा लिन पर्यटन क्षेत्र र आत्मनिर्भर अर्थतन्त्र निर्माणको लागि कृषि क्षेत्रको विकास हुनु जरूरी छ । यसको लागि व्यापक मात्रामा कर्जाको प्रवाहको आवश्यकता छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको उल्लेख्य विस्तार भइरहेको सन्दर्भमा देश भित्र आर्थिक गतिविधिको बढोत्तरी हुने अवस्था सिर्जना भए कर्जा माग बढ्ने देखिन्छ । अझै यहाँको ग्रामीण क्षेत्रमा कर्जाको माग पूरा हुन नसकेको यथार्थ सबैका सामु छलज्जे छ । भुकम्पले बिनास गरेको संरचना पुनर्निर्माण गर्न मात्रै अरबाँ रकम खर्च हुने देखिन्छ । यदि देशको राजनीतिक स्थिति स्थिर रहेमा मात्रै बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा जम्मा भइरहेको अरबाँ अर्थिक तरलताको उपयोग भई बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा नाफा बढ्नुका साथै यसको सकारात्मक असर अर्थतन्त्रमा देखिन्छ ।

२. चालनपैरों कदमहरू:

- निर्माणाधीन जलविद्युत आयोजनाहरूलाई पर्याप्त बजेट व्यवस्था गरी निर्माण कार्य तदाक्रुकता साथ सम्पन्न गरिनु पर्दछ । खास गरी तामाकोशी जस्ता आयोजना छिटोभन्दा छिटो सम्पन्न गरिनु पर्दछ । यसले गर्दा आहिले भइरहेको लोडसेडिङ्ग हट्टनुको अतिरिक्त खाना पकाउने ग्याँसलाई प्रतिस्थापन गर्नुका साथै अर्बाँ रकम बराबरको पेट्रोलियम पदार्थको आयात कम गर्न सकिने देखिन्छ ।
- भूकम्पले प्रभावित जिल्लाहरूमा पुनर्निर्माणको काम यथाशीघ्र शुरु गरिनुपर्दछ । यथासम्भव स्वदेशी निर्माण सामाग्रीहरू प्रयोग गरेर पुनर्निर्माण कार्य थालिनु पर्दछ । जसले गर्दा सरकारको पुंजीगत खर्चमा बृद्धि हुनुका साथै बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको कर्जा लगानीमा पनि वृद्धि हुने प्रचुर संभावना देखिन्छ ।
- चीनसंगको व्यापार बढाउन भएका नाकाहरूमा भैरहेको पूर्वाधारको स्तरोन्नति गरी थप नाकाहरू खोल्न आवश्यक बजेट रकमान्तरण गर्ने कार्य यथासक्य छिटो थालनी गर्नु पर्ने देखिन्छ । रसुवागढी र तातोपानी जाने सडकको मर्मत तथा स्तरोन्नतिको लागि छिटोभन्दा छिटो आवश्यक बजेट व्यवस्था गरी कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ ।
- पछिल्ला वर्षहरूमा पुँजीगत खर्च पर्याप्त मात्रामा खर्च हुन सकेको छैन । न्युन प्रतिशत पुँजीगत खर्चले सरकारी ठुकुटीमा अर्बाँ रकम जम्मा भई अर्थतन्त्रमा नकारात्मक असर परेको देखिन्छ । त्यसैले पुँजीगत खर्च बढाइ पुनर्निर्माणको कार्य साथै निर्माणाधिन ठुला ठुला आयोजनालाई यथासक्य छिटो सम्पन्न गरी अर्थतन्त्रको उत्पादन क्षमता बढाउने तर्फ ध्यान जानु पर्ने देखिन्छ ।
- यसर्वषको बजेटमा उल्लेखित विकास आयोजनाहरूको लागि कार्यान्वयनको लागि समयमै बजेट निकासा हुनु पर्दछ । कम्तीमा राष्ट्रिय गैरवका आयोजनाहरूको मासिक मूल्याकान्न र अनुगमन गरी प्रगति विवरण सार्वजनिक गर्ने काम थाल्नु पर्दछ ।
- कर चुहावट नियन्त्रण गरी राजस्व संकलन बढाउने र करका दायरा फराकिलो पारी करदाता मैत्री कर नीति र कर प्रशासन हुनु पर्दछ । कच्चापदार्थको भंसार महसुल तयारी वस्तुहरू भन्दा कम हुने गरि परिमार्जित गरिनु पर्दछ ।
- संशोधनको कममा रहेका आर्थिक ऐनहरू छिटौटै व्यवस्थापकिय संसदबाट पारित गरिनु पर्दछ ।

विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन पास हुन नसकदा भैरहवामा निर्माण भएको विशेष आर्थिक क्षेत्र प्रयोगहिन रहेको छ । त्यस्तै ने.रा.वैंक ऐन, बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन संशोधनको क्रममा रहेका छन् तर लामो समयसम्म हुन सकेको छैन । बैंक तथा वित्तीय संस्था ऐन पास भएमा यस अन्तर्गत यस वर्षको बजेटमा उल्लेख भएको पूर्वाधार विकास बैंक स्थापना गर्न बाटो खुल्ने हुन्छ । नेपालको पूर्वाधार विकासको लागि यथाशीघ्र यो बैंक स्थापना हुनुपर्दछ ।

- सरकारको स्वामित्वमा रहेका नेपाल बैंक लिमिटेड र राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको सरकारी शेयर केही सर्वसाधारण विक्री गरिनुपर्दछ । यसले गर्दा एकातर्फ पुँजी बजारको थप विस्तार हुने र यी पुराना बैंकहरूमा सर्वसाधारणको स्वामित्व पनी बढाने देखिन्छ ।
- कृषि क्षेत्रमा जाने कर्जा बढाउन सुरु गरिएको कृषि कर्जामा प्रदान गर्न थालिएको व्याज अनुदान प्रभावकारी पारी यस्तो कर्जामा किसानहरूको पहुँच बढाइनु पर्दछ । खासगरी सरकारी स्वामित्वमा रहेका बैंकहरूलाई यस कार्यमा बढी अग्रसर पारिनु पर्दछ ।
- सामाजिक सेवा पु-याउने सार्वजनिक संस्थानहरूको व्यवसायिक रूपमा संचालनमा ल्याउने र अनावश्यक संस्थानहरू बन्द गरिनु पर्दछ । यसका लागि विगतमा बनेका आयोगहरूले दिएका सुझावहरू कार्यान्वयनमा ल्याउनु पर्दछ ।
- वेरोजगारी सम्बन्धी नियमित तथ्याङ्क निकाल्न शुरु गरिनु पर्दछ । ताकि वेरोजगारीको दर निश्चित

प्रतिशतसम्म कायम राख्ने गरी समर्पित आर्थिक नीतिहरू संचालन गर्न सजिलो हुनेछ । कुल जनसंख्याको अधिक हिस्सा ओगटेको युवा पुस्तालाई देशमा नै उधम गरी बिदेश पलाएन हुनबाट रोकनको लागी देशमा नै उधम व्यबसाय गर्ने बातावरण मिलाई आर्थिक बृद्धि दरमा सकारात्मक प्रभाव पार्ने खालको योजना बनाउने ।

- सामाजिक सुरक्षाको लागि थुप्रै कार्यक्रमहरू संचालनमा रहेका, यसको लागि बर्षेनी खर्च बढ़दै गएको, तर कार्यक्रमहरूको अनुगमन, मूल्यांकन, समन्वय नभएको अवस्था सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरू एकीकृत गरी लागू गर्न सामाजिक सुरक्षा कोषलाई प्रभावकारी पारिनु पर्दछ ।

अन्त्यमा नेपालमा वाणिज्य बैंकहरूको लागि चुनौतीका साथ साथै लगानीका अवसरहरू पनि प्रशस्त छन् । अर्थतन्त्रको सबै क्षेत्रहरूका विकास र विस्तार हुन बाँकी नै छ । नेपालको राजनैतिक संक्रमण हटेर लगानी योग्य वातावरणको निर्माण भएमा कर्जा लगानीका संभावना प्रसस्त रहनुका साथै माग बढाने निश्चित छ । यसको लागि सरकार लगायत सम्पूर्ण राजनैतिक पार्टीहरूले राजनैतिक मुद्दाहरू समयमै सल्टाएर आर्थिक गतिविधि बढाउन उचित वातावरण बनाउन आवश्यक देखिन्छ । यत्रो तुलो आर्थिक तथा राजनैतिक संकटमा पनि सबैमा सकारात्मक सोच पलाउँदै अनि स्थिर हुदै गएमा आउने दिनहरूमा विकास निर्माणका कामहरूमा बृद्धि हुने प्रचुर संभावना देखिन्छ, जसको प्रत्यक्ष लाभ वाणिज्य बैंकहरूले आफुसँग रहेको स्रोत र साधनको समुचित प्रयोग परी आशातित मात्रामा लाभ लिन सक्ने देखिन्छ ।

***

सङ्घीयतामा बैंक वित्तीय क्षेत्रको बाँडफाँड

दीपेन्द्रबहादुर क्षेत्री*

नेपालमा बैंक र वित्तीय संस्थाहरूले दिदै आएको सेवा क्षेत्रगत विशिष्टताबाट समान उद्देश्य राख्न थालेको धेरै भएको छैन। कृषि क्षेत्रको कर्जा आवश्यकताका लागि र औद्योगिक विकासका लागि स्रोत जुटाउन छुट्टा छुट्टै बैंक थिए। बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन अन्तर्गत नै सबै खाले बैंक विकास बैंक र वित्तीय कम्पनीहरू संचालन हुने भए पछि 'क' वर्ग देखि 'घ' वर्ग सम्मका बैंक वित्तीय संस्थाहरूको परिचय बन्न पुग्यो। नेपाल राष्ट्र बैंक नियामक र सुरपरिवेक्षकका हिसाबले संरक्षक को भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ। अन्य बैंक वित्तीय संस्थाहरूमा भने कामको प्रकृति भण्डै उस्तै, पूँजी संरचनामा साथै लगानी दायरामा केही अन्तर बाहेक अधिकांश गतिविधिमा एकरूपता भेटिन्छ। बचत संकलन, कर्जा प्रवाह, असुली प्रकृया, धितो धरौटीको व्यवस्थामा समानता छ। काम टुझ्याउने समय, व्याजदरको प्रकृति भने केही फरक पाइन्छ। निजी क्षेत्रको कर्जा आवश्यकता पूरा गर्न र खास खास कामको विशिष्टताका आधारमा लगानी केन्द्रित गर्न विकास बैंक, वित्त कम्पनी आदिको परिकल्पना गरिएको भए पनि हालका दिनसम्म वाणिज्य बैंक र वित्त कम्पनी बीच कार्यकलापमा खासै अन्तर छैन।

लघु वित्त संस्थाहरूको कार्य पद्धति समाजका विपन्न वर्ग र वित्तीय श्रोतको अभावमा सीप विकास र उत्पादन वृद्धिको संभावना कुण्ठित रहेका क्षेत्रमा अग्रसर हुनु हो। समूह कर्जाका आधारमा भण्डै घर दैलो सेवा प्रदान गर्दै लघु वित्तीय कार्यक्रम अग्रगतिमा बढी रहेको छ। कृषक खास गरी साना कृषकहरूका लागि उपयोग सावित भएका छन्। नियमनकारी संस्थाको दृष्टिमा पनि यस्ता सेवा प्रभावकारी नै भएकाले तुलानात्मक रूपमा व्याजदर महंगो भएको गुनासो हुँदा हुदै पनि कार्यक्रम ग्रामीण क्षेत्रतर्फ उन्मुख हुँदै छ। सझूल्यात्मक हिसाबले वृद्धि भई रहेको लघु वित्तीय कार्यक्रम ग्रामीण क्षेत्रमा पहुँच पुऱ्याउन इजाजत जारी गर्ने अन्य बैंक वित्तीय संस्थाभन्दा फरक रूपले रोकिएको छैन।

निक्षेप संकलन गर्ने, कर्जा लगानी गर्ने र राष्ट्रले अवलम्बन गरेका नीति अनुरुप विकास, निर्माण, उत्पादन एवं व्यापार वृद्धिमा वित्तीय श्रोत कर्जाका रूपमा प्रदान गरी सहयोग पुऱ्याउने सामान्य गतिविधि हो। संख्यात्मक रूपले सहरी क्षेत्र, सदरमुकाम र

*पूर्व गभर्नर, नेपाल राष्ट्र बैंक

बजारउन्मुख क्षेत्रमा बैंक वित्तीय संस्थाहरूको संख्या वृद्धि भएता पनि सेवा प्रवाहमा सुधार पूर्ण प्रतिस्पर्द्धात्मक परिस्थितिले भने सिर्जना भएको छैन। वित्तीय पहुँचलाई सघनता दिलाउन खास गरी लघु वित्तका क्षेत्रमा इजाजत दिने कुरामा केही सहुलियत भए पनि निक्षेप परिचालन, कर्जा प्रवाह जस्ता पक्षमा उल्लेख्य उपलब्धि हुन सकेको छैन। त्यसैले केन्द्रीय बैंकको दायराबाट बिराम दिलाई लघु वित्त सम्बन्धी छुट्टै नियामक र अनुगमनकारी संस्थाका परिकल्पना पनि गरिन्छ।

सहकारीको भूमिका पनि अर्थतन्त्रमा बद्दै गएको छ। उत्पादन वृद्धिका हिसाबले सहकारीको महत्व राज्यले बढाए पनि ऋण तथा बचतमा संलग्न सहकारीको वर्चस्व नेपालमा बद्दै गएको छ। प्रायः निक्षेप संकलन र कर्जा प्रवाहमा बैंक वित्त कम्पनीहरूले सरह काम गर्न पाउने र खाता संचालनमा चेक जारी गर्ने भएकाले वित्त बजारमा सहकारी अन्य बैंक वित्त कम्पनीहरू सँग सिधै बजारमा प्रतिस्पर्द्धामा उत्रने अवस्था छ। सहकारीहरूको नियमन नेपाल सरकारको सहकारी विभागले गर्ने र निरीक्षण सुपरिवेक्षण पनि सोही निकायबाट हुने भएकाले सझूल्यात्मक विस्तारको तुलानामा वित्तीय सुशासनमा कमजोरी देखिन्छ। समस्याग्रस्त सहकारीहरूको उचित व्यवस्थापना सहकारी विभागमा रहेका कर्मचारी संख्या, नियमन र सुपरिवेक्षकीय क्षमताका कारण प्रतिकुलता आएको गुनासा पनि सार्वजनिक हुने गर्दछन्। कारक जे जुकै भए पनि वित्तीय क्षेत्रमा संस्थाहरूको गतिविधि, कार्यक्षमता र नियम पालना गर्ने प्रवृत्तिमा साधन परिचालनबाट प्रतिफल पाउने कुरा निर्धारित हुने गर्दछ।

निक्षेपको ओत

नेपालको कुल गार्हस्थ उत्पादनको तथ्याङ्क निकाल्ने हो भने निराशाजनक नतिजा देखिन्छ। आर्थिक वृद्धिदर आँकलन गरिए भन्दा आधा पनि हासिल हुन सकैन। गत एक दशक को औसत ४.०९ प्रतिशत आर्थिक वृद्धिदर देखिन्छ र आर्थिक वर्ष २०७१/७२ को कुल गार्हस्थ उत्पादन रु. २१२५ अर्ब पुगेको छ। यसमा विप्रेषणको अंश २५ प्रतिशतको हाराहारीमा आउँछ जुन अधिकांश रकम पूँजीगत लगानीभन्दा उपभोगमा खर्च हुने देखिएको छ। त्यसो त तथ्याङ्कले देखाएको अर्को पक्ष राष्ट्रिय आयको ८८.६ प्रतिशत उपभोगमा खर्च हुन्छ। र बाँकी ११.४

प्रतिशतमा बचतमा रहन्छ । यसै अवधिमा चल्ती निक्षेप तर्फ १९.२ प्रतिशतको वृद्धि र मुहूर्ती र बचत निक्षेप तर्फ १७.८% वृद्धि देखिन्छ । राष्ट्रिय बचतको प्रतिशतभन्दा निक्षेपको वृद्धिदर बढेको देखिनुमा स्टक परिवर्तनबाट भएको आम्दानी र वा विप्रेषणबाट प्राप्त रकमको योग हुन सक्छ । निक्षेपकर्ताले आफ्नो स्थिर सम्पति बेच विखनबाट प्राप्त रकम पनि निक्षेपमा राखेको हुन सक्छ ।

निक्षेपको श्रोतकै पहिचानमा लाग्ने हो भने तुला र प्रभावशाती वाणिज्य बैंकहरू र केही वित्तीय संस्थाहरू संस्थागत संझौतित बचतबाट प्राप्त रकम हुन सक्छ । यस्तो रकम संचयकोष, नागरिक लगानीकोष विभिन्न सुरक्षा निकायका कल्याणकारी कोषहरू र विमा कम्पनीहरूको आय आर्जनका रकम आदि पर्दछन् । यी निकायबाट प्राप्त हुने रकमको अदत ठुलो हुने मात्र होइन कम खर्चिलो र तोक हाने खाले भएकाले तुला बैंकहरू निक्षेप परिचालनमा जाँगर चलाउन भन्दा यिनै संस्थाहरूको पछि लाग्नु श्रेयस्कर ठान्दछन् । अर्थतन्त्रबाट स-साना बचत परिचालन गरी राष्ट्रिय आवश्यकताको वित्तीय श्रोत जुटाउने जिम्मा मध्यम र सामान्य स्तरका बैंक तथा वित्तीय संस्थाको जिम्मेवारीमा पर्दछन् । सहकारी संस्था लगायतका लघुवित्त कार्यक्रम संचालन गर्ने संस्थाहरू निक्षेप भन्दा कर्जाको माग बढी हुने संस्थामा पर्ने भएता पनि स-साना बचत एकीकृत गर्ने बचत गर्ने बानी विकसित गर्ने दृष्टिले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका हुन्न ।

राज्यले गरेको व्यवस्था

मौजुदा स्थितिमा बैंक वित्तीय संस्थाहरूको नियमन र निरीक्षण गर्ने कार्य केन्द्रीय बैंकले गर्दै आएको थियो भने सहकारीको बारेमा सहकारी विभागको जिम्मेवारीमा थियो । त्यसका अतिरिक्त गैर सरकारी संस्थाहरूले पनि संस्था दर्ता प्रकृयामा बचत गर्ने र कर्जा प्रवाह गर्ने समेतको अनुमति लिई कारोबार सदस्यहरू बीच सीमित गर्ने प्रचलन कायम राख्दै आएका छन् । संख्यात्मक वृद्धि भएका सहकारीका हकमा समन्वित विभागले मात्र अनुगमन, निरीक्षण गर्न नभ्याएको वा प्राविधिक कठिनाइले नसकेको कारण रु. १० करोड भन्दा माथि श्रोत परिचालन गर्ने सहकारीका हकमा केन्द्रीय बैंकले निरीक्षण गर्ने व्यवस्था चालु आर्थिक वर्षको मौद्रिक नीतिमा पनि उल्लेख भएको छ । केन्द्रीय राज्य व्यवस्था अन्तर्गत बैंक वित्तीय संस्थाहरूको नियमन समन्वित ऐन नियम अन्तर्गत हुने र ऐन वा विनियममा व्यवस्थालाई विशेष निर्णयका आधारमा हुने गरेको छ । संविधानमा यसबारे उल्लेख हुने गरेको छैन । तर देशमा संघीयता लाग्न भए पछि केन्द्र र राज्य विच विविध विषयहरूमा अधिकारको बाँडफाँड हुने गर्दछ । यसलाई कतिपयले विकेन्द्रीकरणका रूपमा लिन्छन् । त्यो गलत सोचाइ हो । विकेन्द्रीकरण अन्तर्गत दिइएका अधिकार फिर्ता गर्न, मुल्तवी राख्न र थपघट गर्न अधिकार प्रदान गर्ने अधिकारी सक्षम हुन्छन् । तर संघीयता अन्तर्गत यस्ता अधिकारहरू संविधानमा व्यवस्था गरिने भएकाले सार्वभौम प्रतिनिधिसभा वा संविधान संशोधन गर्न सक्षम निकायले मात्र हेरफेर गर्न सक्छ ।

त्यसैले संघीयता अन्तर्गत वर्तमान संविधानले बैंक वित्तीय संस्था सम्बन्धमा निम्न लेखिए बमोजिम स्पष्ट व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

हालै जारी भएको नेपालको संविधानको धारा ५७ मा संघ र प्रदेशलाई प्राप्त अधिकारको सूचि विभिन्न अनुसूचिहरूमा गरिएको छ । उक्त धारामा स्पष्ट गरिएको विषय मध्ये कुनै कुनै विषय संघ प्रदेशमा साभा रूपमा राखिएको पनि छ । यस्ता विषयहरू संविधान कानूनले निर्देशित गरे बमोजिम हुने उल्लेख गर्नुका साथै साभा रूपमा रहेका विषय पनि सम्बन्धित कानूनले स्पष्ट पार्ने आशय राखिएको छ । संघ अन्तर्गत बैंक, वित्तीय संस्थासँग सम्बन्धित विषय अनुसूचि ५ को त्रम संख्या ५ मा ‘..... केन्द्रीय बैंक वित्तीय नीति मुद्रा र बैंकिङ मौद्रिक नीति.....’ उल्लेख गरिएको छ । ‘बैंकिङ’ भन्ने शब्दावली बाहेक उक्त उल्लेखित शब्दावलीहरू केन्द्रीय बैंक सँग सम्बन्धित छन् । केन्द्रीय बैंकले वित्तीय नीति तर्जुमा गर्छ, मुद्रा निस्काशन प्रचलनमा ल्याउने र आवश्यकता अनुसार नियन्त्रण पनि गर्दछ । यस अन्तर्गत नकली मुद्राको नियन्त्रण अन्य निकायहरू सँग मिलेर गर्ने कुरा आउँछ । मौद्रिक नीति केन्द्रीय बैंकको सावभौम अधिकार हो जतिको अधिकार वित्तनीति निर्माण र कार्यान्वयन गर्न अर्थमन्त्रालयलाई हक हुन्छ । अतः केन्द्रीय बैंकले गर्ने कार्यहरू संघमा निहित गरिएका छन् र यी अधिकारहरू समन्वित ऐनले निर्देश गरेका पद्धति अनुसार कार्यान्वयन हुन्न । यसो गरिनु व्यवहारिक पनि हो । किनभने राज्य व्यवस्था चलाउन जति शान्ति सुरक्षाको प्रत्याभूत चाहिन्छ । त्यतिकै अर्थतन्त्रलाई गतिशिल र विकास मूलक बनाउन मौद्रिक र बैंकिङ क्षेत्रको स्थायीत्व चाहिन्छ । यो स्थायी अधिकार विकेन्द्रित गरिदा हासिल गर्न सकिदैन । आदेश र नियन्त्रण एकै ठाँउबाट भए पछि पद्धतिमा देखिने अस्वाभाविक प्रवृत्ति समयमै निमोद्धन र अर्थतन्त्रमा आउन सक्ने विकृति रोक्न र हटाउन सकिन्छ ।

बैंकिङ व्यवसाय संघको दायरामा परेको छ । यस क्षेत्रको नियमन र निरीक्षण गर्ने जिम्मेवारी ऐन अनुसार केन्द्रीय बैंकले गर्ने भएकाले थप कुराहरू जानु आवश्यक भएन । तर बैंकिङ प्रदेश तहको अधिकारमा किन नपर्ने भन्ने जिज्ञासा पनि पलाउने गर्छ । स्वायत्तता सम्मको हक राख्ने प्रदेश के बैंकिङ लगायतका वित्तीय संस्था व्यवस्थापन गर्न नसक्ने हो ? क्षमता होला तर विभिन्न प्रदेशमा बन्ने कानून एकरूपता हुन सक्ने सम्भावना कम छ । विविध कानूनबाट निर्देशित बैंक तथा वित्तीय संस्थाको आदेश र नियन्त्रणमा एकरूपता नहुने भएकाले वित्तीय अराजकता फैलन सक्छ र केन्द्रीय बैंकले प्राप्त गरेका नियन्त्रणात्मक उपकरणले पनि काम गर्न नसक्ने हुन्छ । त्यसैले बैंक वित्तीय संस्थाहरू संघ अन्तर्गत राखी मुद्रा, बैंकिङसँग सम्बन्धित विषयलाई स्वास्थ्य वित्तीय व्यवस्था कायम गरी श्रोत र साधनको आपूर्ति उपयोग र परिचालनद्वारा जनताका आवश्यकता पुरा गर्ने विकासको गति बढाउन मद्दत मिले अपेक्षा विधायिकाले लिइएको प्रतित हुन्छ ।

प्रदेशको अधिकारको सूचि अनुसूचि 'छ' को क्रम संख्या २ मा नेपाल राष्ट्र बैंकको नीति अनुरूप वित्तीय संस्थाहरूको संचालन, सहकारी संस्था....." उल्लेख गरिएको छ । यस प्रावधान अन्तर्गत लघु वित्त संचालन गर्ने वित्तीय संस्थाहरूको नियमन र अनुगमनको कार्य प्रदेशको कानूनले निर्दिष्ट गरे अनुसार हुने व्यवस्था छ । तर प्रदेशले निर्माण गर्ने नियमनको व्यवस्था नेपाल बैंकले अपनाएको नीति र पद्धतिबाट वित्तीय संस्थाहरू संचालन हुनेछन् । सहकारीको नियमन र अनुगमन हाल सहकारी विभागबाट भैरहेको सन्दर्भमा केन्द्रबाटे भएको मानिन्छ । तर अब प्रदेशबाट सो कार्यहरू सम्पन्न गर्ने विषय संविधानकै अंगका रूपमा प्रस्तुत भएकाले प्रदेशको व्यवस्थापकीय क्षमता विकसित गर्ने र कानूनी व्यवस्था पनि अनुकूल बनाइनु पर्दछ । प्रदेशमा यो अनुभव प्राप्त नुहन सक्छ तर व्यावहारिक र नीतिजा मूलक परिणाम दिलाउने पद्धतिमा अनुभवसिद्ध निकायहरूलाई सक्रिय बनाइनु चाह्नीय छ ।

अनुसूची ६ मा संघ र प्रदेश बीच साभा रूपमा रहेका विषय मध्ये वित्तीय संस्था अन्तर्गत सहकारी पर्दछ । सहकारी खासगरी क्रृष्ण र बचतको काम गर्ने सहकारीको संख्या वृद्धि हुँदै गएको सन्दर्भमा तिनको नियमनमा र अनुगमनमा स्पष्ट दिशा निर्देश चाहिन्छ । यसबाटे संघीय वा प्रादेशिक कानून प्रष्ट गरी उत्पादन, उपभोक्ता सहकारी र वित्तीय कारोबार गर्ने सहकारीको प्रदेश वा केन्द्रले निगरानी राख्ने स्पष्ट हुन आवश्यक छ ।

संवैधानिक व्यवस्था उपर टिप्पणी

संघ र प्रदेश बीच बैंक/वित्तीय संस्थाहरूको अधिकार निक्षेपण सम्बन्धी प्रावधान सम्बन्धित अनुसूचिमा उल्लेख भए अनुसार व्यवहारमा आउने अपेक्षा गरिन्छ । त्यसरी व्यवहारमा ल्याउन संघीय र प्रादेशिक कानून निर्माण हुनु पर्छ त्यसलाई सरलीकरण गर्न नियमावली पनि आवश्यक पर्न सकछ । केन्द्रीय बैंकले गर्ने कार्य संघमा निहित रहनु स्वास्थ्य बैंकिङ र वित्तीय व्यवस्था कायम गर्न सघाउ पुने छ । बैंकिङले पनि आफ्ना शाखा/प्रशाखा संचालनमा ल्याउन प्रादेशिक भूभाग प्रयोग गर्न पाउने भएकाले संघको ऐनमा स्पष्ट उल्लेख गरिएको हुनु पर्ने छ । विभिन्न प्रदेशमा छरिएर रहेका बैंक/वित्तीय संस्थाका शाखाहरूले आमदानीमा एकीकृत रूपमा संघले कर लगाउन सक्ने त बुझन सकिने विषय हो तर सम्बन्धित प्रदेशले आफ्नो भूभागमा गरेको व्यवसायबाट भएको लाभका आधारमा कर लगाउन पाउने विषय उठेमा त्यसको समाधान खोज्नु आवश्यक छ ।

अनुसूची ६ मा संघ र प्रदेश बीच साभा विषयका रूपमा प्रस्तुत गरिएको विषय सहकारी हो । अनुसूची ५ को क्रम संख्या २८ मा सहकारी नियमन उल्लेख छ भने अनुसूची ६ को

क्रमसंख्या २ मा '.....सहकारी संस्था .....' मात्र उल्लेख छ । संघले सहकारीको नियमन मात्रै गर्ने आशय राखेको माथिको क्रमसंख्या २८ को व्यवस्थाबाट बुझिन्छ भने अनुसूची ६ को क्रमसंख्या २ ले सहकारीका हरेक पहलुमा हात हाल्न मिल्ने व्यवस्था गरेको बुझिन्छ । यो स्पष्टता यससँग सम्बन्धित विषयमा संघ र प्रदेशको कानून निर्माण गर्ने बखत विचार पुऱ्याइनु पर्दछ ।

नगदको कारोबार औपचारिक रूपमा बाहेक पनि हुने गरेका घटना पनि सार्वजनिक हुने गरेका छन् । खास गरी ढुकुटी संचालन, वस्तु व्यापारको फाटका आदि । निकै ठूलो धन राशी प्रयोग भएको मानिने यस्तो कारोबार औपचारिक रूपमा अभिलेख नरहने तर जानकारी संचार माध्यमबाट चुहिने गरेको छ । सरकारीको संस्थागत अभिलेखको अभावमा गैरकानूनी मानिएका यी कारोबार कानूनको दायरामा ल्याइनु पर्ने वा अस्तित्वमा नरहने व्यवस्था हुन आवश्यक छ । कारोबार कानून सम्मत बनाइएमा करको दायरामा आउने र कारोबारमा सरिक हुनेहरूको सुरक्षाको प्रत्याभूति हुन सक्ने भएकाले व्यवहारमा व्याप्त तर, आधिकारीहरू बेखबर भएको बाहना गर्ने प्रथाको अन्त्य हुन आवश्यक छ । अधिकार निक्षेपण गर्ने क्रममा संविधानमा उल्लेख भएका विषयमा छुटेको अनूभूति हुन्छ । त्यस्तै विप्रेषणको कारोबार पनि बढ्दै गएको सन्दर्भमा र रकमको विषय भएकाले कुन निकायको दायरामा आउने भने निश्चित भएको पाइँदैन । ऐन अन्तर्गत दर्ता भै कारोबार गरिने भए पनि शाखा/उपशाखा विभाजित गरी कारोबार हुने भएकाले संघ र प्रदेश दुवैको दायरामा आउन सक्ने देखिन्छ ।

निष्कर्ष

अधिकार निक्षेपण गर्ने सन्दर्भमा विधायिका एक सार्वभौम निकाय भएकाले बैंक वित्तीय क्षेत्रका अधिकार क्षेत्र संघ वा प्रदेश के मा पर्दछ । स्पष्टता आवश्यक पर्दछ । दुवैमा जनाइएका साभा विषयका हकमा कानून बन्दाका बखत अधिकार स्पष्ट पार्न नसके खिचोला बद्न सकछ । नियमन संघले गर्ने अन्य कुराहरू सहकारीका हकमा प्रदेशले गर्ने व्यवस्था संविधानमा रहेको प्रतित हुन्छ । कानूनमा आशय भन्दा स्पष्टताले भ्रम निवारण गर्ने भएकाले संघीय र प्रदेशिक कानून निर्माण गर्दाका बखत स्पष्ट पार्दै उल्फन नरहने व्यवस्था गर्नु आवश्यक छ । व्यवहारमा रहेका तर अभिलेखमा नआएका तर ठूलो परिमाणको कारोबार गर्ने व्यवसायहरूका हकमा पनि कुन निकायको दायरा के हो स्पष्ट व्यवस्था गरिएमा निष्क्रिय अधिकार निर्वाध रूपले अनुशरण गर्न अनुकूलता मिल्ने छ । गणतान्त्रिक नयाँ संविधानमा उल्लेख भएका विषयहरूमा निर्वाध अधिकार प्रयोग गर्न पाउने हक नै स्वास्थ्य र स्वलता तर्फ प्रजातान्त्रिक पद्धतिको धातक मानिन्छ ।

***

राष्ट्रीय वाणिज्य बैंकसंग मेरो नाता

जनार्दन आचार्य*

आज मलाई अधिकांशले राष्ट्रीय वाणिज्य बैंकको पूर्व प्रमुख कार्यकारी अधिकृतका रूपमा चिन्छन्। वाणिज्य बैंकको सुधारका लागि हाप्रो व्यवस्थापन समूहलाई नै श्रेय दिन्छन्। तर धेरै लाई थाहा छैन मेरो वाणिज्य बैंकसंग कस्तो नाता छ भनेर। आज पनि मलाई त्यो दिनको सम्झना आउँछ जति बेला मैले मेरो जीवनमा जागिर खानका लागि वाणिज्य बैंकमा पहिलो पटक दरखास्त हालेको थिएँ।

वाणिज्य बैंकमा प्रवेशका लागि मेरो पहिलो र दोस्रो पटकको प्रयास सफल हुन सकेन, तर तेस्रो पटकमा मात्रै म वाणिज्य बैंकमा प्रवेश गरेको थिएँ। यो करिब करिब मैले वाणिज्य बैंकमा पहिलो पटक प्रयास गरिसकेको ३५ र्ष पछि मात्रै सफल भएको थियो।

वि.सं. २०२२ ताका राष्ट्रीय वाणिज्य बैंक भरखै स्थापना भएको थियो। म काठमाडौंमा बसेर अध्ययन गर्दै थिए। मैले एसएलसी पास गरेर त्रिचन्द्र कलेजमा आइकमको पढाइ सुरु गरिसकेको थिए। मेरो घर गोरखा भए पनि आठ कक्षादेखि नै काठमाडौंमा बसेर पढदै आइरहेको थिएँ। कलेज पढदा मलाई जागिर आवश्यक भएको महसुस पनि भइरहेको थियो। सधै घरबाट खर्च ल्याएर अध्ययन गर्नु पनि सजिलो थिएन। उता आइ.कम.को पढाइको निरन्तरता यथावत थियो।

त्यस बेलाका मेरा सहपाठीहरू शम्भुबल्लभ पन्त र बाबाहजुरले मलाई वाणिज्य बैंकले सहायक पदमा पदपूर्तिका लागि विज्ञापन खोलेको बताए। मित्र पन्त र बाबाहजुरले मलाई वाणिज्य बैंकमा विज्ञापन खुलेको बताए पछि मैले पनि त्यसमा आवेदन दिने विचार गरौं। त्यसबेला वाणिज्य बैंकको कार्यालय खिचापोखरीमा थियो, शेरेपैंजाव रेष्टुरेन्टको माथिल्लो तलामा। बाबाहजुर, शम्भुबल्लभलगायतका साथीहरूका साथै हामीले बैंकमा जागिरका लागि दरखास्त दियौं।

तर त्यसको परिणाम भने ठ्याकै हामीले आइ.कम.को फाइनल जाँच दिइ सकेपछि मात्रै निस्कियो। म र शम्भुबल्लभ बैंकको सहायक पदमा पास भएको थियौं। नियुक्ति पत्र लिनका लागि बोलाइएको थियो। त्यसै समय आइ.कम.को जाँच सकिएकोले घर जाने तयारीमा म रहेको थिएँ। लामो समयदेखि काठमाडौंमा एकलै बसेर खानपीन लगायतको सबै व्यवस्था

* पूर्व प्रमुख कार्यकारी अधिकृत, राष्ट्रीय वाणिज्य बैंक

आफैले गर्नु पर्ने मलाई जाँच सकिए पछि घर जाने चटारो भयो। त्यसैले पनि होला बैंकको रिजल्टले मलाई आकर्षित गरेन। बैंकको रिजल्ट निस्किसकेपछि मैले विचार गरें, यो त एस.एल.सी. सरहको पोस्ट हो। अब केही समय पछि त आइ.कम. पास भै हालिन्छ। त्यसैले अब त्यो भन्दा माथिल्लो पदमा जागिर खानु पर्छ। त्यसैले पनि म नियुक्ति पत्र बुझ्नै गइन। त्यति मात्रै होइन, म कैयौं दिन सम्म खिचापोखरीको बाटो हिँडिन पनि हिँडिन। केटाकेटी बुद्धि, मलाई लायो मलाई देखानासाथ तिनीहरूले समाएर जागिर खान किन न आएको भन्नान्। आफूलाई भने घरको तिस्रो ज्यादा थियो। दाया बायाँ नहेरी म गोरखा गए।

यसरी राष्ट्रीय वाणिज्य बैंकका म पहिलो पटक जागिरको लागि निवेदन दिएर सहायक पदमा पास भएर पनि जागिर खान गइन। मेरो पहिलो प्रयास आफैले असफल तुल्याएँ।

त्यसै बीचमा आइ.कम.को रिजल्ट पनि निस्कियो। त्यतिबेला आइ.कम.मा टप गर्ने आठ नौ जनाको नाम गोरखापत्रमा नै निस्किएको थियो। जसमा म, कृष्णबहादुर पौडेल, प्रताप प्रधान, हरिबहादुर श्रेष्ठलगायत केही साथीहरूको नाम छापिएको थियो। कमर्शको पढाइ सायद भरखर भरखर सुरु भएकोले होला यसरी टपरको नाम दिइन्थ्यो गोरखापत्रमा।

रिजल्ट भइसकेपछि म गोरखाबाट काठमाडौं फर्किएँ। त्यसैबेला कृषि विकास बैंकमा जागिरका लागि आवेदन खुलेको थियो। सहकारी बैंक भनिन्थ्यो त्यसबेला कृषि विकास बैंकलाई। वाणिज्य बैंक भन्दा एक तह माथिको पदका लागि मार्गिएको पदमा मैले जागिरका लागि निवेदन हाले। पास पनि भएँ। यसरी मैले जागिर सुरु गरे कृषि विकास बैंकमा। जहाँ मैले पच्चीस बर्ष पाँच महिनाको उर्जाशील समय खर्चीएँ। मैले २०४८ सालमा आएर कृषि विकास बैंकबाट स्वेच्छिक अवकास लिएँ।

त्यस उप्रान्त फेरिपनि मेरो नाम वाणिज्य बैंकसंग जोडिन आयो। पहिलो पटक त मैले आफै निवेदन दिएर पास भएर पनि जागिर खान गएको थिइन। दोस्रो पटक भने कृषि विकास बैंकबाट अवकास लिइसके पछि मलाई वाणिज्य बैंकको उच्च पदका लागि अफर आएको थियो।

त्यस बेला वाणिज्य बैंकको कार्यकारी अध्यक्षमा राजेश्वर

आचार्य नियुक्त भएर आउनु भएको थियो । उहाले आफू भन्दा मुनी महाप्रवन्धकका लागि एक जना राम्रो मानिस खोजी रहनु भएको थियो सायद । मसंग उहाँको परिचय थिएन । न त तत्कालीन अर्थमन्त्री महेश आचार्यसित नै मेरो परिचय थियो । आचार्य भएपनि हाम्रो चिनजान थिएन । म कहाँ गोरखाको आचार्य, उहाँहरू पूर्वको आचार्य । तर राजेश्वर आचार्यले आफ्नो नियुक्ति भएको केही समय पछि मलाई आफैले फोन गरेर बोलाउनु भयो । म उहाँसंग भेट गर्न गएँ । उहाँले मलाई भन्नु भयो ‘तपाईंको नाम र कामका बारेमा सुनेको छुँ । तपाईं इमानदार हुनुहुन्छ भन्ने पनि मलाई थाहा छ । तपाइले मलाई सहयोग गर्नु पन्यो ।’

वास्तवमा त्यस बेला वाणिज्य बैंकबाट धेरै उच्च पदस्थ कर्मचारीहरू पनि स्वेच्छिक अवकासमा वाहिरिनु भएको थियो । त्यहाँ पनि रिक्तताको स्थिति थियो । त्यसैले पनि उहाँले मलाई आफ्नो सहायकका रूपमा काम गर्नका लागि समझनु भएको रहेछ । त्यसो त वाणिज्य बैंकको अवस्था बडो अप्तेरो थियो । धेरै पुराना वरिष्ठ अधिकारीहरू विभिन्न कारवाहीमा फसेको अवस्था थियो । एक किसिमले त डर पनि लायो । तर राजेश्वर आचार्य जस्तो व्यक्तित्वबाट मलाई बैंकमा जी.एम.का निम्नि भएको आग्रहबाट म उत्साहित भएको थिए र त्यसैले मैले पनि हुन्छ भने । यही सदर्भलाई लिएर मन्त्री महेश आचार्यले अप्तेरो मान्युभएछ र राजेश्वरजीलाई भन्नु भएछ मन्त्री पनि आचार्य, बैंकको कार्यकारी अध्यक्ष तपाईं पनि आचार्य र जी.एम.मा त्याउन खोज्नु भएको व्यक्ति पनि आचार्य । मिडियाबाजी भयोभन्ने यसले सबैलाई अप्तेरोमा पार्छ ।

अर्को कुरो, त्यही समयमा युएनडीपी, वर्ल्ड बैंक र सरकारको एउटा संयुक्त परियोजनाको काम हुँदै थियो । त्यसमा पनि मेरो नियुक्ति करिब पक्का थियो, सकेसम्म म उतै जाने मनस्थितिमा भएकोले मैले अर्थ मन्त्रीलाई भेट्न पनि जरुरी समिक्षन ।

यसरी बैंकमा मेरो दोस्रो प्रवेश प्रयास पनि सफल हुन सकेन । यसमा प्रयास मैले नगरे पनि वाणिज्य बैंकसंग जोडिने सक्ने बाटो भने तेयार भइसकेको थियो ।

तेस्रो पटकमा आएर मात्र म राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकसंग जोडिएँ । जहाँ मैले जागिरको लागि मेरो जीवनकै परिहिलो दरखास्त हालेको थिएँ । २०५९ सालको भदौ तिर मलाई नेपाल राष्ट्र बैंकले वाणिज्य बैंकको संचालक समितिमा गइदिन भनेको थियो । परिहिले त मलाई जान मन लागेको थिएन । तर तत्कालीन गर्भनर डा. तिलक रावल र डेपुटी गर्भनर रामबाबु पन्तले विदेशीहरूले व्यवस्थापन लिने निश्चित भएकोले त्यति अप्तेरो नहुने बताउनु भयो । फलतः कुशल व्यवस्थापक बासुदेवराम जोशीको कार्यकारी अध्यक्षको नेतृत्वमा म, पुष्करदेव पन्त, बलराम गौतम र शंकरमान सिंह लगायतका साथीहरू संचालक समितिमा आयौ । यसरी संचालक समितिमा रहेर मैले करिब सात

आठ महिना काम गरें ।

त्यस बेला डेलोइट कम्पनी बैंक सुधार कार्यक्रम अन्तरगत वाणिज्य बैंकमा आउने भएको थियो । तर पछि विभिन्न परि स्थितिजन्य कारणहरूले गर्दा डेलोइट आउन मानेन । र अर्को टिम आउने भयो जसको नेतृत्व ब्रुस एफ हेण्डरसनले गर्नु भएको थियो ।

त्यसैबेला अचानक अध्यक्ष बासुदेवराम जोशी अस्वस्थ भएपछि उहाँ स्वस्थ भई नफर्केसम्म उहाँको जिम्मेवारी मैले सम्हाल्नु परयो ।

यसैबीच करार व्यवस्थापन अन्तर्गत व्यवस्थापन समूहमा एच. आर. मैनेजरको दरखास्त दिएँ र छानिएँ । वाणिज्य बैंक जस्तो ठूलो कृषि विकास बैंकको मेरो अनुभवले मेरो छनोट भएको हुन सक्छ । वास्तवमा त्यो मप्रतिको विश्वास थियो । व्यवस्थापन समूह अन्तरगत एच.आर.मैनेजरमा जाने भए पछि मैले संचालक समितिबाट राजीनामा दिएँ । अर्थात २२/२३ साल तिर मैले काम गर्दिन भनेको बैंकमा विधिवत म भित्रिएको थिएँ, मानव संसाधन प्रवन्धकका रूपमा । सायद परिहिले नै बैंकमा जागिर खाएको भए यो पद प्राप्त हुने थिएन होला ।

मलाई ब्रुस हेण्डरसन जस्ता दक्ष बैंकरसंग बसेर काम गर्ने मौका मिल्यो जो मलाई औथि विश्वास गर्नु हुन्थ्यो । हेण्डरसनका अतिरिक्त व्यवस्थापन समुहमा नेपालीहरूमा गोपाल राजवाहक, सुदर्शनराज पाण्डे र म थियौं भने क्रेडिटमा बब हुनुहुन्थ्यो, ट्रेजरीमा चाल्स, आइटिमा रोन क्याफाट्रि हुनुहुन्थ्यो । त्यस्तै पछि आइटिमा ओमविन्दुलाल राजभण्डारी आउनु भयो भने क्रेडिटमा रामामूर्ति । त्यस्तै व्यवस्थापन समुहका साथीहरू महेश्वर श्रेष्ठ, संजीव मानन्धर, ध्रुव भण्डारी, भाष्कर लाला, पराक्रम शर्मा, सुधिर शर्मा, आशिष गर्ग, सुमन रायमाझी अर्जुन पाण्डे लगायतका साथीहरूको साथ र सहयोगले नै बैंकलाई एउटा उचाईमा पुच्याउन हामी सक्षम भएका थियौं । निश्चय पनि यो एउटा टिम वर्कको नतिजा नै थियो । टिम वर्कले नै बैंकको कायापलट गरेको थियो ।

सुरुमा त काम गर्न सकिन्छ कि सकिन्न भन्ने पनि लागेको हो । छ महिनासम्म त पार लगाउन सकिन्न पो कि भन्ने थियो । तर विस्तारै कर्मचारी साथीहरूले सहयोग गर्दै जानु भयो । व्यवस्थापन टिमले चुस्त दुरुस्त रूपमा काम गर्दै गयो । यसरी हामीले बैंकलाई माथि पुच्यायौ । २०६० सालमा परिहिलो भीआरएस ल्याउँदा पनि हामीलाई कर्मचारीको कस्तो रेस्पोन्स हुन्छ भनेबारे संशय थियो तर कर्मचारीको राइटसाइजिंग अनिवार्य भएको कारण हामीले काम गर्दै गयौं सफल पनि भयौं ।

यसरी सबैको सहयोग र टिमकै बलमा हामीले सम्हाल्दाको अवस्थामा २४ अरब नेगोटिभ नेटवर्थ भएको बैंकलाई मैले प्रमुख कार्यकारी अधिकृतका रूपबाट बिदा लिँदा ८ अर्वको नेगोटिभ नेटवर्थमा भारेर छोडेको थिएँ । त्यस्तै कर्जा असुली, मुनाफा

वृद्धि, कर्मचारीको राइटसाइजिंग, कारोबारको यान्त्रिकीकरण, एटिएम देखि इबैंकिंगसम्मका आधुनिक सेवाहरू आरम्भ लगायतका उल्लेखनीय कामहरू करार व्यवस्थापनद्वारा अघि बढाईयो । बैंकको ठूलो समस्याको रूपमा रहेको नकारात्मक नेटवर्कको समाधान निमित्त पुँजी योजना बनाई कार्यान्वयन पहल गरियो । त्यसैको जगमा बैंक आजको सहज अवस्थामात्रात होइन वित्तिय आधारमा अत्यन्त सबल अवस्थामा आइपुगेको छ । यी सारा कार्यको श्रेय हाम्रो व्यवस्थापन समूह र बैंकका कार्यरत कर्मचारी साथीहरूलाई जान्छ । हामीलाई शुरुमा त लागेको थियो यस बैंकका पुराना कर्मचारी सम्पत्तिभन्दा दायित्व बढी होलान्‌यी कर्मचारीबाट आधुनिक बैंकिंग सेवा कसरी दिने । विशेषतः बैंकलाई समयानुकूल प्रविधिसंग जोडदा हामीले कसरी त्यसलाई अगाडि बढाउने भनेर सोचिरहेका थियौं । तर कर्मचारी साथीहरूले पनि कम्प्युटर सिकेर आफूलाई सूचना प्रविधिको ज्ञानमा दक्ष बनाई हाम्रो समस्याको हल गरिदिनु भयो । यसका लागि हामीले तुरन्तै नयाँ जनशक्ति खोज्नु परेन । यस कार्यमा कपिल ज्ञवाली लगायत रावाबैंकका धैरे कर्मचारीले ठूलो योगदान पुऱ्याउनु भयो । यो उहाँहरूले दिएको महत्वपूर्ण देन नै हो । त्यस्तै कर्मचारी युनियनका साथीहरूले पनि हामीलाई सहयोग गर्नु भएको नै हो । उहाँहरूको सकारात्मक सोचले नै पनि हामीलाई अगाडि बढन मद्दत मिलेको हो । शिवराम पौडेल, पूऱ्य भट्टाई, जितेन्द्र थापा, नारायण सुवेदी, शंकर रायमाझी, वेद लावती, अमृत अधिकारी, महेश खेरेल र शिव अधिकारी, चन्द्रराज अधिकारी. जस्ता युनियनका साथीहरूबाट बैंक सुधारका क्रममा व्यवस्थापनलाई सकारात्मक सहयोग प्राप्त भयो । त्यस्तै सुशासनको सिधान्त अनुसार सुधारका प्रयत्न र उपलब्धिहरू सरोकारवालाहरूलाई सुसुचित गर्नु आवश्यक हुन्छ, सो जिम्मेवारी निर्वाहका निमित्त करार व्यवस्थापनले मलाई प्रवक्ताको जिम्मा पनि दिएको थियो । बैंकमा सूचना सम्बन्धी काम गर्ने मुकुन्द अर्यालजी जसले नेपाली अग्रेजी दुबैमा बैंक समाचार प्रकाशन गरेर र वाह्य संचार माध्यममा सूचना प्रवाह गरेर मेरो जिम्मेवारी पूरा गर्न तथा बैंकको छ्याति सम्बन्धित गर्न पुऱ्याएको भूमिका पनि मेरो स्मरणमा ताजा छन् ।

म करिब साठे आठ वर्ष जीति रा.वा.बैंकमा बसेँ, मानव संशाधन प्रवन्धक र प्रमुख कार्यकारी अधिकृत भएर । त्यो वीचमा धैरे मन्त्री र गर्भनरहरूसंग काम गर्ने मौका मिल्यो । तर हामीलाई कतैबाट कुनै पनि किसिमको दबाब आएन । कुनै पनि किसिमको राजनैतिक हस्तक्षेप हामीले भोग्नु परेन । पहिले पहिले बैंकका कर्मचारीले यस्ता समस्या सधै भोग्नु पर्दथ्यो । कृषि विकास बैंकमा रहँदा त्यस्तो दबाब मैले पनि भोगेको नै हुँ । तर बैंक सुधार कार्यक्रम अन्तरगत हामी व्यवस्थापन समितिमा भएको हुँदा हामीलाई कतैबाट दबाब आएन र हामीले पनि निर्भिकतापूर्वक,

***

स्वतन्त्रतापूर्वक काम गर्न पायौं ।

हामीले सबै हिसाब बाट बैंकको स्तरोन्ततिका लागि ध्यान दिएका थियौं । आज पनि मेरो नाम जनार्दन आचार्य भन्दा मलाई कतिपयले भन्नु हुन्छ तपाईं वाणिज्य बैंकको हैन ? मलाई धेरैले बैंकको सुधारका लागि श्रेय पनि दिनुहुन्छ । मेरा लागि त्यो नै गौरवको कुरो हो । वास्तवमा मैले सबै टिम प्रति गौरब गर्नुपर्छ । मलाई यो उचाई दिने बैंक प्रति म ऋणि छु । बैंकमा सक्सेसर प्लानको पनि कार्य योजना तयार पारेका हाँ हामीले । किनभने भोलिका दिनमा बैंक सम्हाल्ने दहा काँधहरू पनि आवश्यक हुन्छन । त्यस अनुसार पनि हामीले काम गर्दै गयौं । ब्रुस पछि मैलै र म पछि कृष्ण शर्माजीको काँध र साथ बैंकले पायो । हो, करार व्यवस्थापन यता बैंकको शौभाग्य हो प्रोफेसनल प्रमुख कार्यकारी अधिकृत पाउदै आएको छ र बैंक सुधारको यस चरणमा आएको छ, बैंकलाई जुन ट्र्याकमा हामीले हिडायौं अब पनि त्यीह ट्र्याकमा हिँडाउनु पर्छ भन्ने मलाई लाग्छ । त्यसका लागि बैंकमा प्रोफेसनल प्रमुख कार्यकारी अधिकृतको नियुक्ति हुनुपर्छ । बैंकले हालसम्म प्राप्त गरेका उपलब्धिको जगेन्ना गर्दै बैंक सुधारलाई दिगो बनाउन अवका दिनमा पनि बैंकले व्यावसायिक प्रमुख कार्यकारी अधिकृत पाउने नै छ ।

हालै संचार माध्यमहरूमा रावावैको ३० प्रतिशत शेयर पब्लिकमा जानलागेको भन्ने समाचार आएको छ । मलाई लाम्छ राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकलाई पूर्ण सरकारी बैंकका रूपमा सरकारले संचालन गर्नु पर्छ । अन्य देशहरूमा पनि सरकारले सरकारी बैंकका रूपमा बैंक संचालन गर्दै आएका छन् । जस्तै, भारतमा स्टेट बैंक अफ इण्डिया पनि सरकारी बैंक नै हो । वास्तवमा सरकारी बैंकका माध्यमबाट सरकारले आफ्ना कतिपय आर्थिक कार्यक्रम, विभिन्न अभियानहरू, नीति तथा नियमावलीहरूलाई सहज रूपमा कार्यान्वयन गराउन सक्छ । सरकारी कारोबारमा बैंकले सरकारलाई सहयोग गर्न सक्छ । यो बैंक साइजका हिसाबले ठूलो पनि छ र मुलुकभरि फैलिएको छ । त्यसैले पनि राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकलाई सरकारले पूर्ण सरकारी बैंकका रूपमा संचालन गर्नु पर्छ भन्ने मलाई लागेको हो । तर बैंकलाई राजनैतिक हस्तक्षेपबाट मुक्त राखी स्वतन्त्र ढांगले काम गर्न दिनु पर्छ । त्यति भयो भने बैंक व्यावसायिक रूपमा प्रतिशेष्यात्मक रूपमा अघि बद्दन सक्छ भन्ने मेरो विश्वास रहेको छ ।

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकसंग मेरो अचम्मको सुखद संयोग रह्या, करिब ३५ वर्ष अघि सानो पदबाट सेवा प्रवेश गर्न हिचकिचाएको मैले पछि प्रमुख कार्यकारीकै भूमिका समेत निर्वाह गर्नु पर्यो । सबैको सहयोगबाट भगवानको कृपाबाट रावावैकको आमूल सुधारमा केही योगदान पुऱ्याउन सकें । आज रावावैकको जिम्मेवारीबाट अलग भएको पनि करिब ६ वर्ष भैसक्यो र पनि बैंकप्रति प्रति मेरो सदभाव र प्रेम यथावत छ, रत्तिभर कमी आएको हैन ।

अर्थतन्त्रको खस्कँदो परिदृश्य र स्वाधीन अर्थतन्त्र निर्माणका लागि केही प्रमुख मुद्दाहरू

चिन्तामणि सिवाकोठी*

मुलुकको अर्थतन्त्रका सामु चुनौतीका पहाडहरू ठडिडै गएका छन् । देशमा उद्योग धन्दा कलकारखाना लगभग घरासाथी भएका छन् । देशभित्र रोजगारीका अवसर नभएकोले ठूलो संख्यामा युवा जोश जाँगर विदेश पलायन हुन वाध्य छन् । पछिल्लो आँकडा अनुसार दिनको एकहजार पाँचसय युवाहरू रोजगारीको खोजीमा विदेशिने गरेका छन् । कृषि व्यापार उद्योगमा श्रम शक्तिको कमीले उत्पादनताशिलता घटेको छ । खास गरी कृषि व्यवसाय मेरे गएको छ । कृषि श्रमिकको अभावमा हजारौं हजार हेक्टर जमीन खनजोतसम्म नभई बाँझो रहेको छ । कृषि प्रधान भएर पनि हामी कृषि सामाग्री, खाद्यान, अन्नपात, तरकारी फलफूल लगायतका परनिर्भर भै सकेको छौं । विदेशबाट कमाएर पठाएको विप्रेषण (Remittance) रकम पनि सही ढङ्गले उत्पादनमूलक क्षेत्रमा उपयोग हुन सकेको छैन । विलासिताका सामान खरीद गर्ने र क्षणिक सुख भोगमा ठूलो रकम अनुत्पादनक कार्यमा खर्च हुने गरेको छ । देश क्रमशः गरीबी, विपन्नता पछौटेपन र विभेदको खाडल तर्फ जाकिदै छ । मुलुकमा असमानता, वेरोजगारी र परनिर्भरता बढ्दै गएको छ ।

राजनैतिक अन्तर्दृन्दू र लामो समयसम्मको तरल राजनीतिक अवस्थाले त्यसैपनि मुलुकको अर्थतन्त्र सिथिल थियो । विकाशकारी भुक्त्प, मधेश आन्दोलन र नाकाबन्दीका कारण मुलुकको अर्थतन्त्र उद्नै नसकिने यरी थिलाएको छ । यस अवधिमा सरकारको आर्थिक गतिविधि ठप्प भएको छ । अर्थतन्त्रमा मुख्य भूमिका निर्वाह गर्ने वैदेशिक व्यापार घरासाथी भएको छ । आयात निर्यात खुम्चिए सँगै राजश्व संकलनमा उल्लेख्य छास भएको छ । नाकाबन्दी पछि मौष मसान्तसम्ममा सरकारलाई झण्डै ८० अर्ब भन्दा बढिको राजश्व घाटा भै सकेको छ । सरकारी र निजी क्षेत्रबाट थप रोजगारी सृजन हुन्त कता हो कता उल्टै तिनले प्रदान गर्ने रोजगारीमा कटौती भएको छ । बेरोजगारी, महँगी बढेको छ, राष्ट्रिय उत्पादकत्व र उपभोक्ता क्रयशक्ति घटेको छ । कुल गाहर्स्थ उत्पादन घटेको छ र आर्थिक बृद्धिदर नकारात्मक हुने संभावना बढेर अर्थतन्त्र उकास्न सकिने संभावना क्षिण बन्दै गएको छ । अर्थतन्त्रको यो चिन्ताजनक तस्विरलाई कसरी आशाजनक बनाउने भन्ने सवाल नै अहिले मुलुकको सामु खडा भएको मुल चुनौती हो । बल्ल हाम्रो चेत खुल्न थालेको छ र स्वाधीन अर्थतन्त्र निर्माणको बहस

शुरु भएको छ । खस्कदो अर्थतन्त्रलाई सुधार गर्दै स्वाधीन र मैलिक अर्थतन्त्र निर्माणको लागि केही प्रमुख मुद्दाहरू अहिले हाम्रो सामुने ज्वलन्त विषय बनेर उभिएका छन् ।

१. पुनर्निर्माणको त्यावस्थापन

भुक्त्पले जर्जर भएको संरचनाहरूलाई व्यवस्थित ढङ्गले पुनर्निर्माण गर्नु आजको पहिलो चुनौती हो । नवनिर्माणकालागि सरकारले एउटा स्पष्ट रणनीति बनाउनु पर्ने, खास गरी पुनर्निर्माण प्राधिकरणले प्रभावकारी ढङ्गले काम थाल्नु पर्ने बेला आएको छ । पुराना संरचना, सस्कार र विकृतिलाई भत्काएर व्यवस्थित वस्ती विकास, एकीकृत वस्ती प्रणाली, व्यवस्थित शहरीकरण तथा सुरक्षित घरबास बनाउन आवश्यक छ । पुनर्स्थापना र पुनर्निर्माणको कार्यलाई राष्ट्रिय अभियानको रूपमा संचालन गर्न राजनैतिक प्रतिबद्धताको खाँचो छ । पर्याप्त साधन श्रोत जुटाउन र त्यस्को समुचित उपभोग हुन चुहावट, भ्रष्टाचार हुन नदिन शशक्त संयन्त्रको विकास गर्नु पर्दछ । पुनर्निर्माणको कार्यमा थुप्रै जनशक्तिको आवश्यकता पर्दछ । विदेशिका लाखौं नेपाली युवा शक्तिलाई स्वेदश फर्काई राष्ट्र निर्माणमा रोजगारी प्रदान गर्न सकिने प्रशस्त गुन्जाइस छ । वर्षेनी हाम्रो देशमा थप पाँचलाख युवा शक्ति श्रम बजारमा प्रवेश गर्दछन् जसमध्ये चारलाख भन्दा बढी विदेशिने तथ्याङ्कले देखाउछन् । अर्काको देश बनाउन पलायन युवा जोशा र जाँगरलाई आवश्यक शीपुलक तालिमको व्यवस्था गरी दक्ष बनाएर आफ्नै देश बनाउन लगाउने सुन्दर अवसर हो यो । यस्को लागि सँधै स्वयं सेवकमात्र होइन यथोचित्र पारिश्रमिक सहितको रोजगारीले आकर्षित गर्न सकिन्छ । यसबाट दीर्घकालमा विदेशीने प्रवृत्तिमा कमी आउने, मुलुक भित्र रोजगारी र आय बृद्धि हुने, मुलुक बनाउने राष्ट्रिय भावनाको विकास हुने गुञ्जाइस रहन्छ । यसो भनी रहेँदा राज्यलाई आवश्यक पर्ने दक्ष र प्राविधिक जनशक्ति मुलुकमा नभएको खण्डमा वाहिरबाट ल्याउनलाई रोक्नु पर्छ भन्ने चाँही होइन । उपलब्ध भएसम्म नेपाली श्रमलाई उपभोग गर्न सकेमा दीर्घकालीन लाभको दृष्टिकोणले उपयुक्त हुने भनिएको मात्र हो । यत्तिबेला हामी कहाँ भारतीय कामदारको आकर्षण स्वातै घटेको छ । खासगरी २०७२ वैशाखको महाभुक्त्पले त्रिसित भारतीय कामदारहरू आफ्नो देश फर्केका, उनीहरूको लागि सुरक्षित वासस्थानको अभावको कारण पनि ल्याउन नसकिरहेको अवस्थामा अघोषित भारतीय

* कार्यकारी निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

नाकाबन्दीको कारण रोजगारीमा कटौती, खाद्यानन्द लगायतका म्याँस, मटौतेल आदिको अभावले केही रहे भएका कामदारहरू पनि आफ्नै देश फर्कन विवश भए ।

पुनर्निर्माण सँगै आर्थिक रूपान्तरणको अभियानलाई सँगै लैजानु पर्दछ । त्यसको लागि सबै राजनीतिक दलमा राष्ट्र प्रेम, उच्च मनोवल, उत्साह र कर्तव्यवोधको आवश्यकता छ । राष्ट्रिय शोकलाई शक्तिमा बदल्न सबै एकभएर राष्ट्र निर्माणको अभियानमा जुट्ने बेला हो यो । विदेशमा राम्रो आम्दानी गरिरहेका गैर नेपालीलाई मुलुकको विकास निर्माणमा रकम जुटाउने अभियानमा सहयोग गर्न सरकारले अपिल गर्नु पर्दछ ताकि विभिन्न परिस्थितिले विदेशिए पनि विभिन्न देशमा रहेर नेपालको माया गर्ने विदेशमा बस्ने नेपालीहरूले आफ्नो जन्मभूमिको पुनर्निर्माणमा गर्वले योगदान गर्न् । राष्ट्रिय योजना आयोग र पुनर्निर्माण प्राधिकरणले सरकारको तर्फबाट योजना, रणनीति, कार्यक्रम तर्जुमा गरिदिने, श्रोत जुटाउने, आवश्यक जनशक्तिको व्यवस्थापन गरिदिने तथा कार्य प्रगतिको निरन्तर अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने संयन्त्रको विकास हुनु पर्दछ । पिंडितको नाममा आएको राहतमा पापी नजर लगाउने जो कोहीलाई कानूनको कठाघरामा उभ्याई यो मुलुकमा दण्ड र सजायको व्यवस्था पनि छ भन्ने कुराको अनुभूत गराउन पनि पछि पर्नु हुदैन । पुनर्निर्माणको लागि एउटा छुटै कोष खडा गर्ने, त्यसमा दाताहरूबाट प्राप्त रकम जम्मा गर्ने पूनर्निर्माण सम्बन्धी योजना तर्जुमा गरी Fast Track मार्फत कार्य सम्पन्न गर्ने जस्ता कार्यले उच्च प्राथमिकता पाउनु पर्दछ ।

अब बन्ने संरचनाहरू नेपालमा आउने सबै संभावित भुकम्पको रेक्टर स्केल भन्दा बढी सुरक्षित हुने तथा जस्तोसुकै भुकम्पले हानी नोकसानी पुर्याउन नसक्ने गरी बनाउनको लागि सोही बमोजिमको इन्जिनियरिङ, ड्राइड डिजाइन र प्रविधिको अवलम्बन गरिनु पर्दछ । पूनर्निर्माणकै कुरा गर्दा विभिन्न दाता निकाय, विभिन्न देशमा छरिएका नेपाली, एन.आर.एन, बहुराष्ट्रिय कम्पनी, संघ संस्था र नागरिकहरूबाट ठूलो रकम आर्थिक सहायता दिने प्रतिबद्धता (Comittment) प्राप्त भएकोमा समयमा योजना नबन्दा र खर्च हुन नसकदा दाताहरूले सहयोग रकम अन्तै लैजानेसम्मका अभिव्यक्तिहरू आउन गालेका छन् । प्राप्त सहयोगलाई यथोचित सटुपयोग गर्न युद्धस्तरमा काम शुरू हाल्नु पर्ने अवस्था छ । विपत्ति पछिको पुनर्निर्माण सँगै कतिपय देशको अर्थतन्त्रले गति लिएको उदाहरणबाट हामीले पाठ सिक्नु पर्दछ ।

स्थानीय निकायको सहयोगमा मात्र पुनर्निर्माण सहज हुने स्थिति छ । तर १८ वर्षेदेखि स्थानीय निकायको चुनाव हुन नसकदा स्थानीय निकाय खाली छन् । अब संविधान पनि बनिसकेको अवस्थामा सरकारले सिप्रातिसिद्ध स्थानीय निकायको चुनाव सम्पन्न गरी दिएमा राजनीतिक संयन्त्रको सहयोग नवनिर्माण र पूनर्निर्माणमा कामयावी हुनेछ । तत्कालीन आवश्यकता पूरा गर्ने नाममा भत्केका संरचनालाई जथाभावी निर्माण-मर्मत संभार गर्ने

छुट दिनु हुन्न । योजनाबद्ध रूपमा भुकम्पीय जोखिमबाट बच्ने मापदण्डहरू अपनाई पूर्ण सुरक्षित संरचनाहरू निर्माण गरिनु पर्दछ । विगतमा विनाशकारी भुकम्पले तहस नहस भएको संरचनाहरू केही वर्ष भित्रमा निर्माण गरेर व्यवस्थित शहर र वस्ती बसाल्न सफल अनुभवी गुजरात, चीन, जापान जस्ता छिमेकीहरूबाट प्राविधिक सहयोग लिएर काम गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ । पूनर्निर्माण गरिने संरचनाहरूको लागि न्यायोचित सहायता रकम उपलब्ध गराइनु जस्ती छ । यस्तो रकम केही अनुदान र केही निव्याजी वा सहुलियत पूर्ण ऋणको रूपमा उपलब्ध गराउन सकिन्छ । नयाँ बनेका संरचनाहरू भुकम्पीय जोखिमबाट मुक्त हुन् भन्ने सुनिश्चित गर्न गाउँगाउँमा प्राविधिक टोलीहरू खटाई प्राविधिक परीक्षण गराइ प्रभावित गराउने व्यवस्था गरिनु पर्दछ । प्राविधिक निरीक्षण र आर्थिक सहायता वितरण कार्यलाई व्यवस्थित गर्न दरिलो संस्थागत संरचना बनाउनु पर्छ ।

२. कृषि यान्त्रिकीकरण र व्यवसायीकरण

कृषिमा यान्त्रिकीकरण र व्यवसायीकरण बिना मुलुकको सम्बृद्धि संभव छैन । उर्जा संकट कम गर्दै कृषि क्षेत्रलाई यान्त्रिकीकरण गर्नु पर्दछ जसबाट उक्त क्षेत्रलाई व्यवसायिक बनाउन सकियोस् । शिक्षा, स्वास्थ्य, कृषि, उर्जा, पर्यटन र यातायात क्षेत्रको समुचित विकासका लागि एकीकृत विकास रणनीतिक अवलम्बन गर्नु आवश्यक छ । कृषिमा आत्मनिर्भर नहुने हो भने कृषि प्रधान मुलुकको दुहाइ दिन बेकार छ । एकातिर हजारौ हेक्टर जमीन बाँझो छ अर्को तीर सम्पूर्ण खाद्यान, तरकारी फलफूल माघा मासु, अण्डा दाल चामलमा विदेशी परनिर्भरता बढ्दै गएको छ । अब मुलुकले विकासको गति लिने हो भने कृषिलाई यान्त्रिकीकरण र व्यवसायिकरण गर्ने पर्छ । उत्पादनशील जग्गाको पर्हिचान गरी व्यवसायिक खेती शुरुवात गर्ने तर उत्पादन नहुने र भुकम्पीय दृष्टिकोणले तुलनात्मक रूपमा सुरक्षित स्थानहरूमा एकीकृत वस्ती विकास योजना लागु गरी सम्पूर्ण आधारभूत सुविधा सहितको मानव वस्ती विकास गर्नु पर्छ । कृषि उत्पादनको बजारीकरण तथा बजार पहुँच कोल्ड स्टोरेज, कृषि वीमा, लगानीको लागि सुलभ कर्जा, उन्नत मल, वित, औजार लगायत सिंचाइ सुविधाको लागि एकमुष्ट योजना बनाई कार्य अगाडि बढाइनु पर्दछ । कृषि प्रधान हाम्रो अवस्था हो भन्ने महसुस गरेर आफ्नो वास्तविक धरातलबाटे माथि उद्धे प्रयत्न गरिनु बढी सार्थक हुनेछ ।

कृषिमा प्रविधिको हस्तान्तरण र सहकारीको सहभागितालाई उच्च प्राथमिकता दिइनु पर्दछ । खेती किसानीमा आइपर्ने हेरेक समस्या, कृषिमा लाग्ने गरेका अनेक प्रकारका रोग तथा रासायनिक मलको अभाव लगायतका समस्याले वर्षेदेखि नेपालको कृषि क्षेत्र प्रताडित छ । यसलाई सुधार गर्ने सरकारी अभियान शशक्त नभएको तथा कृषि विकासको नाममा आउने गरेको ठूलो आर्थिक सहयोगको दुरुपयोग हुने गरेको यथार्थलाई लुकाएर लुक्दैन । खडेरी, अतिवृष्टि, प्राकृतिक प्रकोपको प्रभाव

निरन्तर छँदैछ। महाभुकम्पको कारण पहाडका कतिपय जिल्लामा पानीका मूलनै सुकेको अवस्था समेतले समयमा रोपाई नहुने र धान बाली लगायतको उत्पादन घट्ने समस्या बढेको छ। हालैको अधोषित भारतीय नाकाबन्दीका कारण पनि कृषि क्षेत्रमा नकारात्मक असर परेको छ। कच्चा पदार्थको मूल्य बढ्दि, मल, वित्को अभाव, बढ्दो श्रमिक ज्याला आदिले बढ्दो उत्पादन लागत र न्यून प्रतिफलको कारणले गर्दा कृषिकहरू अब कृषिमा थप लगानी गर्न नसक्ने अवस्थामा पुगेका छन्। यस्ते गर्दा खासगरी खाद्यान्न उत्पादनमा नकारात्मक असर पुगेको छ। कृषि औजार उपकरणहरू चलाउन आवश्यक इन्धनको अभावले पनि कृषि उत्पादन भट्टेने निश्चित प्राय भएको छ। कृषि उत्पादनको परनिर्भरता घटाएर यस शीर्षकमा बर्णनी विदेशिने रकमलाई घटाउन ठोस योजनाको खाँचो छ।

मुलुकको राष्ट्रिय आयको मुख्य हिस्सा कृषिमानै निर्भर गर्छ। कृषिमा ज्ञान र प्रविधियुक्त लगानी गर्ने हो भने नेपालको वातावरण र हावापानीले अर्थतन्त्रलाई विशेष रूपमा योगदान पुर्याउन सक्छ। कृषि लागतलाई कम गर्न विकसित देशबाट कृषि प्रविधि आयात गर्ने र आन्तरिक उत्पादन बढाएर निर्यात प्रबढ्दन गर्ने मुलुकका संभाव्य भुभागहरूको पहिचान गरी विशेष कृषि क्षेत्र घोषणा गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनु पर्छ। कृषिमा वैदेशिक लगानी भित्र्याउन रणनितिक साफेदारी कार्यक्रम, कृषि उपजको बजारीकरण, सिंचाई व्यवस्थापन, कृषकहरूलाई सीपमुलक तालिमको लागि दीर्घकालीन रणनीति अपरिहार्य छ।

३. उर्जा विकास

जलस्रोत र नवीकरणीय उर्जाको विकासनै आन्यनिर्भर अर्थतन्त्रको मुल कडी हो। आर्थिक हिसावले ४२ गिगाबाट विद्युत उत्पादन गर्न सकिने अवस्थालाई सदुपयोग गर्ने हो भने उत्तरी भारतका ठूलूला शहरलाई उज्यालो बनाउने विजुलीको निर्यात आपूर्तिकर्ता नेपाल हुन सक्छ। वर्षेनी खेर गैरहेको खोलाको पानीलाई विजुलीमा रुपान्तरण गर्न सकेमा आर्थिक सम्बृद्धि हासिल गर्न सकिन्छ। विजुली निर्यात गरी धनी हुन सक्ने देश उल्टै विदेशबाट विजुली आयात गरीहेको कुरा शर्मनाक विषय हो। मुलुकका २४ प्रतिशत जनता अझैपनि विद्युत सेवाबाट बर्न्चत छन्। सानो तिनो घटना परिघटना सँगै इन्धनको चरम अभाव हुने अवस्थाले नेपालको विद्युत आपूर्ति प्रणाली माथि ठूलो प्रश्न चिन्ह खडा भएको छ। करिव ७ सय मेघावाटको उत्पादनमा एक चौथाई चुहिएर जाने, बाँकी उत्पादन पनि वितरणमा कठिनाई हुने, उपभोक्ताले घरमा हिटर बाल्ने वित्तीकै ट्रान्सफरमर पद्धकिने जस्ता कुराहरू हाम्रा वास्तविकता हुन्। एकातिर वार्षिक वजेटको पूँजीगत खर्च लगभग शुन्य अवस्थामा छ। अर्कोतिर जलस्रोतको धनी मुलुकका जनता अन्धकारमा बस्न विवश छन्। विद्युत आपूर्तिको अभावका कारण इन्धर्टर पनि चार्ज हुन सकिरहेको छैन। यो विकारल स्थितिलाई अनुकूलतामा रुपान्तरित गर्न जलविद्युत उत्पादनमा उच्च प्राथमिकतानै हो।

पर्याप्त विद्युत शक्ति भएमा विद्युतीय रेल, ट्रलिवस, रोपवे लगायतका सवारी साधनको विकासको गुन्जाइस रहन्छ। यस अलावा नेपालमा सौर्य उर्जा उत्पादनको पनि प्रसस्त संभावना छ। घर घरको भान्सामा खाना पकाउने ग्यासको विकल्पमा सोलार चुल्होलाई प्रयोगमा ल्याउन सकिन्छ। यस प्रविधिमा जाँदा मासिक दस्तुरको भार नपर्ने र नियमित मर्मत संभारको खर्चपनि निकै कम पर्दछ। नेपालमा जलविद्युत र उर्जा विकासको पर्याप्त संभावना छ। मुलुक बनाई छाइने अठोट र प्रतिबद्धता भएमा यसको माध्यमबाट नेपाल भलमल मात्र हुने छैन बढी भएको बिजुली बेचेर पर्याप्त वैदेशिक मुद्रा आर्जन गरी देश विकासको अन्य क्षेत्रमा लगानी जुटाउन सकिन्छ। जलविद्युतको विकासबाटै औद्योगिक विकास, कृषिमा आधुनिकरण, पर्यटनक्षेत्रको विकास, यातायत र संचारको विकास मार्फत मुलुकको सम्बद्धि संभव छ। जलस्रोतको रूपान्तरणले जलप्रधान नेपालको विशेषतालाई वस्तुगत यथार्थमा ढाल्न सक्छ। जलश्रोतमा ज्ञान र प्रविधिको प्रयोग गर्ने हो भने नेपाली मौलिक परिवेशको अर्थतन्त्रको जन्म र विकास गर्न सकिन्छ।

लोडसेडिङ्गको अन्त्य, खाना पकाउने ग्यास माथिको परनिर्भरता हटाउन विद्युतीय र जैविक उर्जाबाट खाना पकाउने व्यवस्था, चालु जलविद्युत आयोजना र प्रसारण लाइनहरूको निर्माणमा सिघ्रता, साना र मफौला आयोजनामा लगानी गर्न चाहेलाई प्रोत्साहन, नवीकरणीय उर्जालाई उच्च प्राथमिकता, सौर्य उर्जा र हावाबाट विद्युत उत्पादन, फोहोरबाट उर्जा उत्पादन लगायत जियो थर्मल प्लान्टबाट अन्य बैंकलिपक उपायहरूको संभाव्यता अध्ययनलाई तत्काल अगाडि बढाउनु पर्दछ। विद्युतीय चुलोको उत्पादन तथा प्रयोगलाई प्रोत्साहन र सहरी क्षेत्रमा विद्युतीय सार्वजनिक सवारी साधनलाई विशेष प्राथमिकता दिई दिकायती र विद्युतीय सवारी साधनको प्रयोग बढाउने, ट्रलीबस, रोपवे संचालनलाई उच्च प्राथमिकता दिने, इन्धन भण्डारण क्षमतालाई बढ्दि गर्ने, मुलकभित्र पेट्रोलियम पदार्थको खोजी तथा अन्वेषण कार्यलाई तीव्रता दिने र संभाव्य देखिएका क्षेत्रमा उत्पादनको कार्य थाल्ने योजना बनाई कार्य शुरु गर्नु वान्छनीय देखिन्छ।

४. औद्योगीकरण

उद्योग क्षेत्रको विकास पनि दीर्घकालीन विकासको लागि त्यतिकै आवश्यक शर्त हो। मुलुकमा औद्योगिकरण भयो र उत्पादन बढाउन सकियो भने मात्र रोजगारीका अवसरहरू सृजना गर्न सकिन्छ। यसो भएमा युवा श्रम शक्ति परनिर्भर भै विदेश पलायन हुने परिस्थितिमा सुधार हुनेछ। तर यत्तिबेला मुलुकको उद्योग धन्दा चौपट भएको छ। त्यसैत नेपाली उद्योगहरू मन्दीको अवस्थामा थिए। नाकाबन्दीको कारण दुई हजार दुई सय उद्योग बन्द भएका छन्। बाँकी उद्योग पनि सीमित मात्रामा आशिक मात्र चलेका छन्। यी उद्योगमा कार्यरत भण्डै २ लाख कामदार रोजगार विहिन भएका छन्। इन्धन अभावले यातायात र सेवा

क्षेत्र हताहत भएको छ । पर्यटक क्षेत्र सुस्ताएको छ । पर्यटन क्षेत्रमा भण्डै ४ लाख मजदुर काम विहिन भएका छन् ।

आन्तरिक र स्थानीय स्तरमा उपलब्ध कच्चापदार्थबाट निर्मित वस्तु तथा सेवाको उत्पादन, उपयोग र वितरण तथा निर्यातबाट नै आत्मनिर्भर अर्थतन्त्रको बाटो खुल्दछ । स्थानीय स्रोत साधनमा आधारित अर्थतन्त्रको उत्पादनले निर्यात व्यापारलाई अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा प्रतिस्पर्धी ढंगले उभ्याउन सक्छ । प्राकृतिक स्रोतहरूको उच्चतम प्रयोगले मात्रै राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई विश्व सामु चिनाउन सक्छ । सरकारले यस्कोलागि हालसम्म चालिएका नीति, योजना र कार्यक्रमहरूको यथार्थपरक समीक्षा गरी औद्योगिकरणलाई उच्च प्राथमिकतामा राखेर दीर्घकालीन रणनीतिक योजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनु जरुरी छ । ठोस योजना र कार्यक्रम भएमात्र देशभित्र उत्पादन बढाउन सकिन्छ । औद्योगिक क्षेत्रमा विदेशी पूँजी प्रविधि भित्रयाउने आकर्षक वातावरणको सृजना गर्ने कुरालाई प्राथमिकता पूर्वक स्थान दिइनु पर्छ । प्रत्येक प्रदेशमा कमितमा एउटा औद्योगिक क्षेत्रको स्थापना पनि प्रादेशिक संतुलित विकासको दृष्टिकोणले महत्वपूर्ण मानिएको छ ।

५. व्यापार विविधीकरण र वैकल्पिक नाकाहरूको संचालन

असंलग्न परराष्ट्र नीति र व्यापारविविधीकरण हाम्रो राष्ट्रिय नीति भएपनि हामी व्यवहारमा भारत परस्त छौं । विदेशी व्यापारको ठूलो हिस्सा भारतसँग हुनु, भारतसँग खुल्ला सीमाना हुनु तर उत्तरफे चीनसँग जोड्ने सुगम आवागमनको बाटोसम्म नहुनु भारतीय नाकाबन्दीको चपेटामा पटक पटक पर्दा समेत हाम्रो वैकल्पिक व्यवस्थाको लागि हाम्रो चेत नखुल्नु जस्ता कुरा हाम्रो परराष्ट्र नीतिको खिलाफमा छन् । अहिलेको अघोषित भारतीय नाकाबन्दीलाई चाँही विकल्पको बाटो खोल्ने अवसरको रूपमा लिन नेपालीहरू चुक्नु हुन् । चुकेमा हाम्रो सन्ततीले हामीलाई सराप्ने मात्र होइन देश गम्भीर भद्रखालोमा परी रहने छ । कमितमा भुकम्पले अतिग्रस्त भएका उत्तरका तातोपानी-कोदारी नाका र रसुवागढी केरुड नाकालाई तत्काल मर्मत संभार गरी संचालनमा ल्याउने, किमाथांका, कोरला, यारी, टिकर, ओलाड्सुङ्गोला आदिनाका लाई तत्काल निर्माण शुरु गरी २ वर्ष भित्रमा संचालनमा ल्याउने र अन्य नाकाहरूको संभाव्यता अध्ययन गरी सकेसम्म बढी भन्दा बढी नाका २-४ वर्ष भित्रमा संचालनमा ल्याउने पर्छ । अहिलेको नाकाबन्दीले भारतसँग जोडिएका नाकाहरूमा देखिएको असहजताले ठप्प भएको आयात निर्यातको अवस्थाले चीनसँग जोडिएका नाकाहरूको सडक विस्तारको आवश्यकता उजागर भएको छ । महँगी, कालोबजारी र राजश्व उठीमा गिरावट जस्ता अर्थतन्त्रका नकारात्मक पक्षहरूलाई नियन्त्रण गर्न र राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको जग उठाउने यो नै उत्तम विकल्प हुनेछ ।

हामी लामो समयदेखि भारतसँग मात्र व्यापार पारवहनको सन्धी गरेर बसेका छौं । जब जब भारतीय नाकाबन्दीको पीडा भोग्न बाध्य हुन्छौं तब तब मात्र उत्तर तर्फका नाका खोल्नु पर्ने सवाल

उठ्ने गर्छ । जब भारतीय नाकाबन्दी सहज हुँदै जान्छ विकल्पको ढोका खोल्नु पर्ने विषय पुनः ओभेलमा पर्दै जान्छ । यस पटकको पीडादायी अवस्थाबाट भने हाम्रो चेत खुल्नै पर्दछ । असंलग्न परराष्ट्र नीतिको मुलमर्म अनुसारको उत्तरी नाकाहरू खोल्ने र चीनसँग व्यापार पारवहन सन्धी गर्ने कुरालाई कटिबद्धताका साथ पुरा गर्ने पर्दछ । यसो भएमा समान छिमेकीसँग समान व्यवहार गरेको देखिन्छ । भारतसँग आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक सम्बन्ध र खुला सीमानाको कारण चीन भन्दा व्यापार व्यवसाय आवत जावत बढी सहज हुने अवस्थाले भारतसँग चीन भन्दा व्यापार हुनु स्वभाविकै हो । तर दुवैतर्फको ढोका खुल्ला राख्न सकेमा हाम्रो आवश्यकता अनुसार व्यापार गर्न सकिन्छ । हामीले किनेर ल्याउने वस्तु तथा सेवा जताबाट सस्तो र सहज हुन्छ त्यतैबाट किन पाउनु पर्ने हाम्रो अधिकार हो । यो अधिकार स्थापित गराउन खुट्टा कमाउने हो भने हामी सँधै अनिश्चयको भुमरीमा रुमल्लिन विवश हुनेछौं र हाम्रा सन्ततीहरूले हामीलाई सराप्ने छन् ।

व्यापार विविधीकरणको कुरा गर्दा अब छिमेकी मुलुक बाहेक तेस्रो मुलुकसँग पनि सम्बन्ध विस्तार गर्नु जरुरी छ । राज्यलाई संकेट परेको बेला अत्यावश्यक वस्तुको आयात गर्न अलिकाति महँगै भएपनि हवाई मार्गको विकल्प समेत खुला राखी संभाव्य तेस्रो मुलुकसँग समेत व्यापार पारवहनको सन्धी हुनु नितान्त आवश्यक छ । बंगलादेश तथा खाडी मुलुकहरू यस्को लागि संभाव्य विकल्प हुन् । सरकारले तत्काल संभाव्यताको अध्ययन गरी ती मुलुकहरूसँग व्यापार सम्झौताको गृहकार्य अगाडि बढाउनु पर्दछ । खाडी मुलुकबाट पेट्रोलियम पदार्थ ल्याउने जहाजमा शुद्ध पिउने पानी पठाएर केही हदसम्म पेट्रोलियम पदार्थको भुक्तानीमा टेवा पुग्न सक्ने गुन्जाइस हुन सक्दछ ।

अवसरहरू

महाभूकम्पले नेपालका राजनीतिक दलहरूलाई मिलेर काम गर्न नजिक्यायो । ठूलो अकल्पनीय मानवीय र भौतिक क्षतिका बाबजुद मुलुकको संविधान निर्माणको कार्यलाई अन्तिम रूप दिन राजनीतिक दलहरू एक भए । फलतः मुलुकले लामो प्रतिक्षा पछि संविधान प्राप्त गयो । विपद्का बीच पनि यो एउटा अवसर देख्ना पर्यो । महाभुकल्प र त्यसपछिको अघोषित नाकाबन्दीले अर्थतन्त्र छतविछत भएको यो संघीन घडीमा महाभूकम्प र नाकाबन्दीका त्रासदीपूर्ण अवस्थाहरूबाट पाठ सिक्दै मुलुकलाई आर्थिक समृद्धिको मार्ग तर्फ ढोन्याउन एउटा अवसरको रूपमा लिनु पर्छ । मुलुक बनाएको एउटा उपयुक्त विकल्पको रूपमा हाम्रो आँखा उघारिनु पर्छ यत्तिबेला । यत्तिबेलाका मुल चुनौतीहरू भनेकै भुकम्प पछिको जर्जर बनेका संरचनाहरूको पुनरनिर्माण र संविधानको यथोचित परिपालना हो । प्राकृतिक प्रकोप हाम्रो बसमा छैन । फेरिपनि महाभूकम्प आदि विपत्ती नआउला भनेर भन्न सकिदैन । फेरिपनि यस्तो विपत्तीको अवस्था आइप्रेमा त्यसबाट सकेसम्म कम क्षति हुने ढंगले हामीले संरचनाहरू बनाउनु पर्यो । बचाउ र सुरक्षाको लागि वैकल्पिक उपाय र मार्गस्थको बेलैमा परिचान गरी तिनलाई कार्यान्वयनमा उतार्नु

पन्यो । भरखरैको महाभुकम्पको पीडा भोगेका नेपाली जनताबाट अब सरकारले उपर्युक्त मापदण्ड तोकी बनाउने संरचनाहरू मुक्त कण्ठले स्वागत गर्ने माहौल सृचना भएको छ । यसलाई ठूलो अवसर र वातावरणको रूपमा लिई राज्यको पुनर्निर्माण र नवनिर्माणको हाँकलाई सफलता बदल्न सकिन्छ । अहिले मुलुकमा विकासका लागि वातावरण बन्दै गएको छ ।

मुलुकले संघीय संरचना सहितको समावेशी संविधान पाएको छ । मुलुक भित्र केही विशिष्ट जाती विशेषका कुण्ठा र असंतुष्टी देखिएपनि समग्रमा नेपाली जनताले यो संविधानलाई मुक्त कण्ठले स्वागत गरेका छन् । समावेशीता, मौलिक हक अधिकार लगायतका पक्षहरूको समुचित विशेषण गर्दा अहिलेको नेपालको संविधानलाई विश्वकै सर्वोत्कृतमध्येको एक संविधान भनेर अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा संविधान विद्वरूले समेत मुख्य खोलेका छन् । अहिलेको मुलुकको वर्तमान परिस्थितिमा यो भन्दा राम्रो संविधान बन्न सक्ने ठाउँ पनि थिएन । यद्यपि कुनै वर्ग समुदायमा रहेका असंतुष्टी र विमतिहरूलाई संवैधानिक उपायहरू मार्फत संशोधन गर्दै जाने र सबै जात जातीका समुदायलाई स्वीकार योग्य बनाउन सकिने ठाउँ पनि संविधानले सुरक्षित गरेकै छ । संसदीय शासन व्यवस्थाबाटे आर्थिक विकासको ढोका खुल्ने विश्वको अभ्यासलाई हामीले आत्मसात गरेका छौं । यही सबल प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाको माध्यमबाट हामीले अब मुलुक विकासको रथ हाक्नु छ र यो असंभव पनि छैन ।

नेपालमा भ्रष्टाचार बढेको, निश्चित योजना र कार्यक्रमलाई छुट्याएको रकम समयमा खर्च नहुने गरेको चुहावट हुने गरेको लगायतका कुराले मुलुकमा लगानी मैत्री वातावरण नभएको भने गुनासो गर्ने र नेपालका वैदेशिक लगानी भित्र्याउन आकर्षित नहुने अवस्थामा क्रमशः सुधार हुँदै आएको छ । मुलुकले सम्पत्ति शुद्धिकरण सम्बन्धी ऐन कानून बनाएर लागु गरेको, भ्रष्टाचार निर्मुल गर्न सरकारी प्रतिबद्धता जाहेर भएको, अछितयार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग सक्रिय भएको, भ्रष्टाचारमा मुछिएका प्रशासनका ठूला अधिकारीदेखि राजनीतिक व्यक्तित्वहरूलाई संसदीय व्यवस्थाका संयन्त्रले कानूनी कठघरामा उभ्याइएको जस्ता कारणले अमेरिका, चीन, भारत जस्ता शक्तिशाली राष्ट्रहरू लगायतले नेपालको विकास प्रकृयामा सहयोग गर्ने बचनबद्धता दिएका छन् । क्रमशः सहमति र सम्झौताहरू हुँदै वैदेशिक लगानी भित्रने वातावरण बन्दै गएको छ । बैंक वित्तीय संस्थाको पर्याप्त विकास भएको छ । स्वदेशमै योग्य जनशक्तिको उत्पादन र रोजगारीका साथै राज्यको राजश्व बढाउन सहयोग पुगेको छ । मुलुकमा स्कूल क्याम्पस जस्ता शिक्षण संस्थाहरूको यथोचित विकास भएको छ । गाउँगाउँमा विद्यालयहरू खुलेका, सहकारी र गैर सहकारी संघ संस्था, लघु वित्त संस्थाहरूको विस्तारसँगै जनताको व्यापार व्यवसाय रोजगारी तथा आर्थिक, सामाजिक र राजनैतिक चेतना पनि ह्वातै बढेको छ । छुवा छुत अन्धविश्वास, दाइजो प्रथा जस्ता विकृतिहरू धेरैहदसम्म घटेका छन् । सामाजिक सुरक्षाका सवालहरू उद्न थालेका छन् । बृद्धभत्ता, एकलमहिला भत्ता, अशक्त र असहाय भत्ता, लोपोन्मुख

समुदायलाई दिने भत्ता जस्ता व्यवस्थाले सामाजिक सुरक्षाको पूर्वाधारहरूलाई बढवा दिएको छ । निश्चित रूपमा यी कदमहरू राज्यको आर्थिक समृद्धिको सवालमा सकारात्मक कदम हुन् । पत्र पत्रिका, मोवाइल, रेडियो, टेलिभिजन, कम्प्यूटर आदिमा दिन पर दिन बढी भन्दा बढी जनताको पहुँच विस्तार हुँदै गएको छ । शिक्षा, स्वास्थ, सडक, संचारको विकासले आर्थिक विकासका थप संभावनाहरूलाई उजागर गरेको छ ।

उपरांहार

संघीयता सहितको समावेशी संविधानमार्फत समुन्नत राज्यको निर्माण अबको हाम्रो आगामी गन्तव्य हो । पहिचान सहितको समावेशी पहुँच, आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक स्वतन्त्रता, दिगो विकास, शान्ति र स्थायित्व तथा आत्मसम्मान मुक्त जीवन आम नागरिकको अभिलाषा हो । विकास र समृद्धि लोकतन्त्रको रक्षा कचव हो । आर्थिक समृद्धिको मार्ग पहिल्याउन सकिएन भने लोकतन्त्र र संघीयताको कुनै अर्थ रहने छैन । हाम्रो समृद्धि भनेको मुलुकमा शान्ति स्थापना, अभावबाट मुक्ति, उच्च र दिगो आर्थिक वृद्धि र गरीबीको अन्त्य हो । संस्थागत रूपमा मौलाउँदै गएको भ्रष्टाचारको अन्त्य, सम्मानजनक र लाभजन्य रोजगारी सिर्जना, आर्थिक असमानता हटाउँदै क्षेत्रीय संतुलन कायम, सुशासन र सेवा प्रवाहमा प्रभावकारिता भौतिक पूर्वाधार विकासमा लगानी वृद्धि, सामाजिक सुरक्षा, मानव अधिकारको सम्मान लगायतका कुराहरूबाट नै आर्थिक समृद्धि प्राप्त हुन सक्छ । पुनरनिर्माण र नवनिर्माण, कृषिमा व्यवसायिकरण, औद्योगिकरण, वैकल्पिक व्यपारिक नाकाहरूको विकास, तथा विद्यमान खुल्ला सिमानालाई व्यवस्थित गर्नु पर्ने विषयहरू मुल मुद्दाको रूपमा उठेका छन् । यी विषयहरूमा प्राथमिकताका साथ राज्यले तत्काल लागि पर्ने हो भने मात्र मुलुकको अस्तित्व जोगाउन संभव छ ।

आजको समस्या समाधानार्थ राजनीतिक पार्टी र नेताहरू नेपालमुखी हुनु पर्दछ । भारत र चीन दुवै मुलुकसँग समानता र "लेउ र देउ" को नीति अनुरूप कार्य गर्नु पर्दछ, दुख र हण्डर खाएरै राष्ट्र निर्माण गर्न सकिन्छ भने त्यसको लागि तयार हुनै पर्दछ । नेपालले प्रष्ट रूपमा हाम्रो आन्तरिक मामिलामा वाह्य हस्तक्षेप असह्य हुने कुरा भारत र चीन लगायत संसारलाई भन्न सक्नु पर्दछ । भारतसँगको सदियौं पुरानो खुला सिमानाले हाम्रो अर्थतन्त्र र राष्ट्रियता माथि धावा बोली रहेको हुँदा कमसेकम काँडे तार लगाएरै भएपनि सिमानालाई नियमित गन तर्फ अब छलफल हुनु पर्दछ । दुवै तर्फका नागरिकलाई निश्चित परिचयपत्रको आधारमा निश्चित समयावधिको लागि मात्र आवत जावत गर्न वा श्रम स्वीकृति लिएर मात्र काम गर्न जाने व्यवस्था गर्नु पर्दछ । कामको लागि भारत पलायन हुने ठूलो नेपाली जमातलाई स्वदेशमै रोजगारीका अवसरहरू सृजना गरी परिनिर्भर बन्ने प्रवृत्तिमा सुधार गर्ने पर्दछ । वर्तमानको नाकाबन्दीका कारण नेपाली जनतामा जागृत भएको राष्ट्रभक्ति र आत्मनिर्मरता र स्वाभिमानको सोचलाई व्यवहारमा उतार्न आत्मनिर्मर अर्थतन्त्रको नयाँ खाका तयार गरी कार्यान्वयनमा उतार्नु पर्दछ ।

***

वित्तीय क्षेत्रमा संस्थागत सुशासन : एक विश्लेषण

नीलम तिरिसना*

प्रत्येक मुलुकको आर्थिक वृद्धि एवं विकासका लागि बैंकिङ व्हेत्रले रक्तसंचारको काम गर्दछ । वित्तीय मध्यस्थता, प्रभावकारी भुक्तानी प्रणालीको व्यवस्था एवं मौद्रिक नीतिको कार्यान्वयनजस्ता कार्यहरूको माध्यमबाट बैंकिङ व्हेत्रले अर्थतन्त्रलाई चलायमान/गतिशील बनाइराख्नमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । अर्थव्यवस्थामा तरलताको महत्वपूर्ण स्रोत पनि बैंकिङ व्हेत्र नै हो । बैंकिंग व्हेत्र एउटा अति संवेदनशील व्हेत्र पनि हो । एउटा बैंक असफल भयो भने त्यसले समग्र वित्तीय प्रणाली नै तहसनहस पार्दछ, जसले भुक्तानी प्रणालीलाई ध्वस्त बनाउनुका साथै मौद्रिक व्यवस्थापनमा प्रतिकूल असर पार्दछ । बैंक असफलताको संक्षमण असर अत्यन्त गम्भीर हुन्छ । तसर्थ यस्तो संस्थाको संस्थागत सुशासन कडा र प्रभावकारी हुनु अति आवश्यक छ ।

संसारभरि नै बैंकिङ व्यवसाय अत्यन्त कडा नियमन र सुपरिवेक्षणको घेरामा राखिने व्यवसाय हो । यसो किन भएको होला? जिज्ञासा उठ्नु स्वाभाविकै हो । यो यसकारण भएको हो कि बैंकले अर्काको पैसा चलाएर व्यवसाय गर्ने गर्दछन् । बैंकहरू सर्वसाधारण र संस्थाहरूबाट उल्लेख्य मात्रामा साधन संकलन गरी उच्च लिवरेजमा सञ्चालन हुने संस्थाहरू हुन्, जसको कुल साधन परिचालनमा स्वपूँजीको तुलनामा ऋण पूँजी अत्यन्त धेरै हुन्छ । कुल पूँजी संरचनामा ऋण पूँजी र स्वपूँजीबीचको यो अतिशय असन्तुलनले बैंकिङ व्हेत्रलाई जोखिमपूर्ण बनाएको हुन्छ । यसै कारणले बैंकहरूलाई बढी जोखिम लिन उत्साहित बनाउँछ । जब आफ्नोभन्दा अरु (निक्षेपकर्ता, साहू)को पैसामा संस्था संचालन हुन्छ भने निश्चय नै त्यहाँ जोखिम बढी हुन्छ । यही कारणले गर्दा निक्षेपकर्ता, साहूको हितको रक्षा र बैंकिङ स्वास्थ्य एवं दीगोपनाका लागि संसारभरि बैंकिङ संस्थाहरूलाई नियमनकारी एवं सुपरिवेक्षकीय संस्थाको कडा नियमन, सुपरिवेक्षण, निगरानीमा राखिएको हुन्छ । बैंक नियमन, सुपरिवेक्षणको लागत निश्चय नै उच्च हुन्छ । तर बैंकहरूलाई नियमन, सुपरिवेक्षण नगर्दाको लागत भनै उच्च हुन्छ । बैंकमा निक्षेप राख्ने निक्षेपकर्ताहरू बैंकहरूको पोर्टफोलियो व्यवहारको बारेमा पूर्ण जानकार हुँदैनन् र उनीहरूले बैंकहरूलाई निगरानी गर्न

पनि सक्दैनन् । यस्तो अवस्थामा ती निक्षेपकर्ताको हितको रक्षार्थ पनि बैंक/वित्तीय संस्थालाई नियमन र सुपरिवेक्षणको दायरामा राख्नुपर्ने हुन्छ । नियमन तथा सुपरिवेक्षण गरिने मुख्य व्हेत्र ती संस्थाहरूको संस्थागत सुशासन हो । अन्य सम्पूर्ण आसन्न जोखिम कुनै न कुनै रूपमा संस्थागत सुशासनको अभावसँग नै जोडिएका हुनाले यसको समुचित स्वनियमन र नियमन तथा सुपरिवेक्षणको अत्यन्त महत्वपूर्ण भूमिका छ ।

संस्थागत सुशासन व्यावसायिक प्रतिष्ठानलाई निर्देशित, नियमित र नियन्त्रित गर्ने प्रणाली हो । संस्थागत सुशासनको ढाँचाभित्र सञ्चालक समिति, व्यवस्थापन, शेयरहोल्डर्स र अन्य सरोकारवालाहरूको अधिकार, उत्तरदायित्वको किटानी, संस्थागत उद्देश्य निर्धारण, उद्देश्य प्राप्तिका उपायहरू, प्रभावकारी आन्तरिक नियन्त्रण, उच्च स्तरको पारदर्शिता, आचारसंहिता, सूचनाको पहुँच, कार्यसम्पादन अनुगमनलगायत समग्र संस्थागत निर्णयहरू लिनका लागि नियम र कार्यविधि समेटिएको हुन्छ । यो एउटा बहुआयामिक विषय हो । संकुचित रूपमा, संस्थागत सुशासनले संस्थामा सञ्चालक समिति र व्यवस्थापनले लगानीकर्ता र शेयरहोल्डर्सप्रतिको दायित्व निर्वाह गर्ने पद्धतिलाई जनाउँछ भने वृहत रूपमा समग्र सामाजिक उत्तरदायित्वलाई समेत समेट्दछ । प्रभावकारिता, कार्यक्षमता, निश्चित भविष्य, सामाजिक न्याय, पर्यावरणीय स्थिरता, जवाफदेहिता, पारदर्शिता र निर्मल खेल संस्थागत सुशासनका मुख्य विशेषताहरू हुन् ।

बैंकहरूको संस्थागत सुशासनको विषय केही विशिष्ट किसिमको हुन्छ । अन्य निजी कम्पनीहरूमा शेयरहोल्डर्स मुख्य सरोकारवाला हुन्छन् । तर बैंकिङ व्हेत्रमा शेयरहोल्डरका अतिरिक्त (अझ भनौं, भनै महत्वपूर्ण त) निक्षेपकर्ता प्रमुख सरोकारवालाका रूपमा रहेका हुन्छन् । शेयरहोल्डरको निश्चित पूँजीबाट स्थापना भई निक्षेपकर्ताको अरबैं रकमको कारोबार गर्ने बैंकिङ संस्थामा संस्थागत सुशासन सुदृढ हुनु पर्दछ भन्ने कुरामा दुईमत हुनैसक्दैन । बैंकिङ कारोबारका माध्यमबाट मुनाफा आर्जन गर्ने कममा उत्पन्न हुने वित्तीय जोखिम, सूचना अभाव, पारदर्शिता र आन्तरिक नियन्त्रणको अभावले बैंकमा तुरुन्तै अस्थायित्व ल्याउनुको साथै यसको प्रणालीगत असर

* निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

समग्र वित्तीय प्रणालीमा तुरन्तै पर्दछ । तसर्थ बैंकको दीर्घकालीन अस्तित्व रक्षा र समग्र वित्तीय प्रणालीको स्थायित्वका लागि प्रभावकारी संस्थागत सुशासनको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ ।

बैंकभित्र संस्थागत सुशासन कायम गराउने मुख्य जिम्मेवारी सञ्चालक समितिको भएतापनि कार्यसम्पादन स्तरमा नीतिनियमहरूको पालना गराउने गहन दायित्व प्रमुख कार्यकारीको हुनआउँछ । वास्तवमा सर्वसाधारणको धरोहरलाई आफूसँग राख्ने संस्थाका प्रत्येक तहका कर्मचारीहरूले समेत संस्थागत सुशासन पालना गर्नु अनिवार्य छ ।

नेपालमा बैंक/वित्तीय संस्थामा संस्थागत सुशासन कायम गराउने सम्बन्धमा नियमनकारी निकायको हैसियतले नेपाल राष्ट्र बैंकले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका उपयुक्त व्यवस्थाहरू गरेको छ । सञ्चालकहरूले बैंकको दैनिक कामकारवाहीमा हस्तक्षेप गर्नेहुने, आफ्नो वित्तीय स्वार्थ गाँसिएको ग्राहकसँगको कारोवारमा संलग्न हुनेहुने, धितोपत्र दलाल, व्यवसायीको रूपमा धितोपत्र कारोवारमा संलग्न हुनपाउने, सञ्चालक आंशिक रूपमा काम गर्नेहुने, एकभन्दा बढी बैंक/वित्तीय संस्थाको सञ्चालक हुनपाइने, ग्राहकको जमीन तथा जायजेथासम्बन्धी कारोवारमा संरक्षकको हैसियतले संलग्न हुनपाइने, व्यक्तिगत फाइदा हुने गरी पद र नामको दुरुपयोग गर्न नहुने, अभिलेख र प्रतिवेदन पूर्ण एवं दुरुस्त राख्नुपर्ने, गोपनीयता कायम गर्नुपर्ने, निष्पक्ष र समान रूपमा व्यावसायिक व्यवहार गर्नुपर्ने जस्ता न्यूनतम आचरणहरू पालना गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । त्यस्तै, संस्थालाई दक्ष र व्यावसायिक रूपमा संचालन गर्न उपयुक्त किसिमको कर्मचारी विनियमावली तयार गरी योग्य तथा सक्षम उच्च पदाधिकारीहरूको नियुक्ति गर्ने, गैरकार्यकारी सञ्चालकको मातहतमा रहनेगरी लेखापरीक्षण समिति गठन गरी लेखापरीक्षण गराउने, विवेकपूर्ण र सक्षम तरीकाले संस्थाको अनुगमन र सुपरिवेक्षण गर्ने, संस्थाको लगानी तथा कर्जा नीति, सम्पत्ति तथा दायित्व व्यवस्थापन, बजेटिङ, योजना र अन्य आवश्यक विषयमा लिखित नीति तर्जुमा गरी कर्मचारीहरूलाई पालना गर्नलगाउने, संस्थाको अवस्था, गतिविधि र व्यवस्थापनले अस्तित्वात गरेका नीतिसम्बन्धमा नियमित रूपमा जानकारी लिई आवश्यकताअनुसार सुधारात्मक उपाय अपनाउने, प्रचलित कानूनमा व्यवस्था भएअनुसार बैठक बस्ने, प्रचलित कानून र नेपाल राष्ट्र बैंकबाट जारी भएका नीति निर्देशनको पूरापूर जानकार भई तिनीहरूको पालना बैंकले गरेको छ वा छैन भने नियमित अनुगमन समेत गर्नुपर्ने, निष्क्रेपकर्ताको हक्कहितविपरीत कार्य गर्नेहुने, व्यावसायिक सञ्चालकले सो संस्थाको संस्थापक शेयर लिएको हुनेहुने, संस्थाको सञ्चालक समितिवाहेकका अन्य कुनैपनि आन्तरिक समिति वा उपसमितिमा संचालक समितिका अध्यक्ष समावेश हुनपाउने, निर्वाचित भएको पैतीस दिनभित्र पद तथा गोपनीयताको शपथ लिइसक्नुपर्ने, सञ्चालक, निजको एकाधर परिवारका सदस्य ,

निजको वित्तीय स्वार्थ भएको व्यक्ति, फर्म, कम्पनी, संचालक वा निजका एकाधरका सदस्यले पन्थ्र प्रतिशतभन्दा बढी शेयर लिएको संस्था वा संचालक वा निजका एकाधरका सदस्य जमानत बसेको व्यक्ति, फर्म, संस्थालाई बैंकले कर्जा प्रदान गर्नुनहुने जस्ता प्रावधानहरू राखिएका छन् । त्यस्तै, संस्थापक, एक प्रतिशत वा सेभन्दा बढी शेयर लिएका शेयरधनी तथा निजका परिवार तथा बैंकका कर्मचारीलाई पनि कर्जा दिनुहुँदैन । संचालक समितिविशेषले पालना गर्नुपर्ने विशेष दायित्ववाहेक अन्य आचरणगत विषयहरू कार्यकारी प्रमुख र कर्मचारीहरूमा पनि समान रूपले लागू हुन्छ ।

त्यस्तै, कार्यकारी प्रमुखको सम्बन्धमा बैंकको सञ्चालक समितिले प्रचलित कानून, प्रबन्धपत्र, नियमावलीको अधीनमा रही कार्यकारी प्रमुखको नियुक्ति गर्ने, कार्यकारी प्रमुखमा प्रचलित कानूनमा उल्लेखित योग्यता, अनुभव र गुणहरूका अतिरिक्त बैंकिङ कारोबारको लागि आवश्यक व्यावसायिक अनुभव, आन्तरिक नियन्त्रण गराउनसक्ने क्षमता, बैंक/वित्तीय संस्थाको उच्च तहमा कार्य गरेको अनुभव, बेइमानी वा जालसाजीको आरोपमा सजाय नपाएको, निलम्बन नभएको, कालो सूचीमा समावेश नभएको जस्ता योग्यताहरू हुनु जस्ती छ । यसका साथै कार्यकारी प्रमुखले अर्को संस्थामा पदाधिकारीको रूपमा काम गर्न नपाउने, संस्थाको कार्यसञ्चालन, कारोबार, व्यावसायिक योजना तथा मुनाफास्थिति समेतलाई दृष्टिगत गरी कार्यकारी प्रमुख, अन्य पदाधिकारी तथा कर्मचारीहरूको तलव सुविधा निर्धारण गर्नुपर्ने प्रावधान छ ।

यसका अतिरिक्त बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन २०६३ ले पनि संस्थागत सुशासनको बारेमा विभिन्न बुँदाहरूमा उल्लेख गरेको छ । जस्तै, संचालकको योग्यता, संचालक, कार्यकारी प्रमुख, लेखापरीक्षकले शेयर धितो राखी कर्जा लिनेहुने, सञ्चालक समितिको बैठक लगायत बैंक सञ्चालनका यावत पक्षहरूलाई नियमित गर्नेसम्बन्धमा आवश्यक प्रावधानहरू राखेको छ ।

यसरी कायम गरिएका सुशासनका व्यवस्थाहरूलाई हुबहु पालना गर्नु बैंक/वित्तीय संस्थाहरूको कर्तव्य र दायित्व हो ।

नेपालको बैंकिङ उद्योगको वर्तमान अवस्था र संस्थागत सुशासन

नेपालमा पहिलो वाणिज्य बैंकको रूपमा नेपाल बैंक लिको स्थापना वि.स. १९९४ सालमा भएको थियो । २०२२ सालमा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको स्थापना भयो । वि.स. २०४० को दशकसम्म यिनै दुई वाणिज्य बैंकहरूले एकाधिकारिक रूपमा वाणिज्य बैंकिङ क्रियाकलाप गर्दै आएका थिए । नेपाल औद्योगिक विकास निगम र कृषि विकास बैंकले चाहिँ विकास बैंकिङ गतिविधि गर्ने गरेका थिए । वि.स. २०४० को दशकबाट

चाहिँ मुलुकले लिएको खुला, उदार अर्थनीतिका कारण वित्तीय क्षेत्रको पनि उदारीकरण हुनथाल्यो । फलस्वरूप, निजी एं संयुक्त लगानीमा समेत बैंकहरू खुल्न थाले । यही क्रम निरन्तर हुँदै २०७२ असार मसान्तसम्म नेपाली वित्तीय क्षेत्रमा वाणिज्य बैंक ३०, विकास बैंक ७६, वित्त कम्पनी ४६, लघु वित्त विकास बैंक ३९, विद्यमान छन् । गुणात्मक रूपमा पनि नयाँ नयाँ किसिमका प्रविधि र बैंकिंग प्रडक्टहरूको आगमन भइसकेको छ । यसरी वित्तीय संस्थाहरूको संख्यात्मक एं गुणात्मक विकासबाट वित्तीय क्षेत्रमा स्वस्थ्य प्रतिस्पर्धा हुने, वित्तीय प्रगाढता बढने, वित्तीय मध्यस्थिता लागत घट्ने, प्रतिस्पर्धात्मक व्याजदरमा कर्जा पाइने, निक्षेपकर्ताले आफ्नो निक्षेपमा आकर्षक प्रतिफल पाउने, उत्पादनशील क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह हुने, मुलुकको समग्र आर्थिक विकास हुने, रोजगारी अभिवृद्धि हुने, राजस्व वृद्धि हुने आदि अपेक्षा गरिएको थियो । केही हदसम्म ती अपेक्षाहरू पूरा नभएका पनि होइनन् । तर वित्तीय क्षेत्रका हालसम्मका उपलब्धिहरू अपेक्षाअनुरूप पाइएका छैनन् । बरु वित्तीय क्षेत्र अहिले आफै विभिन्न समस्यामा रुमल्लिहरेको अवस्था छ ।

मुख्यतः वित्तीय संस्थाहरूबीच अस्वस्थ्य प्रतिस्पर्धा बढनाले विभिन्न विसंगतिहरू भाँगिएका छन् । निक्षेप संकलन गर्दा नै विभिन्न पुरस्कार (जस्तै, कमिशन, ऋण दिनुपर्ने शर्त, वा बढी व्याजदरको आकर्षण आदि) दिनुपर्ने प्रथाको अघोषित विकास भएको भने सुन्नमा आएको पाइन्छ । कर्जा प्रवाह गर्दा त यस्ता विसंगतिहरू भनै धेरै देखिन्छ । संस्थापकहरूले आफ्नो संस्थापक शेरार धितो राखी एकअर्काको वित्तीय संस्थाहरूबाट कर्जा लिनाले पूँजीको वास्तविक कुशन नै कमजोर हुनगएको छ । त्यस्तै कतिपय वित्तीय संस्थाहरूमा नकली ऋणी सुजना गरेर करोडौ रकम कर्जा प्रवाह भएको देखिन्छ । नयाँ वित्तीय संस्थाहरूमा यस्ता समस्याहरू भनै भाँगिएका छन् । कर्जाको माग गर्ने व्यावसायिक घरानाहरू नै बैंक खोली कर्जा प्रवाह गर्ने कार्यमा संलग्न हुनुले संस्थागत सुशासन कमजोर भएको आभास मिल्दछ । यसमा बैंक वित्तीय संस्था मात्र होइन, ऐन, नीति नियममा भएका कमजोरीहरू र विगतको अति उदार इजाजत प्रक्रिया पनि केही हदसम्म जिम्मेवार छन् । तर मुख्य रूपमा जोखिम व्यवस्थापन र संस्थागत सुशासन कायम गर्ने जिम्मेवार चाहिँ वित्तीय क्षेत्र नै हुनुपर्दछ ।

कर्जा सम्भाव्यता अध्ययन कुशल नहुनु, स्वार्थवश कर्जा प्रवाह हुनु, कार्यकारी प्रमुखलाई धानै नसकिने लक्ष्य दिइनु, कमजोर धितोको अधिक मूल्यांकन हुनु, धितोको परिवर्तित बजार मूल्यलाई ध्यान नदिइनु, कर्जाको हरितीकरण हुनु, कर्जा सदुपयोगिता, ऋणीको नेटवर्थ, वित्तीय स्थिति, स्टक, रिसिभेवल्सको नियमित अनुगमन नहुनु, पुराना खराब ऋण तिर्न नयाँ ऋण दिइनु, उटा बैंकको खराब ऋण अर्को बैंकले खरीद गर्नु, सुपरिवेक्षकीय संस्थाले स्थलगत निरीक्षण गरेर थाहा

नपाउञ्जेल खराब कर्जालाई पनि असल वर्गमै राखिरहनु, आदि र अन्य धेरै धेरै कारणहरूले गर्दा अधिकांश नेपाली वित्तीय संस्थाहरू भित्रभित्रै समस्यामा पर्दैगएको अवस्था छ ।

नेपालमा बैंकहरूमा संस्थागत सुशासनको अवस्थालाई नियाले हो भने केही बैंकहरूलाई छोडेर प्रभावकारी मान्यसकिने अवस्था देखिँदैन । बोर्ड र कार्यकारीको अधिकार, उत्तरदायित्व र जवाफदेहिता स्पष्ट रूपमा किटानी नभएको, भएको अवस्थामा समेत पूर्ण पालना हुननसकेको अवस्था विद्यमान छ । अझ, संस्थापक, सञ्चालक र कार्यकारीको नियुक्ति हुँदाकै अवस्थामा समस्या देखिने गरेको छ । बोर्ड र सिइओको जिम्मेवारी स्पष्ट नहुँदा कतिपय सञ्चालकहरूले आफ्नै ढंगले व्यवस्थापनमा (विशेष गरी कर्मचारी नियुक्ति, कर्जा प्रवाह, बढुवा जस्ता विषयहरूमा) हस्तक्षेप गर्ने गरेको, संस्थाका पदाधिकारी र सञ्चालकका परिवारलाई समेत अप्रत्यक्ष रूपमा कर्जा प्रवाह हुनेगरेको देखिएको छ । उपयुक्त शैक्षिक योग्यता र बैंकिङ्ग अनुभव नभएका व्यक्तिहरू सञ्चालक जस्तो जिम्मेवार पदमा निर्वाचित हुने तर सामान्य बैंकिङ्ग एं वित्तीय विवरणहरू बुझन कठिन हुने अवस्था पनि कतिपय बैंक/वित्तीय संस्थामा विद्यमान छ । यसले गर्दा बोर्ड र व्यवस्थापनबीच कतिपय विषयहरूमा मतभेद पनि हुनेगरेको छ । यसका अतिरिक्त बैंकहरूमा वित्तीय विवरणहरू पूर्ण रूपमा सही नहुने, खराब कर्जा कम देखाउने, नयाँ आउने व्यवस्थापनले विगत व्यवस्थापनको पालामा गरेको कर्जा नोक्सानी व्यवस्थामा थप गर्ने, अर्को वर्ष कर्जा असूली देखाएर नाफा बढेको देखाउने, ऐटै व्यापारिक घरानाले धेरै क्षेत्रमा हात हाल्ने, जस्तै, व्यापार गर्ने, राजनीति पनि गर्ने, बैंक पनि चलाउने, एकातिर संस्थापक शेरार धितो राखी कर्जा लिई सम्भवतः अर्को संस्था खोल्नतर्फ लान्नेलगायतका कार्यहरूले बैंकको बोर्ड र व्यवस्थापन पूर्ण रूपमा पेशेवर र संस्थागत सुशासित हुनसकेको देखिँदैन । त्यस्तै, आर्थिक एं गैरआर्थिक सुविधा लिने मामलामा सञ्चालकहरूबीच हुने विवाद, प्रमुख कार्यकारीलगायत उच्च अधिकृतहरूको उच्च पारिश्रमिक, उच्च नाफा देखाउन असुरक्षित कर्जा प्रवाह, जोखिम विश्लेषणको कमी आदिले पनि संस्थागत सुशासन पक्ष ओभेलमा परेको हो कि भन्ने आभास मिल्दछ ।

अन्त्यमा, प्रचलित ऐन, कानून, अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास, नेपाल राष्ट्र बैंकका निर्देशनहरू र यिनका मर्मलाई हुबहु पालना गर्ने मात्र हो भने बैंकहरूको संस्थागत सुशासन निकै बलियो हुनेथियो । कतिपय अवस्थामा यस्ता ऐन, कानून, निर्देशनमा स्पष्टता नभएको पनि हुनसक्छ । त्यस्तो अवस्थामा त्यसको मर्म, सकारात्मक सन्देशअनुरूप पालना हुनु वित्तीय क्षेत्रको दीर्घकालीन भलाईका लागि आवश्यक छ । केही बैंकहरू यस मामिलामा निकै सुदृढ पनि छन् । तर केहीमा संस्थागत सुशासन बलियो देखिँदैन । वित्तीय स्थायित्व प्रभावकारी हुन सबै बैंक

वित्तीय संस्था अर्थात् वित्तीय प्रणालीकै संस्थागत सुशासन सुदृढ हुनुपर्दछ । किनकि एउटा बैंक संस्थागत सुशासनको अभावले असफल हुने वित्तिकै त्यसको असर सम्पूर्ण वित्तीय प्रणालीमा पर्दछ । संस्थागत सुशासन बलियो बनाउन बैंक आफैले पनि बोर्ड र व्यवस्थापनको उत्तरदायित्व र जवाफदेहिता अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुरूप सुस्पष्ट रूपमा विभाजन गर्ने, त्यसको कडा पालना गर्ने, नेपाल राष्ट्र बैंकका निर्देशनलगायत अन्य ऐन, नियमहरूको अक्षरशः पालना गर्नु आवश्यक छ । यसले नै बैंकको दीर्घकालीन अस्तित्व र निक्षेपकर्ता एबं शेयरहोल्डर्सको हित रक्षा भई वित्तीय प्रणाली सुदृढ हुनसक्छ ।

निष्कर्ष

संस्थागत सुशासन व्यावसायिक प्रतिष्ठानलाई निर्देशित, नियमित र नियन्त्रित गर्ने प्रणाली हो । संस्थागत सुशासनको ढाँचाभित्र सञ्चालक समिति, व्यवस्थापन, शेयरहोल्डर्स र अन्य सरोकारवालाहरूको अधिकार, उत्तरदायित्वको किटानी, संस्थागत उद्देश्य निर्धारण, उद्देश्य प्राप्तिका उपायहरू, प्रभावकारी आन्तरिक नियन्त्रण, उच्च स्तरको पारदर्शिता, आचारसंहिता, सूचनाको पहुँच, कार्यसम्पादन अनुगमनलगायत समग्र संस्थागत निर्णयहरू लिनका लागि नियम र कार्यविधि समेटिएको हुन्छ । यो एउटा बहुआयामिक विषय हो ।

बैंकहरूको संस्थागत सुशासनको विषय केही विशिष्ट किसिमको हुन्छ । अन्य निजी कम्पनीहरूमा शेयरहोल्डर्स मुख्य सरोकारवाला हुन्छन् । तर बैंकिङ्ग क्षेत्रमा शेयरहोल्डरका अतिरिक्त (अझ भनौं, भनै महत्वपूर्ण त निक्षेपकर्ता प्रमुख सरोकारवालाका रूपमा रहेका हुन्छन् । शेयरहोल्डरको निश्चित पूँजीबाट स्थापना भई निक्षेपकर्ताको अरबैं रकमको करोवार गर्ने बैंकिङ्ग संस्थामा संस्थागत सुशासन सुदृढ हुनु पर्दछ भन्ने कुरामा दुईमत हुनैसक्दैन ।

नेपालमा बैंक/वित्तीय संस्थामा संस्थागत सुशासन कायम गराउने सम्बन्धमा नियमनकारी निकायको हैसियतले नेपाल राष्ट्र बैंकले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका उपयुक्त व्यवस्थाहरू गरेको छ । सञ्चालकहरूले बैंकको दैनिक कामकारवाहीमा हस्तक्षेप गर्ननहुने, आफ्नो वित्तीय स्वार्थ गाँसिएको ग्राहकसँगको कारोबारमा संलग्न हुननहुने, धितोपत्र दलाल, व्यवसायीको रूपमा धितोपत्र कारोबारमा संलग्न हुननपाउने, सञ्चालक आंशिक रूपमा

काम गर्ननहुने, एकभन्दा बढी बैंक /वित्तीय संस्थाको सञ्चालक हुननपाइने, ग्राहकको जमीन तथा जायजेथासम्बन्धी कारोबारमा संरक्षकको हैसियतले संलग्न हुननपाइने, व्यक्तिगत फाइदा हुने गरी पद र नामको दुरुपयोग गर्न नहुने, अभिलेख र प्रतिवेदन पूर्ण एबं दुरुस्त राख्नुपर्ने, गोपनीयता कायम गर्नुपर्ने, निष्पक्ष र समान रूपमा व्यावसायिक व्यवहार गर्नुपर्ने जस्ता न्यूनतम आचरणहरू पालना गर्नुपर्ने आदि व्यवस्था छ ।

नेपालमा बैंकहरूमा संस्थागत सुशासनको अवस्थालाई नियाले हो भने केही बैंकहरूलाई छोडेर प्रभावकारी मान्यसकिने अवस्था देखिँदैन । बोर्ड र कार्यकारीको अधिकार, उत्तरदायित्व र जवाफदेहिता स्पष्ट रूपमा किटानी नभएको, भएको अवस्थामा समेत पूर्ण पालना हुननसकेको अवस्था विद्यमान छ । यसले गर्दा बोर्ड र व्यवस्थापनबीच कीतपय विषयहरूमा मतभेद पनि हुनेगरेको छ ।

अन्त्यमा, प्रचलित ऐन, कानून, अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास, नेपाल राष्ट्र बैंकका निर्देशनहरू र यिनका मर्मलाई हुबहु पालना गर्ने मात्र हो भने बैंकहरूको संस्थागत सुशासन निकै बलियो हुनेथियो । कीतपय अवस्थामा यस्ता ऐन, कानून, निर्देशनमा स्पष्टता नभएको पनि हुनसक्दछ । त्यस्तो अवस्थामा त्यसको मर्म, सकारात्मक सन्देशअनुरूप पालना हुनु वित्तीय क्षेत्रको दीर्घकालीन भलाईका लागि आवश्यक छ । केही बैंकहरू यस मामिलामा निकै सुदृढ पनि छन् । तर केहीमा संस्थागत सुशासन बलियो देखिँदैन । वित्तीय स्थायित्व प्रभावकारी हुन सबै बैंक वित्तीय संस्था अर्थात् वित्तीय प्रणालीकै संस्थागत सुशासन सुदृढ हुनुपर्दछ । किनकि एउटा बैंक संस्थागत सुशासनको अभावले असफल हुने वित्तिकै त्यसको असर सम्पूर्ण वित्तीय प्रणालीमा पर्दछ । संस्थागत सुशासन बलियो बनाउन बैंक आफैले पनि बोर्ड र व्यवस्थापनको उत्तरदायित्व र जवाफदेहिता अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुरूप सुस्पष्ट रूपमा विभाजन गर्ने, त्यसको कडा पालना गर्ने, नेपाल राष्ट्र बैंकका निर्देशनलगायत अन्य ऐन, नियमहरूको अक्षरशः पालना गर्नु आवश्यक छ । यसले नै बैंकको दीर्घकालीन अस्तित्व र निक्षेपकर्ता एबं शेयरहोल्डर्सको हित रक्षा भई वित्तीय प्रणाली सुदृढ हुनसक्छ ।

***

संचालन जोखिम र व्यवस्थापन

केशवप्रसाद लम्शाल*

कुनै पनि व्यवसाय गर्दा सो व्यवसायलाई असर गर्ने विभिन्न प्रकारका जोखिम रहेका हुन्छन्। सामान्यतया जोखिम भन्नाले अपेक्षित परिणाम र वास्तविक परिणामको फरक भन्ने बुझिन्छ। बैकिंग व्यवसायमा निहित प्रमुख जोखिमहरूमा कर्जा जोखिम, बजार जोखिम, तरलता जोखिम तथा संचालन जोखिम रहेका छन्। वशेल II समितिको परिभाषा अनुसार संचालन जोखिम आन्तरिक प्रणाली र विधि प्रभावकारी नहुदा, व्यवसायमा कार्यरत कर्मचारी सक्षम र इमान्दार नहुदा तथा अन्य बाहिरी कारणहरूले गर्दा समेत पैदा हुन्छ। संचालन जोखिमका सन्दर्भमा, भिन्न भिन्न बैकहरूलाई प्रभाव पार्ने भिन्न भिन्न तत्वहरू रहन सक्ने भएकाले, माथिको परिभाषाका न्युनतम कुराहरू यथावत रहने गरी बैकहरूले संचालन जोखिमलाई आफ्नै किसिमले परिभाषित गर्ने छुट समेत वशेल समितिले बैक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई प्रदान गरेको छ।

संचालन जोखिम व्यवस्थापन एउटा निरन्तर र चक्रिय प्रकृया हो जस अन्तरगत जोखिमको आंकलन गर्ने, जोखिम सम्बन्धि निर्णय लिने र सोको कार्यान्वयन गर्ने कार्य गरिन्छ जसको परिणामस्वरूप जोखिम स्वीकार गर्ने, जोखिम न्यूकिरण गर्ने र जोखिम लिदै नलिने कुराहरू पर्दछन्। अमेरिकी सुरक्षा विभागले संचालन जोखिम व्यवस्थापनका सम्बन्धमा चारवटा सिद्धान्त प्रतिपादन गरेको पाइन्छ, जुन बैक तथा वित्तीय संस्था सहित अन्य व्यवसायिक संस्थालाई समेत उपयोगि हुन सक्छन, निम्नानुसार रहेका छन्:

१. त्यस्तो जोखिम स्वीकार गर्ने जसको लागतभन्दा

- फाइदा बढी हुन्छ।
- अनावश्यक जोखिम नलिने।
- जोखिमको आंकलन र व्यवस्थापन योजना बनाएर गर्ने।
- उचित स्तरको अधिकारीबाट मात्र जोखिम सम्बन्धि निर्णय लिने।

संचालन जोखिम व्यवस्थापनका निम्न लिखित फाइदाहरू रहेका छन्:

- संचालनसंग सम्बन्धित क्षतिमा कमी ल्याउने।
- लेखा परीक्षण र कम्प्लायन्सको लागत कम गर्ने।
- गैह कानुनी कृयाकलाप समयमै पत्ता लगाउने।
- भविष्यको जोखिमको मात्रा कम गर्ने।

हालका दिनहरूमा संचालन जोखिम व्यवस्थापनको लागि ठुल ठुला कम्पनीहरूमा एउटा प्रमुख संचालन जोखिम अधिकारीको आवश्यकता महसुस भइरहेको देखिन्छ भने वशेल II Advanced Measurement Approach लागु भएका बैक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा अनिवार्य समेत गरिएका छ। आगामी केही वर्ष भित्रमा नेपालका बैक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा पनि यस प्रकारका अधिकारीहरू देखन पाइने सम्भावना रहेको छ।

संचालन जोखिम व्यवस्थापनको सन्दर्भमा जोखिम आंकलन गर्ने, जोखिम सम्बन्धि निर्णय लिने र निर्णयहरूको कार्यान्वयन गर्ने कार्यहरू पर्दछन भन्ने कुरा माथि उल्लेख गरिसकिएको छ। सामान्यतया जोखिमको आंकलन अनुभवबाट हुने गर्दछ तर आजको युगमा यसको आकलन गर्ने केही गणितीय

* मुख्य प्रबन्धक, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक

विधिहरूको समेत विकास गरिएको छ। बैंकले समितिले संचालन जोखिमलाई कुल आमदानीको आधारमा गणना गरी पुँजीको व्यवस्था गर्नु पर्ने विधिको विकास गरेको छ। जस अन्तर्गत तिन वटा विधिहरू रहेको पाइन्छ, The **basic approach or basic indicator approach**, standardized approach र advanced measurement approach. नेपालमा नेपाल राष्ट्र बैंकले हाल basic indicator approach लागु गरेको छ। जस अनुसार विगत ३ वर्षको कुल आमदानीको आधारमा संचालन जोखिमको लागि पुँजीको व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ। तलको सुन्दरीको आधारमा सो कुरा अभ्यन्तरीय हुनेछ।

$$[\sum GI_1 \dots n \times \alpha]$$

$$KBIA = \frac{[\sum GI_1 \dots n \times \alpha]}{N}$$

Where, KBIA = Capital charge under basic indicator approach.

GI=Annual gross income for three years.

N= Number of years.

$\alpha= 15\%$

10% of the amount derived from above formula is added to risk weighted exposure.

माथिको सुन्दरीको आधारमा बैंकले संचालन जोखिमको लागि पुँजीको व्यवस्था गर्नु पर्दछ। जसमा विगत ३ वर्षको कुल आमदानीलाई जोडेर १५ प्रतिसतले गुणा गर्ने र आएको अंक लाई ३ वर्षको लागि ३ ले भागा गर्नु पर्दछ। यसरी आएको अंकको १० प्रतिसत निकाली सो अंकलाई जोखिम भारित सम्पत्तिमा जोडनु पर्दछ।

नेपाल राष्ट्र बैंकले संचालन जोखिमका सम्बन्धमा इ.प्रा. निर्देशन नं. ५ बाट बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई निम्न बमोजिम निर्देशन जारी गरेको छ।

(क) इजाजतपत्रप्राप्त संस्थाहरूले आफ्नो कारोबारसंग सम्बन्धित सञ्चालन जोखिमलाई व्यवस्थापन

गर्न प्रभावकारी आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली तथा सुचना प्रणालीको विकास गर्नु पर्नेछ। साथै, आन्तरिक लेखापरिक्षकले प्रत्येक शाखा, विभाग, कार्यालयको लेखापरिक्षण प्रतिवेदनमा सञ्चालन जोखिमलाई प्रभावकारी रूपमा व्यवस्थापन गर्न अवलम्बन भएका उपायहरूको प्रयोगिताको सम्बन्धमा समेत टिप्पणी, प्रतिकृया समावेश गरेको हानिपर्नेछ।

(ख) सुचना प्रविधिबाट हुन सक्ने सञ्चालन जोखिमलाई न्युनीकरण गर्ने व्यवस्थालाई बढी प्रभावकारी बनाई सोको निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणलाई व्यवस्थित गर्न सुचना प्रविधि सम्बन्धी मार्गदर्शन (Information Technology Guidelines) जारी गरिएको छ। साथै, सो मार्गदर्शन बमोजिम वार्षिक रूपमा सुचना प्रणालीको लेखापरिक्षण गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको सन्दर्भमा पहिलो पटकको लागि वाणिज्य बैंकहरूले विस्तृत रूपमा विद्यमान सुचना प्रणालीको लेखापरिक्षण सम्पन्न गराई २०७१ पुस मसान्तभित्र सोको प्रतिवेदन उक्त बैंकको बैंक सुपरिवेक्षण विभागमा पेश गर्नुपर्नेछ। त्यसपश्चात सो मार्गदर्शनमा उल्लेख भए बमोजिम नियमित रूपमा त्यस्तो लेखापरिक्षण गराउनु पर्नेछ।

सोही निर्देशनमा इजाजतपत्र प्राप्त संस्थाका कर्मचारीले पालना गर्नु पर्ने आचरणका सम्बन्धमा निम्न लिखित व्यवस्था गरिएको छ।

(क) इजाजतपत्रप्राप्त संस्थाका कर्मचारीहरूले यस बैंकले जारी गरेको आचरण सम्बन्धी व्यवस्था पालना गर्ने बचनबद्धता सहित हस्ताक्षर गर्नु पर्नेछ।

(ख) आफ्नो मातहतका कर्मचारीहरूलाई आचरणको विषयमा निर्देशन दिने र जानकारी लिने उत्तरदायित्व विभागीय प्रमुखहरूको हुनेछ। कर्मचारीले अनुशासन वा नियम उल्लंघन गरेमा त्यसको प्रतिवेदन सम्बन्धित विभागीय प्रमुखले कर्मचारी प्रशासन विभागलाई उपलब्ध गराउनु पर्नेछ र प्रशासन विभागले उक्त प्रतिवेदनको

- अभिलेख सुपरीवेक्षणको क्रममा यस बैंकको सुपरिवेक्षण टोलीलाई उपलब्ध गराउनु पर्नेछ ।
- (ग) कर्मचारीहरूले इजाजतपत्रप्राप्त संस्थाको हित विपरितका देहायका गतिविधिमा संलग्न हुन पाइने छैन :
- (क) कर्मचारीहरू प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा इजाजतपत्रप्राप्त संस्थाको हित विपरित हुने कुनै पनि किसिमको गतिविधिमा संलग्न हुनु हुदैन ।
  - (ख) इजाजतपत्रप्राप्त संस्थाको कर्मचारी आफ्नो वित्तीय स्वार्थ रहेको ग्राहकसंगको कारोबारमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा संलग्न हुनु हुदैन ।
  - (ग) इजाजतपत्रप्राप्त संस्थाका कर्मचारीको आफ्ना ग्राहकसंग सेयर स्वामित्व, साभेदार, ऋण लिने वा दिने आदि कुनै किसिमको वित्तीय स्वार्थ गोसिएको छ भने निजले आफ्ना निकटतम सुपरिवेक्षकलाई तत्कालै त्यस कुराको जानकारी दिनु पर्नेछ ।
- तर, निकटतम सुपरिवेक्षकले निजको वित्तीय स्वार्थ गासिएको छ भनी प्रमाणित नगरेसम्म सार्वजनिक रूपमा निष्काशन गरिएका सेयर ऋणपत्रहरूको कारोबारको हकमा यस किसिमको प्रतिबन्ध लागू हुने छैन ।
- (३) आफु कार्यरत रहेको इजाजतपत्रप्राप्त संस्थाको अतिरिक्त अन्य कुनै पनि स्थानमा पुर्णकालीन रूपमा व्यवसाय सञ्चालन गर्नु हुदैन ।
- (४) आंशिक रूपमा काम गर्न स्वीकृति लिनु पर्ने कर्मचारीले सो संस्था बाहेक अन्य कुनै पनि संस्थामा आंशिक रूपमा काम गर्नु वा अन्य व्यावसायिक गतिविधिमा संलग्न हुनुभन्दा पहिले इजाजतपत्रप्राप्त संस्थाको व्यवस्थापनबाट लिखित स्वीकृति लिनु पर्नेछ । आफ्नो संस्थाको हितमा प्रतिकुल असर नपर्ने भएमा मात्र निजलाई आंशिक रूपमा काम गर्न लिखित स्वीकृति दिन सक्नेछ ।
- (५) कर्मचारी सञ्चालक हुन पाउने वा नपाउने सम्बन्धी व्यवस्था: इजाजतपत्रप्राप्त संस्था वा त्यस्तो संस्थाको अधिकांश स्वामित्व वा नियन्त्रणमा रहेको संस्थाको बहालवाला कर्मचारी कुनै पनि इजाजतपत्रप्राप्त संस्थाको सञ्चालक सल्लाहकार हुन पाउने छैन ।
- तर, देहाय बमोजिम हुन यस निर्देशनले बाधा पुऱ्याएको मानिने छैन :
- (क) प्रचलित कानुन बमोजिम इजाजतपत्रप्राप्त संस्थाले स्थापना गरेको सहायक कम्पनीहरूको सञ्चालक हुन,
  - (ख) नेपाल सरकारको लगानी भएका इजाजतपत्रप्राप्त संस्थाले अर्को कुनै इजाजतपत्रप्राप्त संस्थामा लगानी गरेको कारणले त्यस्तो इजाजतपत्रप्राप्त संस्थामा सञ्चालक मनोनयन गर्नु पर्दा नेपाल सरकारको स्वीकृति लिई आफ्नो कुनै कर्मचारी त्यस्तो अर्को इजाजतपत्रप्राप्त संस्थाको सञ्चालकमा मनोनयन हुन, वा
  - (ग) नाफा कमाउने उद्देश्य नभएका सामाजिक सेवामा संलग्न संस्थाहरू जस्तै: धार्मिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक, परोपकारी जस्ता संस्थाहरूको नियमको परिधिभित्र रही सञ्चालक हुन ।
  - (घ) संरक्षकको हैसियतमा रहन नहुनेः कर्मचारीहरूले ग्राहकको जमीन तथा जायजेथा सम्बन्धी कारोबारमा प्रशासक वा संरक्षकको हैसियतले संलग्न हुनु हुदैन । तर कथंकदाचित यस्तो कार्यमा संलग्न हुनु परेमा कार्यकारी प्रमुखबाट त्यसको लिखित स्वीकृति लिनु पर्नेछ
- पदको दुरुपयोग गर्न नहुनेः कर्मचारीले आफ्नो पद र नाम दुरुपयोग गरी कुनै पनि किसिमको व्यक्तिगत फाइदा हुने क्रियाकलापमा संलग्न हुन पाइने छैन । कर्मचारी वा निजका नातेदारले समेत निजहरू बहाल रहेको इजाजतपत्रप्राप्त संस्थासंग कारोबार गर्दा पारिवारिक सम्बन्धको प्रभाव पार्न पाइने छैन । साथै, सामानहरूको खरिद बिक्री गर्दा, सेयर लगायत अन्य प्रत्याभूति कारोबारमा प्राथमिकता पाउन वा दिनका

लागि पदको उपयोग गर्न पाइने छैन | यसैगरी सुन, चादी, विदेशी विनिमय र विदेशी सुरक्षणपत्रहरूको कारोबार गर्दा पदीय प्रभाव पार्न पाइने छैन |

- (७) सुचनाको दुरुपयोग गर्न नहुने: कर्मचारीले इजाजतपत्रप्राप्त संस्थाको कारोबारको सिलसिलामा प्राप्त कुनै पनि सुचनाको दुरुपयोग गर्न तथा कुनै पनि सुचीकृत भएको कम्पनी वा सुचीकृत हुन बाँकी रहेको कम्पनीको धितोपत्र व्यवसायीको रूपमा कारोबारमा संलग्न हुन पाइने छैन | निजहरूले कामको सिलसिलामा बाहेक आफू मातहतका कर्मचारीलाई समेत गोप्य राख्नु पर्ने सुचना तथा अभिलेखको जानकारी दिनु हुदैन |
- (८) अभिलेख र कारोबारको प्रतिवेदन राख्नु पर्ने: इजाजतपत्रप्राप्त संस्थाको लेखा सम्बन्धी अभिलेख र प्रतिवेदन पुर्ण एव दुरुस्त हुनुपर्नेछ | कर्मचारीले अनाधिकृत रूपमा इजाजतपत्रप्राप्त संस्थाको लेखा अभिलेख र कागजातमा व्यक्तिगत रूपमा थपघट गर्न पाइने छैन | यस्तो गरेमा निज कर्मचारी प्रचलित कानुन बमोजिम सजायको भागीदार हुनेछ |

- (९) गोपनियता कायम राख्नु पर्ने: (क) कर्मचारीले प्रचलित कानुन बमोजिम ग्राहकको सुचना र ग्राहकसंग भएको कारोबारको गोपनीयता कायम राख्नु पर्नेछ | निज सेवाबाट निवृत्त भइसकेपछि पनि त्यस्तो कारोबारको गोपनियता प्रतिलिपि अधिकार, अन्य पत्राचार, लेखा र ग्राहकसंग

भएको अन्य कारोबारको विवरण आफ्नो वा अरु कसैको वित्तीय स्वार्थको लागि प्रयोग गर्न पाइने छैन |

माथि उल्लेखित नेपाल राष्ट्र बैंकको संचालन जोखिम सम्बन्धी निर्देशन तथा वशेल II को व्यवस्था अनुसार कुनै पनि बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले आफ्नो व्यवसाय संचालनको सिलसिलामा देखा पर्ने, भविष्यमा देखा पर्न सक्ने संचालन जोखिमको व्यवस्थापन गर्न विभिन्न निर्देशिकाहरू तर्जुमा गरी लागु गर्नु पर्ने हुन्छ | लागु गरिएका त्यस्ता निर्देशिकाहरूको समय समयमा परिमार्जन गर्नु पर्दछ |

यस प्रकार बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले वशेल समितिले व्यवस्था गरेका संचालन जोखिम व्यवस्था लागु गरेमा, नेपाल राष्ट्र बैंकले यस सम्बन्धमा दिएका निर्देशन हरूको पालना गरेमा तथा आफ्नो व्यवसाय संचालनको सिलसिलामा देखा पर्ने, भविष्यमा देखा पर्न सक्ने संचालन जोखिमको व्यवस्थापन गर्न विभिन्न निर्देशिकाहरू तर्जुमा गरी लागु गर्ने र लागु गरिएका त्यस्ता निर्देशिकाहरूको समय समयमा परिमार्जन गरिएको खण्डमा त्यस्ता संस्थाहरूमा संचालन जोखिम उल्लेखनीय रूपमा कमी हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ |

सन्दर्भ सामग्री ओत :

१. ने. रा. बैंक निर्देशन |
२. वशेल एकड ड ॥

***

मोबाइल बैंकिङ्गको सन्दर्भमें र राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक

कपिलमणि जवाली*

हेमन्त जि. सी.**

१. परिचय

आजको युग सूचना तथा संचार प्रविधिको युग हो । सूचना तथा संचार प्रविधिको चमत्कारिक विकासक्रम सँगै आजको विश्वमा यसको विकास र प्रयोग दिन दुईगुना रात चौगुना हुँदै गईरहेको छ । आज संसारको कुनै पनि कुनामा रहेका हरेक व्यक्ति तथा संस्था कुनै न कुनै रूपमा प्रविधिसंग आबद्ध नभईरहन सक्तैन । सारा विश्वलाई आज प्रविधिको विकासले एउटै गाउँको रूपमा परिणत गरिदिएको छ । क्षणभरमै आज हामी संसारको कुनैपनि कुनामा रहेको व्यक्तिसंग सजिलै सम्पर्क स्थापित गर्न सक्दछौं । विविध कारणले गर्दा हाम्रो देशमा आफैने समस्या छन् । विकासको बाटोमा अगाडि बढ्न नसकिरहेको हाम्रो जस्तो विकासोनुख मुलुकमा पनि कुनै पनि देशमा विकास भएको नयाँ प्रविधिको प्रयोगतुरुन्तै आईपुछ । यो सबै वर्तमान विश्वव्यापीकरणको नै प्रभाव हो । निकै नै छोटो समयावधिमै सूचना तथा संचारको क्षेत्रमा भएको नयाँ नयाँ प्रयोगहरू नेपालमा पनि भित्रिईसकेका छन् र यिनीहरूको प्रयोग बढ्दो छ । पछिल्लो समयमा संचारको जगत्मा व्यापक हुँदै गईरहेको मोबाइल फोनको प्रयोग, यससँगै विकास भएको स्मार्ट फोनको प्रविधिले सूचना तथा संचारको आम प्रयोगलाई अभ्य सहज बनाईदिएको छ, फलस्वरूप हरेक व्यक्ति आज संचार प्रविधिसंग सजिलै आबद्ध हुँदै गएको पाईन्छ । अभ्य हाल व्यापक हुँदै गईरहेको सामाजिक संजालको प्रयोगसँगै स्मार्ट फोनमार्फत इन्टरनेटको प्रयोग पनि बढ्दै गईरहेको छ जसमा अधिकांश प्रयोगकर्ता सामाजिक संजालका प्रयोगकर्ता हुने गर्दछन् ।

मोबाइल प्रविधिको प्रयोगले गर्दा हाम्रो जस्तो असमान भौगोलिक अवस्था भएको देशका कुना काप्चामा पनि संचारको पहुँच भइसकेको सन्दर्भमा त्यही प्रविधिको माध्यमबाट बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले आफ्ना ग्राहकहरूलाई प्रदान गर्ने सेवा तथा सुविधाहरूमा पनि समयानुकूल आधुनिकीकरण गर्दै गईरहेका छन् । यही नयाँ नयाँ प्रविधिहरूलाई आत्मसात गर्दै बैंकिङ्ग व्यवसाय विस्तार गर्ने तथा बैंकिङ्गमा आबद्ध नभएका व्यक्तिहरूलाई बैंकिङ्ग आदतमा ल्याउने उद्देश्यका साथ पछिल्लो समयमा Inclusive Banking को अबधारणा आएको

छ । जसमा सबै क्षेत्र, तह तप्काका जनताहरूलाईबैंकिङ्ग क्षेत्रमा आवद्ध गर्ने साथै वित्तीय साक्षरता बढाउदै लैजाने प्रकृया स्वरूप नया प्रविधिको प्रयोग दिनानुदिन बढ्दै गइरहेको छ । बैंकिङ्गमायसको पछिल्लो उदाहरण कम्प्यूटर प्रविधिको प्रयोगसँगै शुरु भएको बैंकिङ्ग प्रणालीमा आधुनिकीकरणसँगै विस्तार भएको ABBS सेवा, इन्टरनेट बैंकिङ्ग सेवा तथाशाखारहितबैंकिङ्ग सेवा हुँदै हाल मोबाइल बैंकिङ्ग सेवासम्म आइपुगेको छ । यसै सन्दर्भमा यहाँ बैंकहरूले प्रदान गर्ने मोबाइल बैंकिङ्ग सेवा र राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकमा यसको प्रयोगको बारेमा चर्चा गरिन्छ ।

२. मोबाइल बैंकिङ्ग के हो?

मोबाइल बैंकिङ्ग बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले प्रदान गर्ने एउटा यस्तो सेवा हो, जसको माध्यमबाट बैंक तथा वित्तीय संस्थाका ग्राहकहरूले मोबाइल फोन, ट्याब्लेट जस्ता मोबाइल उपकरणहरूको प्रयोग गरीबैंकमा उपस्थित नभईकन जुनसुकै ठाउँबाट पनि आफ्ना विभिन्न वित्तीय तथा गैर वित्तीय कारोबारहरू गर्न सक्दछन् । अर्को शब्दमा भन्दा मोबाइल संचार उपकरणहरू मर्फत बैंकका सेवा सुविधाहरूको ग्राहकसम्पर्को सहज उपलब्धता नै मोबाइल बैंकिङ्ग हो । जसअन्तर्गतबैंकले प्रदान गर्ने सेवाहरूको जानकारी लिने, व्यक्तिगत बैंक खाताको जानकारी(Account Information), खाताको कारोबार बिवरण(Account Statement) को जानकारी लिने जस्ता अन्य विभिन्न Inquiry services तथा एउटा खाताबाट अर्को खातामा तथा एक बैंकबाट अर्को बैंक बीचमा रकमान्तरण(Fund Transfer) गर्न तथा अन्य विभिन्न किसिमका विल भुक्तानी(Bill Payment) गर्न सक्दछन् । यो एक सरल तथा व्युत्पयोगी बैंकिङ्ग माध्यम हो, जसको प्रयोगका लागि ग्राहकहरूले आफ्नो मोबाइल नम्बर बैंकको मोबाइल बैंकिङ्ग प्रणालीमा दर्ता(Registration) गर्नुपर्दछ ।

मोबाइल बैंकिङ्गको विगतलाई हेर्दा यसको प्रयोग मोबाइल सेवा प्रदायक संस्थाले प्रदान गर्ने SMS सेवामा मात्र निर्भर थियो, फलस्वरूप यो सेवालाई SMSबैंकिङ्ग मात्र भनिन्थ्यो । पछि ई. सं. १९९९ मा मोबाइल वेव सहितको स्मार्ट फोनको

* मुख्य प्रबन्धक, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक

**उपप्रबन्धक(सूचना प्रविधि), राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक

विकाससंगै केही युरोपियन बैकहरूले आफ्ना ग्राहकहरूलाई मोबाइल वेव मार्फत पनि मोबाइल बैकिङ्गको सेवा प्रदान गर्न शुरु गरेको पाइन्छ । ई. स. २०१० सम्पर्को अवधिसम्म पनि SMS तथा Mobile Web मा आधारित मोबाइल बैकिङ्ग सेवा संचालनमा रहेको पाईन्छ । नेपालको बैकिङ्गमा मोबाइलको प्रयोगलाई हेर्दा ई. स. २००४ मा लक्ष्मी बैंक लि. ले सर्बप्रथम SMS बैकिङ्गको शुरुवात गरेको पाइन्छ । त्यसपछि अन्य बैंकहरूले पनि क्रमशः यो सेवालाई अपनाउँदै आएका छन् । अहिले मोबाइल फोनमा GPRS प्रविधिको व्यापक प्रयोग हुँदै गईरहेकोले SMS मात्र नभई GPRSको माध्यमबाट पनि मोबाइल बैकिङ्ग सेवा प्रयोग गर्न सकिन्छ । अमेरिकन कम्पनी एप्पलको iPhone को सफलता र त्यसपछि द्रूत गतिमा बढौ गएको गुगलको Android operating system सहितको स्मार्ट फोनको विकाससंगै मोबाइल फोनमै चलाउन मिल्ने Apps को निर्माण हुन थालेपछि मोबाइल बैकिङ्गको लागि पनि Apps को प्रचलन आएको हो, जसले मोबाइल बैकिङ्गको संचालन निकै सहज तुल्याईदिएको छ । हालयस्ता Apps हरू SMS र GPRS दुबै च्यानल प्रयोग गर्न सक्ने गरि निर्माण गरीएका हुन्छन् । GPRS को प्रयोगले आज मोबाइल बैकिङ्ग सेवा संसारको जुनसुकै स्थानबाट पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ । एकपटक सेवाको लागि मोबाइल नम्बर र एजेंटेशन गरिसकेपछि सेवा सुचारु हुन्छ र ग्राहकहरूले चाहेको बखत संसारको जुनसुकै स्थानबाट जुनसुकै समयमा आफ्नो मोबाइल फोनको प्रयोग गरी बैकिङ्ग सुविधाहरूको उपयोग गर्न पाउँछन् ।

३. मोबाइल बैकिङ्गको महत्त्व

अहिलेको बैकिङ्ग प्रणाली निकै प्रतिष्ठात्मक हुँदै गईरहेको छ । नेपालको सन्दर्भमा हाल संचालनमा रहेका विभिन्न बैंक तथा बित्तिय संस्थाहरूले ग्राहकहरूलाई विभिन्न माध्यमबाट अनेक किसिमका सेवा र सुविधाहरू दिई बढी भन्दा बढी ग्राहकहरूलाई आफ्नो बैकिङ्ग सेवा प्रति आकर्षित गरिरहेका छन् । ४० को दशकसंगै शुरु भएको आर्थिक उदारीकरणसंगै फैलाएको बैकिङ्ग व्यवसाय दिन प्रतिदिन भन भन प्रतिष्ठित बन्दै गईरहेको छ । बैकिङ्ग क्षेत्रमा प्रयोगमा आएको यान्त्रीकरण सँगै नयाँनयाँ प्रविधिको प्रयोगले बैंकको क्षेत्र विस्तार हुनुको साथै आधुनिकीकरण पनि हुँदै गइरहेको बर्तमान अबस्थामा संचार प्रविधिको विकाससंगै आएको मोबाइल प्रविधिको प्रयोगले ग्राहकहरूले आफ्नो हात हातमा जहाँ गएपनि बैकिङ्ग सुविधा प्राप्त गर्न पाएका छन् । पछिल्लो तथ्याङ्क अनुसार नेपालमा हाल करिब ७५ प्रतिशत भन्दा बढी जनता मोबाइल फोनको पहुँचमा छन् । यद्यपि बैकिङ्गप्रणालीसँग आबद्ध जनसंख्या त्यसको तुलनामा धेरै कम छ । नेपाल राष्ट्र बैंकको पछिल्लो तथ्याङ्कलाई आधार मान्दा करिब ४४ प्रतिशत जनता मात्र अहिले बैकिङ्ग प्रणालीमा आबद्ध भएका छन् । यो तथ्याङ्क पनि विभिन्न बैंकमा खाता भएकाहरूको आधारमा देखाईएकोले वास्तविक रूपमा हेर्दा एकै व्यक्तिको एकभन्दा बढी बैंकमा खाता हुने भएकोले यो पहुँच अझ निकै कम भएको कुरा अनुमान गर्न सकिन्छ ।

जबसम्प सबै जनतामा वित्तिय पहुँच पुर्याउन सकिदैन, तबसम्प देशको समग्र आर्थिक विकास सम्भव हुँदैन । सम्पूर्ण जनतालाई बैकिङ्ग प्रणालीमा आबद्ध गराई छारिएर रहेको पूँजीलाई एकत्रित गरी त्यसलाई राष्ट्र निर्माणमा लगाउनु बैकिङ्गको प्रमुख दायित्व पनि हो । त्यसैले हाल आम जनतामा वित्तिय साक्षरता जगाउदैवित्तिय पहुँच पुर्याउनु देशको आर्थिक विकासको लागि पनि प्रमुख चुनौति हो ।

बैंक एक सेवामुलक व्यवसाय हुँदाहुँदै पनि आफ्नो व्यबसाय संचालन मार्फत नाफा पनि कमाउने लक्ष्य राखेको एक व्यबसायिक संस्था हो । बैंकले आफ्नो सेवा विस्तार गर्दै यस्तो अबस्थामा बढीभन्दा बढी जनताहरूलाई आफ्नो सेबामा आबद्ध गर्नको लागि सबैतर शाखा खोल्न पनि देशको कठिन भौगोलिक अबस्था तथा बैंकको आर्थिक हिसाबले पनि उपयुक्त छैन । यस्तो अबस्थामा हाल उपलब्ध प्रविधिको उच्चतम सदुपयोग गरी सम्पूर्ण जनतालाई बैकिङ्ग प्रणालीमा आबद्ध गर्न सक्नुमा नै बैंकको पनि हित निहित रहन्छ । यसर्थ बैकिङ्ग क्षेत्रले तत्काल आफ्नो सेवा विस्तार गर्नसक्ने सबैभन्दा सजिलो माध्यम भनेकै मोबाइल बैकिङ्ग हो । सञ्चार प्रविधिको द्रूत गतिमा भएको प्रगतिसँगै नेपालमा पनि मोबाइल सेवा प्रदायकहरूको संख्या पनि बढौ गएको र पातिष्ठात्मक बन्दै गइरहेको वर्तमान अबस्थामा, यो सेवा अझै विस्तार हुँदै भविष्यमा शत प्रतिशत जनतासम्प पुग्ने निश्चित छ, जसले गर्दा बैंकहरूलाई आफ्नो बैकिङ्ग व्यबसाय विस्तार गर्न र दूर दराजसम्मका जनतासम्म वित्तिय साक्षरता पुर्याई बैकिङ्ग क्षेत्रमा आबद्ध नभएको जनसंख्यालाई बैंकसंग आबद्ध गराइ बैकिङ्ग सेवा प्रदान गर्न अझ सहज हुनेछ ।

विकसित देशहरूमा अधिकांश जनताहरू बैडिको पहुँचमा हुने गर्दछन र सबैको आफ्नो बैंक खाता हुने गर्दछ । तर हाम्रो जस्तो देशमा निकै कम जनताको मात्र बैडिक पहुँच भएकाले नेपाल जस्तो देशको लागि मोबाइल बैकिङ्ग निकै लोक प्रिय हुने कुरामा दुईमत छैन । साथै बैडिक तथा वित्तिय संस्थाको भविष्य पनि यो सेवासँग गाँसिएको छ । भविष्यको बैकिङ्ग व्यवसाय नै यही प्रविधिमा आधारित हुने छ । मोबाइल बैकिङ्ग नै यस्तो उपकरण हो, जसको माध्यमबाट नेपालजस्तो विषम भौगोलिक अबस्थितिको बावजूद पनि देशका कुना कन्दर सम्मका सेवाग्राहीहरूलाई आआफ्नै स्थान मै सस्तो र सुलभ तथा छिटो छरितो बैकिङ्ग सेवा प्रदान गर्न सकिन्छ, साथै आधुनिक प्रविधिमैत्री जनताहरूको बैंकप्रतिको विश्वासलाई जीवित राख्न पनि यसको प्रयोग अपरिहार्य भएको छ ।

अर्को कुरा, अब हरेक कुराको लागि नगद नै बोकिरहनु पर्छ भन्ने छैन । Mobile Moneyको प्रयोग दिनानुदिन बढौ गइरहेको छ । त्यसैले कुनै न कुनै किसिमले यस्तो प्रविधिलाई हरेक वित्तिय संस्थाहरूले अपनाउनु अपहिराय नै भएको छ । नेपाल जस्तै अफगानिस्तान, बंगलादेश, केन्या तथा पूर्वी अफ्रिकाका अन्य देशहरूले मोबाइल बैकिङ्गको व्यापक प्रयोग गर्दै आएका छन् । अफगानिस्तानमा सरकारले आफ्ना प्रहरीहरूको तलब भत्ता पनि मोबाइल बाटै दिने गरेको पाइन्छ ।

त्यस्तै पूर्वी अफ्रिका तिर Coffee Plantationमा काम गर्ने मजदूरहरूको ज्याला पनि बैंक खातामा मोबाइल बैंकिङ प्रविधि मार्फतजम्मा गर्ने गरेको पाइन्छ। मोबाइल बैंकिंगको प्रयोगको सन्दर्भमा केन्या यसको निकै राम्रो उदाहरण हो, जहाँ अधिकांश बैंकिङ तथा भुक्तानीका कारोबारहरूमोबाइलबाट हुने गर्दछन्। त्यसैले नेपालमा पनि यसको व्यापक प्रयोग गर्न सके अधिकांश आर्थिक कारोबार जो नगदमा हुने गर्दछन्, ती मोबाइल बैंकिङको माध्यमबाट व्यक्ति, व्यक्ति तथा संस्थाहरू वीच आदान प्रदान गरी नगदको भन्भटबाट मुक्त हुन सकिने अबस्था सिर्जना हुँदै गइरहेको छ। तसर्थ मोबाइल बैंकिंग प्रविधिलाई व्यापक रूपमा प्रचार प्रसारमा ल्याइ यसको उपयोगितालाई अभ विस्तार गर्नु हामी सबैको कर्तव्य हो। यसको व्यापक प्रयोग गर्न सके बैंक नोटको प्रचलनलाई अत्याधिक रूपमा कम गर्न सकिन्छ। जसको फलस्वरूप नोटको प्रयोग गर्दाको जोखिमबाट बच्नुको साथै नोटको आयु बढन गई बर्बनी नोट छपाइ खर्चको लागि विदेशीने देशको अरबौं रुपम जोगिन्छ।

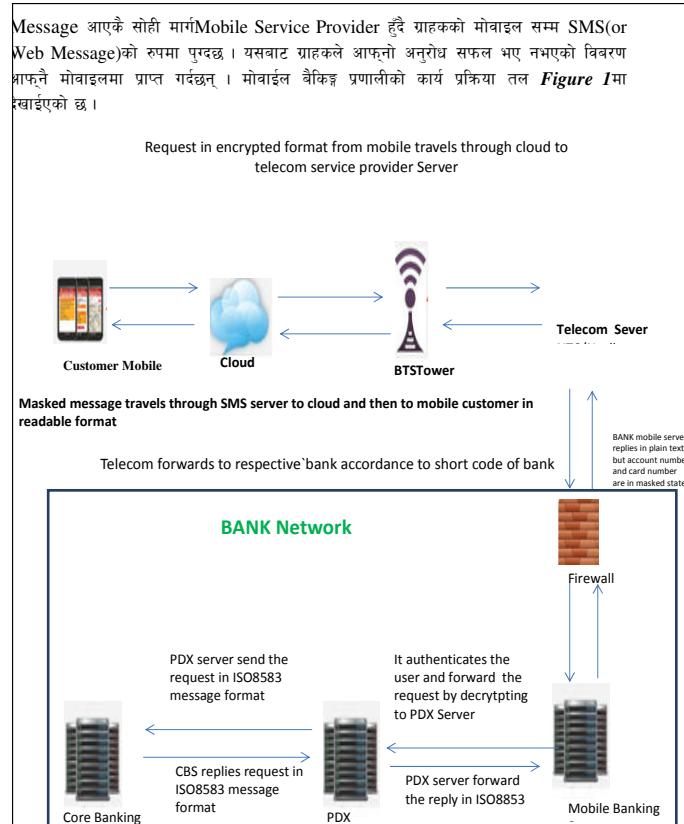
अर्को कुरा, मोबाइल बैंकिंगले ग्राहकको खाताको हरेक कारोबारको सूचना तत्काल ग्राहक कै मोबाइलमा अलर्टको रूपमा पठाउने भएकोले यो बैंडिक सुविधा भएका ग्राहकहरूको लागि र साथै सेवा प्रदायक बैंडिकको लागि पनि Transaction Alert Service महत्वपूर्ण छ। ग्राहकको हरेक कारोबारको जानकारी तत्काल मोबाइलमा SMS मार्फत प्राप्त हुने भएकाले ग्राहकले पनि आफ्नो हरेक कारोबारको तत्काल जानकारी पाउने हुँदा अनधिकृत रूपमा आफ्नो खातामा कारोबार भएमा तुरन्त थाहा हुन्छ। साथै Debit Card, Credit Card तथा चेक जस्ता सामग्री हराएमा, चोरी भएमा र त्यसको कसैले अनधिकृत रूपमा प्रयोग गरेमा तत्काल थाहा पाउन सकिने भएकाले ग्राहक सुरक्षित हुनुको साथै बैंडिकलाई पनि तत्काल हुनसक्ने ठूलो सम्भावित क्षितिबाट जोगिन निकै नै सहयोगी हुन्छ। साथै माथि उल्लेखित उपकरणहरू हराएमा वा चोरी भएमा ग्राहक स्वयमले आफ्नो मोबाइलबाट आफै block गरि जोखिमबाट तत्काल सुरक्षित हुन सक्नेछन्।

८. मोबाइल बैंकिङ प्रणालीले कसरी काम गर्दछ ?

मोबाइल बैंकिङ प्रणालीमा एकभन्दा बढी संस्थाहरूको सहभागीता तथा सहकार्य रहेको हुन्छ। बैंक एकलैको मात्र उपस्थितिले मोबाइल बैंकिंग प्रणाली पूर्ण हुँदैन। यसमा बैंक, संचार सेवा प्रदायक(Telecom Service Provider), तथा आवश्यकता अनुसार अन्य सेवा प्रदायकको पनि सहभागितामा यो प्रणाली पूर्ण भएको हुन्छ। यस प्रणालीका घटकहरू एक आपसमा अन्तरनिर्भर रहने भएकोले कुनै एक घटकतर्फ सेवा अबरुद्ध भएमा ग्राहकको कारोबार अबरुद्ध हुन पुग्ने हुँदा सबै घटक हरबखत सुचारु रहनु जरुरी हुन्छ।

यस प्रणालीबाट कारोबार हुदा सर्बप्रथम बैंकको मोबाइल बैंकिङ प्रणालीमा आबद्ध भएका ग्राहकको मोबाइल फोनबाट पठाइएको अनुरोध(Request Message) तार रहित माध्यमबाट मोबाइल सेवा प्रदायक संस्थाको Base

Transceiver Station(BTS) सम्म पुग्छ। उक्त BTSलेत्यो Messageलाई आफ्नो Server(SMS or GPRS) सम्म पठाउछ। त्यसपछि प्राप्त Message लाई मोबाइल सेवा प्रदायकको Serverले बैंकको मोबाइल बैंकिङ Server सम्म पठाइदिन्छ। बैंकको मोबाइल बैंकिङ Server सम्म आईपुगेको उक्त Message बैंकको Mobile Banking Serverले Financial transaction message standard (ISO 8583 Message Format)मा Data Exchange Server मा पठाउँछ। त्यसपछि Data Exchange Serverले Message लाई बैंकको Core Banking Server(CBS)ले बुझ्ने रूपमा रूपान्तरण गरी Core Banking System(CBS) सम्म पठाउँछ। बैंकको Core Banking Serverले प्राप्त Message को आधारमा ग्राहकको पहिचान, अनुरोधको आधिकारिकता लगायतका कुराहरूको प्रमाणिकरण गर्दछ र ग्राहकको अनुरोधलाई आवश्यक प्रशोधन गरी त्यसको Response Messageलाई Data Exchange Serverमा पठाइदिन्छ। Data Exchange Server ले Message लाई Mobile Banking Serverले बुझ्ने रूपमा (ISO 8583 Message Format) परिवर्तन गरी Mobile Banking Serverमा पठाइदिन्छ र त्यहाबाट त्यो Message आएकै सोही मार्ग Mobile Service Provider हुँदै ग्राहकको मोबाइल सम्म SMS(or Web Message)को रूपमा पुग्छ। यसबाट ग्राहकले आफ्नो अनुरोध सफल भए नभएको विवरण आफ्नै मोबाइलमा प्राप्त गर्दछन्। मोबाइल बैंकिङ प्रणालीको कार्य प्रक्रिया तल *Figure 1*मा देखाइएको छ।

५. मोबाइल बैंकिंग र राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक नेपालको एकमात्र पूर्ण सरकारी स्वामित्वको वाणिज्य बैंक भएकाले जनताको अधिक विश्वास आजन गर्न सफल छ । हाल अरु कुनै पनि प्रतिष्ठित बैंकहरूमा उपलब्ध हुन सक्ने हरेक सेवा सुविधाहरूसँस बैंकमा

उपलब्ध छन् । प्रविधिको विकाससँगै यस बैंकले आफूलाई आधुनिकीकरण गर्दै बढी भन्दा बढी प्रविधिको प्रयोगलाई आत्मसाथ गर्दै नयाँ नयाँ बैंकिङ्ग प्रणालीमार्फत ग्राहकहरू माझ पुगि रहेको छ र बैंकिंग परिधिभित्र बढीभन्दा बढी जनतालाई आवद्ध गर्न तथा सस्तो र सरल बैंकिङ्ग सेवा प्रदान गर्ने लक्ष्य पनि राखेको छ । यसै सन्दर्भमा बैंकिङ्गक्षेत्रमा आएको नयाँ सेवाको रूपमा बैंकिंग आफ्नो स्थापनाको ४९.५०% वार्षिक उत्सवको अवसर पारेर माघ १०, २०७० देखि अत्याधुनिक मोबाइल बैंकिंग सेवा सञ्चालनमा ल्याएको हो । सेवा सञ्चालन भए यता २०७२ पौष मसान्तसम्म बैंकको यस प्रणालीमा १७९००० भन्दा बढी ग्राहकहरू आवद्ध भईसकेका छन् र यो ऋम दिनानुदिन बढदो छ ।

यद्यपि यस अधि नै मोबाइल फोन प्रयोगमा आएपछि बैंकले SMS Bankingमार्फत सीमीत मात्रामा Inquiry को सुविधा प्रदान गर्दै आएको थियो । जस अन्तर्गत ग्राहकहरूले आफ्नो व्यक्तिगत खाताको मौज्दातको जानकारी लिन तथा आफ्नो खाताको पछिल्ला तीन कारोबारको विवरण बारे SMS मार्फत जानकारी लिन सकदथे । वि. सं. २०६६ को आश्विन देखि Paybill Pvt. Ltd. सँगको सहकार्यमा Paybill Serviceको रूपमा ग्राहकलाई सुविधा दिँदै आएको थियो । जस अन्तर्गत ग्राहकहरूले NTC तथा Ncell को मोबाइल रिचार्जतथा Topupगर्नुको साथै अन्यPaybill सँग आबद्ध मर्चेन्टको भुक्तानीको सुविधा उपयोग गरिरहेका थिए जुन अझै पनि चलन चल्तीमा नै छ । यो पनि मोबाइल बैंकिङ्गकै एउटा रूप हो जसमा केही सिमीत सुविधाहरू मात्र उपलब्ध थिए र छन् ।

हालको नयाँ मोबाइल बैंकिङ्गमार्फत बैंकका ग्राहकहरूले त्यो भन्दा अझ धेरै सुविधाहरू सरल माध्यमबाट प्राप्त गर्न सक्दछन् । राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको मोबाइल बैंकिङ्गमा ३ किसिमका सेवाहरू उपलब्ध छन् । पहिलो Inquiries and Request Service, दोस्रो कारोबारको तत्काल जानकारी (Transaction Alert) तथा अर्को Payments Services. Inquiries and Requests services मार्फत ग्राहकहरूले आफ्नो व्यक्तिगत बैंक खाताको जानकारी(Account Information), खाताको कारोबारको जानकारी, Cheque

Book Requestजस्ता सेवाहरू पर्दछन्, दोस्रो कारोबारको तत्काल जानकारी (Transaction Alert) मार्फत ग्राहकहरूले बैंकले तोकेको निश्चित सीमा देखिको कारोबारको मोबाइलमा SMS मार्फत जानकारी पाउँछन् भने Payment Services मार्फत ग्राहकहरूले मोबाइल बैंकिङ्ग सेवामा समाहित गरिएका सबैखाले भुक्तानी सुविधाहरू प्राप्त गर्न सक्दछन् । यस्ता खाले सेवा सुविधाहरू उपयोग गर्न कुनै त्यस्तो मूल्यबान Smart Phoneकै जस्रत पर्दैन । कुनै पनि साधारण मोबाइल (Appsनचल्ले) फोनको पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ । तर मोबाइल Apps चल्ने मोबाइल भएमा सजिलो र अझ सुरक्षित हुन्छ । साधारण Apps नचल्ने मोबाइलबाट Text message SMS मार्फत पठाएर सेवा उपभोग गर्न सकिन्छ भने Apps चल्ने मोबाइलमा Apps मार्फत मेनूहरू छनौट गरी सजिलो सँग सेवा उपयोग गर्न सकिन्छ ।

समग्रमा हाल बैंकले प्रदान गरेको मोबाइल बैंकिंग सेवामार्फत ग्राहकहरूले निम्न सेवा सुविधाहरू उपभोग गर्न पाएका छन् :

- १) खाताको मौज्दात जानकारी(Balance Inquiry)
- २) खाताको संक्षिप्त कारोबारको जानकारी(Mini Statement)
- ३) आफ्नै बैंकको एक खाताबाट अर्को खातामा रकमान्तरण (Internal Fund transfer)
- ४) एउटा बैंकको खाताबाट अर्को बैंकको खातामा रकमान्तरण(Inter Bank fund Transfer)
- ५) NTC/NCELL mobile TopupतथाRecharge.
- ६) Landline Telephone/ADSL/Dishome /Internet bill payments
- ७) आफ्नो व्यक्तिगत पिन नम्बर परिबर्तन गर्ने।
- ८) ई सेवा मार्फत मोबाइल वालेटको सुविधा (Mobile Wallet using e-sewa) तथा अन्य विभिन्न किसिमका Merchant payment सुविधाहरू ।

यसको अतिरिक्त ग्राहकहरूले बैंकका शाखाहरू तथा ATM भएका स्थानहरूको बारेमा जानकारी, ATM Network मा आबद्ध सदस्य बैंक तथा वित्तिय संस्थाहरूको जानकारी, Debit Card Block Request, Banking hour को जानकारी, Exchange Rate को जानकारी, कारोबारको Dispute Claim गर्ने लगायतका सुविधाहरू आफ्नो मोबाइल बाटे प्राप्त गर्न सक्दछन् । यस वाहेक अन्य विस्तारित सुविधाहरू पनि बैंकले समय सँगै थाढै लैजाने नीति लिएको छ ।

उपरोक्त उपलब्ध सेवाहरूको प्रयोगका लागि ग्राहकले आफ्नो मोबाइल नम्बर राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकिंगको Mobile Banking Systemमा दर्ता गर्नुपर्ने हुन्छ, जसको लागि आफ्नो खाता भएको शाखा कार्यालयमा वा सोभै बैंकको केन्द्रीय कार्यालय, Electronic Banking Departmentमा

आवेदन दिन सक्तेछन् । ग्राहकको आवेदन प्राप्त भएपछि बैंकले निजको खाताको प्रमाणीकरण गरि उक्तमोबाइल नम्बर तथा खाताको विवरण मोबाइल बैंकिङ्गप्रणालीमा आबद्ध गरिदैपछि बैंकको मोबाइल बैंकिङ्गप्रणालीले ग्राहकको मोबाइलमा SMS मार्फत जानकारी पठाउँछ साथै SMS मा ग्राहकको मोबाइल व्यक्तिगत पहिचान नम्बर (MPIN)प्राप्त हुन्छजुन ४ अंक (4 digit) को हुन्छ IMPIN प्राप्त भएपछि ग्राहकहरूले उपलब्ध सेवा सजिलै उपयोग गर्न सक्दछन् । स्वचालित रूपमा कम्प्यूटरबाट मोबाइल व्यक्तिगत पहिचान नम्बर(MPIN) ग्राहक बाहेक कसैलाई थाहा नहुने हुदा यो सुरक्षित हुन्छ । तरपनि बैंकले ग्राहकलाई आफ्नो MPIN समय समयमा परिवर्तन गरि प्रयोग गर्ने सल्लाह दिएको छ जसले थप सुरक्षाको प्रत्याभूति दिन्छ । MPIN परिवर्तन गर्न SMSबाटै वा मोबाइल एप्स चल्ने मोबाइलमा एप्सको मेनु प्रयोग गरि गर्न सकिन्छ ।

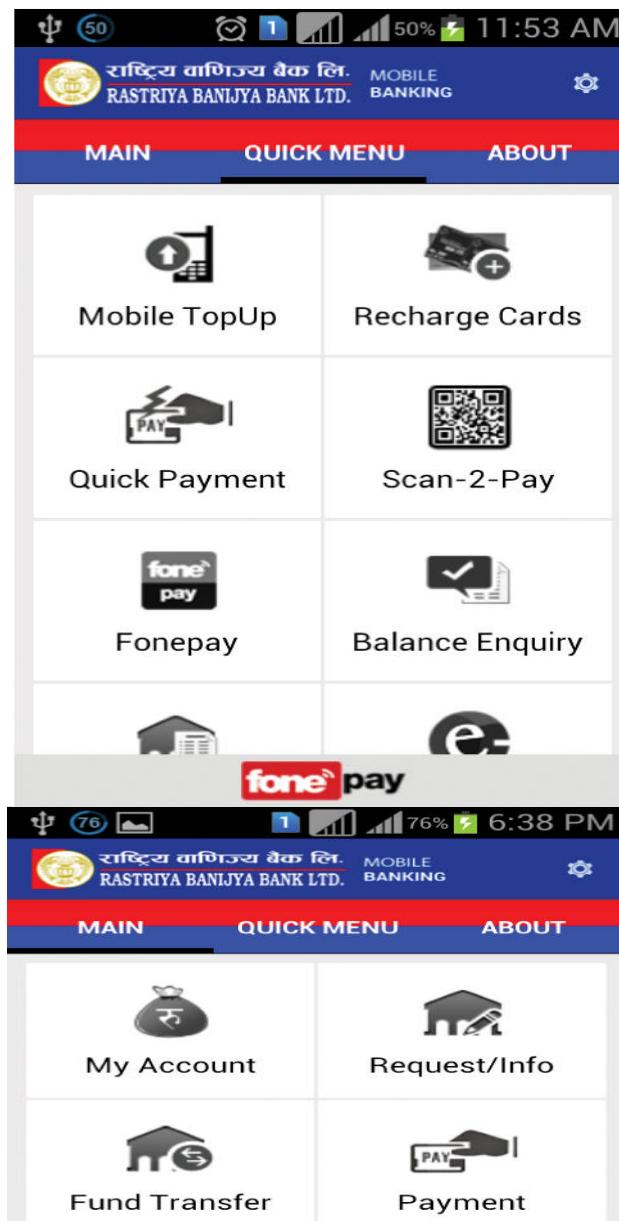

Figure 2: Mobile Banking Apps of Rastriya Banijya Bank(Android Version)

Apps को प्रयोग निकै सहज हुन्छ । जसमा ग्राहकले सेवा छनौट गरे मात्र पुछ र त्यही छनौटको आधारमा Apps ले नै सुरक्षित रूपमा ग्राहकको अनुरोधलाई पठाइदिन्छ । हाल बैंकको JAVA, Android, iPhone तथा BlackBerry मोबाइलका Apps उपलब्ध छा

हाल बैंक र ई सेवाको सहकार्यमा काठमाडौं उपत्यकाका ग्राहकहरूले आफ्नो विद्युत महशुल पनि मोबाइल बैंकिङ्ग मार्फत भुक्तानी गर्दै आएका छन् । यसको साथै बैंकले मोबाइल बैंकिंग सेवालाई विस्तार गर्ने लक्ष्यका साथ ग्राहकलाई अन्य विशेष सुविधाहरू थप गर्दै जाने तथा सेवा तथा सुविधा थप गरी खानेपानीको महशुल संकलन, देशभरि विद्युत महशुलको भुक्तानी, सवारी साधनको Blue Book Renew /Vehicle Tax तथा Liscence Renew Charge भुक्तानी जस्ता अभ धेरै सेवा संचालन गर्ने र सुविधाहरूमा छूट दिई जाने लक्ष्य पनि राखेको छामोबाइल बैंकिङ्गबाट हाल संचालनमा आएका सेवा र सुविधाहरूको अतिरिक्त निकट भविष्यमा देशमा उपलब्ध पूर्वाधार हरूको उपयोग गर्दै सकेसम्म सबै क्षेत्रको आर्थिक कारोबारहरू यही प्रणालीमा समाहित गर्दै लैजाने लक्ष्यका साथ बढी भन्दा बढी ग्राहकहरू लाइ बैंकको काउण्टर सम्म आउनु नपर्ने अबस्था गर्ने कुरामा बैंकले जोड दिइरहेको छा जुन कुरा बैंक तथा सेवाग्राही दुवैको उतिकै हितमा छ । यसले एकातिर बैंकको संचालन खर्च घटाउँदछ भने सेवाग्राहीहरूलाई सानो सानो कार्यको लागि बैंकमा नै धाउनुपर्ने र सानो सानो कारोबारको निमित पनि सेवा प्रदायककहाँ पुगिरहनु पर्ने भन्नक्ट पर्दैन र सेवाग्राहीहरूको पनि मूल्यवान समयको बचत हुन्छ । हाल बैंकको कुल कारोबारको ३५ प्रतिशत कारोबार Electronic Banking (Visa Debit Card, Branch Less Banking, Internet Banking , Mobile Banking) को माध्यमबाट भइरहेको तथा बैंकका ६६ जिलाका १६३बैंक शाखाहरूबाट Mobile Banking को सुविधा उपलब्ध छा बैंकले आफ्नो कुल कारोबारको ७० प्रतिशत कारोबार Electronic Banking तरफ लैजाने लक्ष्य राखेको छ ।

आज देशका हरेक नागरिकहरू कुनै न कुनै आर्थिक कारोबारमा संलग्न भइरहेका हुन्छन् । जस्तो कि एक शिक्षक होस या कर्मचारी या मजदूर,उसले आफ्नो श्रमबापत पारिश्रमिक प्राप्त गर्दछ नगदको रूपमा । त्यो प्राप्त गरेको नगद त्यो व्यक्तिले आफू र आफ्नो परिवारलाई चाहिने सामाग्रीको खरिद गर्न, आफ्ना छोरा छोरीको शिक्षा दीक्षा तथा आफूलाई चाहिएको सेवाको खरिदमा खर्च गर्छ । हरेक ठाउँमा नगदै बोकेर हिडा तथा नगदकै कारोबार गर्दा धेरै किसिमको जोखिम व्यहोर्नुपर्ने हुन्छ । मोबाइल बैंकिंगको प्रयोगबाट भविष्यमा सबैखाले भुक्तानीहरू नगदमा नभएर खाली अंके अंकमा गर्न सकिन्छ । यसो गर्नले राज्यको नगद नोटहरू बढी समय सम्म टिकाउ हुने र पटक पटक नोट पुर्निष्काश गर्न नपर्ने हुँदा राज्यले गर्ने खर्च पनि कटौती गर्नमा मद्दत पुने कुरा माथि नै चर्चा गरियो । राष्ट्रिय वाणिज्य

बैंकले हरेक खालका भूक्तानीहरू मोबाइलबाट गर्ने कार्यको थालनी स्वरूप हाल उपलब्ध सेवाहरूलाई यो प्रणालीमा आबद्ध गरिसकेको अवस्थामा अन्य सबै खाले भूक्तानीहरू पनि बैंकिङ माध्यम बाट मोबाइल बैंकिङको प्रयोगले बाटे गर्न सकिने वाताबरण बनाउदै गएको छा त्यस्ता कारोबार तथा भुक्तानीहरू लाई निम्न बर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ।

- **व्यक्ति व्यक्ति वीचको भुक्तानी(P2P) :** यस प्रकारको भुक्तानीमा एक व्यक्ति र अर्को व्यक्ति वीचको आर्थिक कारोबार पर्दछ। यदि भुक्तानी लिने तथा दिने दुबै व्यक्तिको बैंकको खाता भएमा मोबाइल बैंकिंग मार्फत सिधै कारोबार गर्न सक्छन। यदि बैंकमा खाता छैन भने पनि मोबाइल वालेटको प्रयोग गरि भुक्तानी आदान प्रदान गर्न सक्छन्। P2Pको सुविधा हाल रां.बा. बैं. का ग्राहकहरूले उपयोग गर्दै आएका छन्। विशेष गरेर राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकबाट भुक्तानी लिने शिक्षक, कर्मचारीतथा Pensioners हरूले भुक्तानी लिन बैंकमै आउनुको सट्टा आफ्नो गाउँमै बैंकको खाता भएको व्यापारी होस वा अन्य कुनै खातावाला व्यक्तिको बैंक खातामा रकम मोबाइलबाटे ट्रान्सफर गरी समान किन वा नगदै लिन सक्ने अबस्था बनेको छ।
- **संस्था तथा व्यक्ति वीचको भुक्तानी(B2P or P2B) :** यस प्रकारको भुक्तानीमा एक व्यक्ति र अर्को संस्था वीचको आर्थिक कारोबार पर्दछ। यदि भुक्तानी लिने तथा दिने दुबै व्यक्ति तथा संस्थाको बैंकको खाता भएमा मोबाइल बैंकिंग मार्फत सिधै माथिP2P मा जस्तै कारोबार एक व्यक्ति र अर्को संस्थाका वीचमा गर्न सकिन्छ।
- **संस्था तथा संस्था वीचको भुक्तानी(B2B) :** यस प्रकारको भुक्तानीमा एक संस्था र अर्को संस्था वीचको आर्थिक कारोबार पर्दछ। यदि भुक्तानी लिने तथा दिने दुबै संस्थाको बैंकको खाता भएमा मोबाइल बैंकिंग मार्फत सिधै माथि भनेजस्तै कारोबार एक संस्था र अर्को संस्था वीचमा गर्न सक्छन।
- **सरकार तथा व्यक्ति वीचको भुक्तानी(G2P or P2G) :** यस प्रकारका भुक्तानीमा सरकारले प्रदान गर्ने शिक्षक तथा राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरूको तलब तथा भत्ता, सामाजिक सुरक्षा भत्ता लगायतका भुक्तानीहरू तथा जनताले सरकारलाई बुझाउनु पर्ने कर लगायतका भुक्तानीहरू पर्दछन्। मोबाइल बैंकिंगमा आबद्ध हरेक व्यक्तिले यस्ता प्रकारका भुक्तानीहरू मोबाइलबाटे गर्न सरकारले नितिगत

व्यवस्था भने गर्नु पर्ने छ।

- **सरकार र संस्था वीचको भुक्तानी (G2B and B2G) :** कुनैपनि व्यबसायिक सँस्था तथा सरकारकावीच हुने विभिन्न भुक्तानीहरू पनि व्यक्ति र सरकारका वीचमा जस्तै मोबाइल बैंकिंगबाट गर्न सकिने छ यसका लागि सरकारले नितिगत व्यवस्था भने गर्नु पर्ने छ।
- **अन्य विलहरू भुक्तानी (Other Utility Bill Payments) :** यस अन्तर्गत अन्य कुनै पनि किसिमका भुक्तानीहरू पर्दछन जस्तै, विद्युत महशूल, टेलिफोन, इन्टरनेट, विल भुक्तानी, मोबाइल Recharge/Topup, सिनेमाको टिकट, Airlines Tickets, Bus Ticket आदि पर्दछन्।

६. मोबाइल बैंकिङ्गका चुनौतिहरू

मोबाइलबैंकिङ्गको प्रयोगले सबैखाले भुक्तानीहरू सहज बनाएको छ। हरेक कुरामा जति हामी सहजता खोजदछौं त्यतिकै जोखिमका बारेमा पनि साबधानी अपनाउनु पर्छ। मोबाइल बैंकिङ्गमा हुन सक्ने संभावित जोखिमबाट बच्न केही साबधानीहरू प्रयोग कर्ताले सदैव अपनाउनु पर्दछ। पहिलो कुरा आफ्नो मोबाइलको सुरक्षा हो। जबसम्म मोबाइललाई अरुको पहुँचबाट टाढा राखिन्छ, जोखिम निकै कम हुन्छ कहिलेकाही मोबाइल हराएमा पनि प्रयोगकर्ताको मोबाइल पिन कसैले थाहा पाएको छैन भने मोबाइल प्राप्त गर्ने व्यक्तिले कारोबार गर्न सक्दैन किनकि प्रत्येक कारोबार गर्न MPINआबश्यक पर्दछ। यदि SMSको प्रयोग गरि कारोबार गरिएको छ भने, आफूले पठाएको Messageआफ्नो मोबाइलको Message Sent Items Folder बाट तत्काल हटाउनु बुद्धिमानी हुनेछ। जसले गर्दा अरु कुनैको हातमा मोबाइल प्राप्त भएपनि कारोबार गर्न पाउँदैन। त्यसैले आफ्नो सुरक्षामा विशेष ध्यान दिन बैंकले सेबाग्राहीहरूलाई विभिन्न माध्यमबाट सूचित समेत गरिनै रहेको हुन्छ। तर यदाकदा NTC, Ncell लगायतका सेवा प्रदायकहरूको सिस्टमको खराबीले गर्दा समय समयमा सेवा अबरुद्ध हुन समेत सक्छ।

अन्तमा, आज सबै व्यक्तिका हात हातमा मोबाइल भएको अबस्थामा दूर दराजका जनताको पहुँचमा बैंकको प्रत्यक्ष उपस्थिति नभएकोले मोबाइलकै भरपूर उपयोग गर्दै मोबाइल बैंकिङ्गको प्रयोग गर्नाले समय, श्रम र धनको समेत बचत हुने हुनाले भरपुर बैंकिंग सेवा उपयोग गर्नु नै बुद्धिमानी हुने हुनाले आज यसको प्रयोग अपरिहार्य नै भएको कुरालाई नकार्न सकिदैन।

***

स्वाधीन वा आत्मनिर्भर

अर्थतन्त्र : एक बहुस

गुरुप्रसाद पौडेल*

पृष्ठभूमि :

विश्वमा “ग्लोबल भिलेज” को नारा अगाडि बढिरहेको बेलामा हामीकहाँ आजभोलि आत्मनिर्भर एवं अन्तरनिर्भर अर्थतन्त्रको बहसले निकैलाई तताएको छ। आजको संसारमा ग्लोबल भिलेजको नारा सँगसँगै आत्मनिर्भर वा अन्तरनिर्भरतालाई पनि सँगसँगै लैजानु आवश्यक देखिएको छ। हामीले करिब ८० वर्षपछि व्यहोरेको विनाशकारी भूकम्पले मुलुकको अर्थतन्त्र नै जर्जर भैरहेको बेलामा भारतबाट अघोषित नाकाबन्दीका कारण सबैमा यो बहसले प्रधानता पाएको हो। यो एकवर्ष भित्रै हामीले धेरै हन्डर र ठक्कर खायाँ। विनाशकारी भूकम्पबाट पाठ सिकेर हामीले आगामी संरचनाहरू पहिलेको भन्दा अझ राम्रा बनाउने अवधारणा (Build Back Better) सहितको विकास कार्यक्रम तय गर्नु पर्ने भएको छ भने भारतीय नाकाबन्दीका कारण रणनीतिक हिसावका वस्तुहरू आफै उत्पादन गर्ने एवं अन्तराष्ट्रिय व्यापारमा विविधीकरण गर्नु पर्ने विषय अहम रूपमा उब्जिएका छन्। मुलुक जब जब संगीन घडीबाट गुजिरहेको हुन्छ त्यही बेला नै अनेकन उपायहरूको आविष्कार हुन्छ। यो संसारभरिमै सफल हुने राष्ट्र तथा संस्थाहरूको चरित्र हो तर त्यसका लागि देश तथा संस्थाप्रति प्रतिबद्ध नेतृत्वको आवश्यकता भने टइकारो रहन्छ। नेतृत्व प्रतिबद्ध नहुँदा मौसमी रूपमा यस्ता बहसका विषयहरू चलिरहन्छन्, समय त्यसै त्यसै बितिरहेको हुन्छ। विनाशकारी भूकम्प पनि पटक पटक गएकै हुन्, भारतले नाकाबन्दी पनि यस अघि एकपटक हैन दुई दुई पटक लगाएकै हो। न त हामीले हाम्रा संरचनाहरू भूकम्प प्रतिरोधी बनाउन सक्यौं न हाम्रो अर्थतन्त्रलाई छिमेकीको नाकाबन्दीको सामाना गर्ने सक्ने सामर्थ्य तुल्याउन सक्यौं। आफ्नो मुलुकमा एकथोपा इन्धन उत्पादन नहुने मुलुकले एक महिनाका लागि पनि सञ्चय क्षमताको विकास गर्न नसक्ने हाम्रो अदूरदर्शी दरिद्र सोच, सामान्य खालका वाह्य उत्तराचलाव आउँदा त्यस्तो जोखिम बहन गर्न सक्ने कमजोर सामर्थ्यताका बारेमा हामी छूलङ्ग भयाँ। हामी आर्थिक रूपमा मात्र हैन राजनीतिक तथा सांस्कृतिक रूपमा समेत परनिर्भर बनेका छौं। हामीले स्वाधीन अर्थतन्त्रको बहस अन्तरगत रहेर आयात प्रतिस्थापन नीति, निर्यात प्रवर्द्धन नीति, व्यापार विविधीकरण लगायतका सबै नीतिहरूलाई कागजमा समेटेकै हैं। तर मुलुक प्राकृतिक हिसाबले उपयुक्त हुँदा हुँदै पनि विकास गर्न सकिरहेका छैनौं। हामीले विकासको बहस शुरू गर्नुभन्दा धेरै पछि विकासको कुरा गर्ने मुलुकहरू हामीलाई धेरै पछाडि छाडेर अगाडि लाम्किसके। हामीले न त हाम्रो निशुल्क

प्राकृतिक सम्पदाको उपयोग गर्न जान्यौ, न त जनसंख्यामा युवाको उल्लेख्य उपस्थितिको लाभांश नै लिन सक्यौ न नेपालीहरूको अन्तराष्ट्रिय डायस्पोरालाई प्रयोग गर्न सक्यौ। यी सबै पृष्ठभूमिका विषयहरूलाई समेत आत्मसात गर्दै आत्मनिर्भर अर्थतन्त्रका सम्बन्धमा यस लेखमा केही विश्लेषण गरिएको छ।

अर्थ र परिमाण :

स्वाधीनतालाई निरपेक्ष रूपमा परिभाषित गर्न सकिदैन। निरपेक्ष रूपमा आत्मनिर्भर वा स्वाधीन त्यो अवस्था हो जहाँ आफ्नो लागि आवश्यक सबै वस्तु वा सेवा आफै उत्पादन गर्ने, उत्पादनका लागि सबै साधन, स्रोत एवं प्रविधिको आफै व्यवस्था गर्नु हो। जुन आजको युगमा लगभग असम्भव जस्तै छ। हामीले आज खोजेको आत्मनिर्भर अर्थतन्त्र तालिवानी अफगानिस्तान (१९९६-२००१), खमेरुज कम्बोडिया (१९७५-१९७९), उत्तर कोरिया जस्तो पनि हैन। अतः स्वाधीनतालाई सापेक्षिक रूपमा लिनु पर्दछ। आजको युगमा आफ्नो देशको उत्पादनले न्युनतम आधारभूत आवश्यकता परिपूर्ति गर्न चाहिने एवं मुलुकका लागि रणनीतिक महत्वका वस्तु वा सेवा आफै उत्पादन गर्ने साथै आफै उत्पादन गर्न नसक्ने वस्तुहरूको यथोचित सञ्चिति गर्ने क्षमताको विकास गर्नु नै स्वाधीनता हो। तर आत्मनिर्भर अर्थतन्त्र भन्नाले वैदेशिक ऋण तथा अनुदान स्वीकार गर्दै नगर्ने भने चाहिँ होइन। आवश्यकता अनुसार वैदेशिक अनुदान र ऋण स्वीकार गर्ने, उच्च गुणस्तरका वैदेशिक लगानी भित्रयाउने, अत्याधुनिक प्रविधिको प्रयोग गरी तुलनात्मक रूपमा वस्तु वा सेवाको लागत कटौति गर्ने समेतका कार्यहरू यस अन्तरगत पर्दछन्। साथै यो अर्थतन्त्रमा वस्तु तथा सेवाहरू आयात नै गर्नु हुँदैन भने पनि होइन। आफूकहाँ सजिलै उत्पादन नहुने, उत्पादन गर्दा लागत अत्याधिक महांगो पर्ने वस्तुहरू निर्वाध रूपमा आयात गर्ने व्यवस्था समेत यस अन्तरगत पर्दछन्। साथसाथै मुलुकका लागि आवश्यक वस्तु तथा सेवा निर्वाध रूपमा पैठारी नहुँदा वा दोस्रो पक्षसँगको व्यापारिक सम्बन्धमा आउन सक्ने तिक्तताका कारण मुलुक र मुलुकवासीको जनजीवन नै ठप्प हुने अवस्था कुनै पनि हालतमा हुन दिइनु हुँदैन। त्यसका लागि वस्तुहरूको उपभोगको प्रकृति अनुसारको पर्याप्त सञ्चितिको व्यवस्था हुनु पर्दछ। संक्षेपमा भन्ने हो भने अर्थतन्त्रमा सक्षमताको अवस्था सिर्जना गर्नु नै आत्मनिर्भर अर्थतन्त्र निर्माण गर्नु हो। यस्तो अर्थतन्त्रको निर्माण गर्नुपर्दा राज्यका सबै आवश्यकतामा आप्नै स्रोत र उत्पादनले कमितमा पनि ६० प्रतिशतभन्दा बढी निर्भरता कायम गर्न जरूरी छ। एक

* उपनिर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

अध्ययनका^{*} अनुसार (सन् २०१०/११ को इनपुट आउटपुट तालिकाको विश्लेषण) औद्योगिक उत्पादनको स्वदेशी मागमा नेपाल ४७ प्रतिशत, कृषिमा करीब ९० प्रतिशत र समग्रतामा नेपाली अर्थतन्त्र करीब ८० प्रतिशतसम्म आत्मनिर्भर थियो र स्वदेशी मागको बीस प्रतिशतशत हिस्सा आयातबाट धानिन्थ्यो । त्यसपछिका वर्षहरूमा आत्मनिर्भरताको ऋम घट्दो र परनिर्भरताको क्रम बढ्दो छ ।

आजको युगमा हामी शतप्रतिशत रूपमा आत्मनिर्भर त हुने सक्दैनौ तर हामी अन्तरनिर्भर भने हुन सक्छौं । अन्तरनिर्भरतामा देशहरू बीच पारस्पारिक निर्भरताको अवस्था विद्यमान हुन्छ । जसरी हामी अरुका वस्तु वा सेवा माथि निर्भर हुन्छौं ठिक त्यसैगरी हामी माथि पनि कोही निर्भर भैरहेको हुन्छ । एकछिन मानौं आज हामीले हजारौ मेगावाट जलविद्युत भारतलाई निर्यात गरेका हुन्थ्यो भने भारतले हामी माथि नाकाबन्दी गर्न सक्ने थिएन । यदि उसले आफ्ना वस्तु निर्यातमा रोक लगाउँदा हामीले पनि हाम्रो विद्युत निकासी रोक्न सक्याँ । त्यसैलै आजको युगमा आत्मनिर्भरतालाई अन्तरनिर्भरताले संरक्षण गरेको हुन्छ । आजको युगमा आत्मनिर्भरता भनेको अन्तरनिर्भरतामा आधारित आत्मनिर्भरता हो । आत्मनिर्भरको ठिक विपरित परनिर्भर हो । आफ्नो लागि अत्यावश्यक वस्तु वा सेवा आफै उत्पादन गर्न नसक्नु वा नगर्नु, भविष्यका लागि वस्तुसञ्चयको व्यवस्था नगरिनु, रणनीतिक विषयका महत्वपूर्ण वस्तुहरू उत्पादन तथा सञ्चयमा कुनै सोचको विकास नगर्नु जसका कारण व्यापारमा अधिकेन्द्रित राष्ट्रले कुनै बहानामा आयात ठप्प पारिदिन्दा अर्थतन्त्र नै चलायमान हुन नसक्नु परनिर्भरताका ज्वलन्त उदाहरण हुन् । हाल हाम्रो देशमा यी चरित्रहरू हुबहु मिल्ये देखिएकाले परनिर्भरताको राम्रो उदाहरण हालको हाम्रो अवस्थालाई लिन सकिन्छ । अर्थतन्त्रमा मात्र नभएर राजनीतिक क्षेत्रमा समेत हाम्रो परनिर्भरता कायम छ । राजनीतिक क्षेत्रको परनिर्भरता त आर्थिक क्षेत्रको भन्दा अझ पुरानो हो । जहाँनिया राणा शासन कालमा उक्त शासनलाई लामो समयसम्म टिकाइराख्न तत्कालिन शासकहरूले विदेशीको आड लिएको अवस्था देखि लिएर त्यसपछिका सबै प्रकृतिका शासन व्यवस्थामा छिमेकी राष्ट्र भारतको विशेष भूमिका हामीले खोज्यौ र स्विकार्यौ ।

अर्थतन्त्रमा भारतमाथिको निर्भरता कतिहदसम्म बढ्दो छ भने विषयलाई तलको तालिकाबाट उजागर गर्न सकिन्छ :

विवरण	२०४४/४५	२०४५/४६	२०४६/४७	२०७०/७१	२०७१/७२
अर्थतन्त्रमा कृषि		६०.३	६२.४	३२.६	३३.१
क्षेत्रको अंश					
अर्थतन्त्रमा गैर		३९.७	३७.६	६७.४	६६.९
कृषिक्षेत्रको अंश					
कूल व्यापार (रु. अर्बामा)	१८	२०.५	२३.४	८०६.४	८६०
भारतसँगको अंश (प्रतिशतमा)	३४.३	२५.८	२२.७	६६.७	६३.७

1 * डा. डमस्वल्लभ पौडेल: आत्मनिर्भरको बाटो समाझौं ।

चीनसँगको अंश				९.४	११.९
इन्धन आयात (मे.टन)	१७८४१०	१९०८६९	२११९८०	८९७३८७	१३९५६०?
				कि.लि.	कि.लि.
खाद्यान आयात (रु.				९९.६	८९.७
अर्ब)					
कुल निर्यात/आयात	२९.७	२५.८	२८.५	१२.९	११
अनुपात (प्रतिशतमा)					

स्रोत : नेपाल राष्ट्र बैंक, विशेष अध्ययन प्रतिवेदन

उपर्युक्त तालिकाबाट अर्थतन्त्रमा कृषि क्षेत्रको अंश क्रमशः कम हुँदै गए पनि अर्थतन्त्रलाई प्रथम क्षेत्रबाट द्वितीय क्षेत्रमा लैजान नसकिएको, कुल व्यापारको अंश अप्रत्यासित रूपमा बढेर अर्थतन्त्रको आकार बढेतापनि आयात मात्रै उल्लेख्य रूपमा वढी निर्यात वृद्धि हुन नसकेको । अझ पछिला वर्षहरूमा त प्रमुख अन्नबालीहरू (धान, मकै, गहुँ, आलु) को आयात उल्लेख्य रूपमा वृद्धि हुन पुगेको छ भने कूल व्यापारमा भारतसँगको अंश दुई तिहाईको अनुपातमा रहेको पाइन्छ भने इन्धन आयात जुन भारतसँग मात्र (सन २००१ देखि) गरिन्छ सो को आयात ज्यादै तिब्रदरमा वृद्धि भएको देखिन्छ ।

नेपालको संविधान २०७२ र स्वाधीनता :

कुनै पनि देशका लागि संविधान मूल कानून हो । संविधानमा स्वाधीनतालाई कसरी व्याख्या गरिएको छ भन्ने विषयले प्रमुख स्थान राख्छ । मुलुकलाई स्वाधीनता प्रदान गर्ने सम्बन्धमा हालसालै जारी संविधानको धारा ५० (३) मा राज्यका निर्देशक सिद्धान्तहरूमा यस विषयलाई समेटिएको छ । जसअनुसार सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागिता मार्फत उपलब्ध साधन र स्रोतको अधिकतम परिचालन गर्ने । तीव्र आर्थिक वृद्धि हासिल सँगै प्राप्त उपलब्धिहरूको न्यायोचित वितरण मार्फत शोषणरहित समाजको निर्माण गर्न राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई आत्मनिर्भर, स्वतन्त्र तथा उन्नतिशील बनाउँदै समाजवादउन्मुख स्वतन्त्र र समृद्ध अर्थतन्त्रको विकास गर्ने राज्यको आर्थिक उद्देश्य रहेको घोषणा गरिएको छ । त्यसैगरी सोही संविधानको धारा ५१ मा राज्यका विभिन्न नीतिहरू उल्लेख गर्ने सिलसिलामा अर्थ, उद्योग र वाणिज्य सम्बन्धी नीति अन्तगत देहायका विषयहरू समेटिएको छ :

- सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागिता र स्वतन्त्र विकास मार्फत राष्ट्रिय अर्थतन्त्र सुटूँद गर्ने,
- राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको विकासका लागि राष्ट्रिय उद्योगधन्दा र साधन स्रोतको संरक्षण र प्रवर्धन गरी नेपाली श्रम, सीप र कच्चा पदार्थमा आधारित स्वदेशी लगानीलाई प्राथमिकता दिने,
- राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको विकासका लागि स्वदेशी लगानीलाई प्राथमिकता दिने,
- राष्ट्रिय हित अनुकूल आयात प्रतिस्थापन, निर्यात प्रवर्धनका क्षेत्रमा वैदेशिक पूँजी तथा प्रविधिको लगानीलाई आकर्षित गर्दै पूर्वाधार विकासमा प्रोत्साहन एवं परिचालन गर्ने,

- वैदेशिक सहायता लिंदा राष्ट्रीय आवश्यकता र प्राथमिकतालाई आधार बनाउँदै यसलाई पारदर्शी बनाउने र वैदेशिक सहायताबाट प्राप्त रकम राष्ट्रीय बजेटमा समाहित गर्ने आदि उल्लेख छ ।

आत्मनिर्भरताका लागि ध्यान दिन पनें विषयहरू :

- (१) आत्मनिर्भर अर्थतन्त्रमा कतिसम्म वस्तु वा सेवा आफैले उत्पादन गर्ने र कति बाहिरबाट आयात गर्ने भने कुरा वस्तु वा सेवाको उपयोगमा भर पर्दछ । औद्योगिक उत्पादनका लागि कच्चा पदार्थ तथा मेशीनरी इकिवपमेन्टको आयातलाई स्वाभाविक मानिन्छ । अत्यावश्यक वस्तुहरूमा औद्योगिक लगानी पर्याप्त मात्रामा गरी खाद्यान्न, औषेधोपचार र इन्धन जस्ता वस्तु वा सेवाहरूमा लगभग आफैमा भर पर्न सक्ने अवस्था रहेन भने विषय परिस्थितिमा त्यसले नराप्रो प्रभाव पार्न सक्छ भने विषय अब नेपालीको लागि सिकाइरहनु पर्ने विषय रहेन ।
- (२) रणनीतिक हिसावले महत्वपूर्ण मानिने भौतिक पूर्वाधार हरूको निर्माण राज्य आफैले गर्नुपर्ने देखिन्छ । त्यस्ता पूर्वाधारहरूको निर्माणमा निजी क्षेत्रको चासो नरहने साथै विदेशीलाई दिंदा उनीहरूले मुलुकको स्वार्थभन्दा पनि आफ्नो स्वार्थ हेने प्रवृत्ति बढी देखिने गरेको ।
- (३) पूँजीगत लगानी व्यापक रूपमा गर्न आवश्यक छ । पूँजीगत लगानीको अभावमा न उत्पादन नै वृद्धि गर्न सकिन्छ न त रोजगारी उपलब्ध हुन सक्छ ।
- (४) कम परिमाणमा उत्पादन, कमसल अथवा गुणस्तरहीन वस्तुहरूको उत्पादन, उच्च लागतको उत्पादनले न निकासी प्रवर्द्धन हुनसक्छ न त त्यसले आयात प्रतिस्थापन नै गर्न सक्छ । हामी अहिले आयात द्रुततर गतिले धानै नसक्ने गरी बढेको तथा आयात निर्यात अनुपात १२ गुणाभन्दा बढी भएकोमा चिन्तित छौं । एक अर्थमा यो चिन्ता जायज हो तर संगसँगै हामीले हाप्रो उपभोग्य क्षमता बढाउन सकेको र हाप्रो वजारको आकार बढेको पनि सत्य हो । विदेशीहरू कसैले पनि नेपाललाई उधारोमा वस्तुहरू बेचेका होइनन् । हामीले नगदै तिरेर खरिदेका हौं । यसैले हामीले हाप्रो खरिद गर्ने आर्थिक क्षमता बढाउन सकेको विषय सकरात्मक हो । तसर्थ यो बढेको वजारको आयतनलाई आफै उत्पादनले सकेसम्म आपूर्त गर्ने व्यवस्था गर्न साथै निकासी बढाउनका लागि अब हामीले आयात प्रतिस्थापन तथा निर्यात प्रवर्द्धन दुबै नीतिलाई सँगसँगै लैजानु आवश्यक छ ।

अतः अर्थतन्त्रको प्रथम क्षेत्र मानिने कृषि, द्वितीय क्षेत्र मानिने उद्योग एवं तृतीय क्षेत्र मानिने सेवा गरी तीनवटै क्षेत्रमा लगानी गरी देहायका क्षेत्रमा उत्पादन वृद्धि गर्न तथा बजारीकरण गर्न विशेष ध्यान दिनु आवश्यक देखिन्छ :

- (क) **कृषि :** अर्थतन्त्रको प्रथम क्षेत्रको रूपमा मानिने कृषि क्षेत्रको विकास नभै समग्र अर्थतन्त्रको विकास सम्भव छैन । अभ पनि अर्थतन्त्रको एक तिहाइ अंश ओगट्ने यो क्षेत्रले प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा दुई तिहाइ जनसंख्यालाई रोजगारी उपलब्ध

गराएको छ । अतः बहुसंख्यकलाई रोजगारी प्रदान गर्ने यो क्षेत्रको विकास गर्न सकेमा नै प्रतिव्यक्ति आय वृद्धि हुनसक्छ । फेरि यो क्षेत्र नै त्यस्तो क्षेत्र हो यसको विकासले सबैलाई प्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पार्न सक्छ । स्वाधीन अर्थतन्त्र निर्माणका लागि खाद्यान्नको उत्पादन आफै देशमा हुन जरुरी छ । तर कृषि विभागकै तथ्याङ्क अनुसार पनि कुल खेतीयोग्य ३१ लाख हेक्टर जमिनमध्ये करिव २६ लाखमात्र उपयोगमा आउन सक्नु, २५ प्रतिशत खेतीयोग्य जमिनमा मात्रै आधुनिक सिंचाइको सुविधा उपलब्ध हुनु, समयमै मल, बीउ र कृषि उपकरणको व्यवस्था नहुनु, उज्जनीको लागि उचित बजारको पहुँच नहुनु आदि यस भित्रका समस्याहरू छन् । यसका साथै अर्थतन्त्रको यति ठूलो क्षेत्रमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले आफ्नो कूल कर्जा लगानीको ६ प्रतिशतभन्दा कम लगानी गर्न सक्नु, नेपाल सरकारबाट बजेट विनियोजनमा समेत यस क्षेत्रमा पर्याप्त बजेटको व्यवस्था नहुनु, कृषि क्षेत्रका लागि आवश्यक अनुसन्धानमुलक संस्था नहुनु, कृषि प्रधान देश भनिए पनि वैज्ञानिक कृषि औजार उत्पादन केन्द्र नहुनु यस क्षेत्रका संस्थागत समस्याहरू हुन । त्यसैको फलस्वरूप गत आर्थिक वर्षमा हामीले रु. १०० अर्ब भन्दा बढीको कृषिजन्य वस्तु आयात गर्याँ । त्यसमा पनि भण्डै एकचौथाइ त प्रमुख अन्न बाली अन्तरगत पर्ने धान, चामल, गहुँ र मकै थिए । दश वर्षभन्दा अधिको तथ्याङ्कसँग यसलाई तुलना गर्ने हो भने स्थिति यो भन्दा द्रयाकै विपरित थियो । वि.सं. २०३५ सालसम्म हामीले धान, चामल भारततर्फ निकासी गर्दै थियाँ । अतः स्वाधीन अर्थतन्त्र निर्माणका लागि नेपालले कृषि लगायतका वस्तु उत्पादनमा दीर्घकालिन कृषि रणनीतिले सुझाए अनुसार प्रतिवर्द्धता सहित विशेष कार्यक्रममा लाग्नु जरुरी छ ।

- (ख) **उर्जा :** भारतले गरेको अघोषित नाकान्बन्दीको कारण नेपालीले चर्को पीडा महसुस गरेको वस्तु इन्धन हो । उर्जा अथवा इन्धन रणनीतिक वस्तु पनि हो । अमेरिका लगायतका देशहरूले यसलाई हतियार पछिको प्रमुख रणनीतिक वस्तुको रूपमा स्विकारेको पाइन्छ । हाप्रो सन्दर्भमा जलविद्युतीय उर्जा सबैभन्दा सस्तो र सुलभ स्रोत हुनसक्ने भएकाले यसलाई उर्जाको प्रमुख स्रोतको रूपमा विकास गर्न आवश्यक छ । हुनत हामीसँग पेट्रोलियम पदार्थ बाहेक अन्य स्रोतहरू पनि पर्याप्त छन् । अर्थतन्त्रमा आइपर्नसक्ने जोखिमलाई न्युनिकरण गर्न उपलब्ध हुन सक्ने विभिन्न इनर्जीहरूको मिक्स्ड प्रयोग रणनीति अवलम्बन गर्न आवश्यक छ । विशेष गरी हाइड्रोमा पनि “रन द रिभर” एवं “रिजर्भ वायर” प्रणालीको मिक्स प्रयोग गर्ने, त्यसैगरी सौर्य उर्जा र वायु उर्जाको उपयुक्त मिक्स प्रयोगले अर्थतन्त्रमा उर्जाको सम्भावित जोखिम लाई न्युनिकरण गर्न सघाउँछ । नेपाललाई स्वाधीन अर्थतन्त्र निर्माणका लागि जलविद्युतले देहाय बमोजिम सहयोग गर्न सक्छ :
- हाल चर्को लोडसेडिङ्गबाट जनतालाई राहत दिलाउन

- भारतबाट विद्युत आयात गरिने गरिएको छ। कूल जलविद्युत प्रयोगको करिव ३० प्रतिशत भारतबाट आयात गर्नु पर्दा वार्षिक करिव १० अर्ब खर्च लान्ने गरेको छ। लोडमेडिङ्कै कारण अबौं रूपैयाँका इन्झर्टर, व्याट्रीहरू आयात गर्नु परेको छ। कुल आयातित इन्धनको करिव १७ प्रतिशत विद्युत उत्पादनमा खपत हुने गरेको जसका कारण करिव २० अर्ब जीति वार्षिक खर्च हुने गरेको छ त्यसैगरी खाना पकाउने ग्यासका लागि मात्र वार्षिक करिव रु. २५ अर्ब खर्च हुने गरेको देखिन्छ। प्रशस्त जलविद्युत उत्पादन गरी उपर्युक्त बमोजिमको माग सम्बोधन गर्न सकिएमा एकातिर वार्षिक रूपमा बाहिरिने गरेको अबौं रकम देशभित्रै रहन्छ भने अर्कोतिर आत्मनिर्भरताको लागि पनि यसले गुणात्मक रूपमा सघाउ पुऱ्याउने देखिन्छ।
- पेट्रोलियम पर्दाथको आयातको तथ्याङ्कलाई हेर्दा पछिल्लो दुई दशकमा माग भण्डै ४ गुणाले र मुल्य भण्डै ६ गुणाले बढेको छ। हाम्रो वार्षिक कूल निर्यातिले इन्धन मात्रैको आयात धान छाडेको तीन चार वर्ष भैसक्यो। अन्तर्राष्ट्र स्तरमा इन्धनको मूल्य घटबढ भैरहने भएपनि यी वस्तुहरूको मूल्य निर्धारणमा केही शक्तिशाली राष्ट्रहरूको हात रहेको देखिन्छ। आगामी दिनमा पेट्रोलियम पर्दाथको मूल्यमा भारी वृद्धि भएमा हामी जस्ता विकासशिल मुलुकको बजेटको तुलो अंश एउटै वस्तुमा खर्चिनु पर्ने हुनसक्छ। अतः स्वाधीन अर्थतन्त्र निर्माणका लागि पेट्रोलियम पदार्थको कमभन्दा कम प्रयोग गरी जलविद्युत उत्पादन र त्यसको प्रयोगमा विस्तार गर्न आवश्यक छ।
  - विद्युतलाई मुलुक र मुलुकवासीको आर्थिक तथा सामाजिक प्रगतिको औजार मानिन्छ। विकसित देशहरूको विद्युत खपत प्रतिव्यक्ति किलोवाट/घण्टा करिव ७ देखि १२ हजारसम्म छ। मध्यम विकासित देशमा समेत यस्तो आंकडा ३५०० देखि ५००० सम्म देखिन्छ। हाम्रो छिमेकी राष्ट्रहरू चीन, भारत, पाकिस्तान र वंगलादेशमा प्रतिव्यक्ति किलोवाट/घण्टा विद्युत उपभोग क्रमशः ३३००, ६८४, ४४० र २५९ छ जबकी हाम्रो उपभोग करिव १०६ को हाराहारिमा मात्रै छ।^{१९} यसबाट पनि हामीले हाम्रो सामाजिक आर्थिक विकासका लागि प्रशस्तै जलविद्युत उत्पादन गरी स्वाधीनतालाई प्रवर्द्धन गर्न आवश्यक छ।
  - (ग) जडीबुटी : प्राकृतिक विविधता र सुहाउँदो तापक्रमका कारण नेपालमा जडीबुटी उत्पादनको प्रचुर सम्भावना रहेको कुरा यस क्षेत्रमा लान्नेहरू बताउँछन्। अहिलेसम्म हामीले अव्यवस्थित एवं अवैज्ञानिक तवरले उत्पादन गरिएका जडीबुटीहरूलाई प्रशोधन नगरीकै निकै कम मूल्यमा निर्यात गरिरहेका छौं। जडीबुटीको वैज्ञानिक तवरले उत्पादन गरी भ्यालु एड हुने हिसाबले प्रशोधन गरेमा कम परिमाणमा निकासी गर्दा पनि प्रशस्त मूल्य आर्जन गर्न सकिने देखिन्छ।
  - (घ) पर्यटन : नेपालमा प्रशस्तै सम्भावना भएर पनि अर्थतन्त्रमा खासै योगदान दिन नसकेको क्षेत्र पर्यटन हो। पर्यटनलाई

पनि हामीले निरपेक्ष ढंगले हेन मिल्दैन। यस क्षेत्रमा माग पक्ष र आपूर्ति पक्ष गरी दुबै पक्षको विश्लेषण गर्नु आवश्यक छ। माग पक्ष अन्तरगत हामीले हाम्रा भौतिक पूर्वाधारको विकास सँगसँगै सुरक्षा लगायतका विषयहरूमा यथेष्ठ ध्यान पुऱ्याउनु आवश्यक छ भने आपूर्ति पक्ष अन्तरगत अबको केही वर्षमा दुई छिमेकी मुलुकको आर्थिक स्थिति सुदृढ बन्दै जाँदा त्यहाँका करीव अढाइ अर्ब जनसंख्यामध्ये ५० करोड जनसंख्या निम्नस्तरबाट मध्यमवर्गमा रूपान्तरण हुँदैछन्। त्यसैगरी संसारभीर नै एक देशबाट अर्को देशमा घुम्ने प्रचलनको विकास हुँदै गईरहेको छ। अतः हामीले पूर्वाधारको विकाससँगै यहाँको प्राकृतिक सुन्दरता, सांस्कृतिक एवं एङ्गभेज्वर्स क्षेत्रको लाभांश लिन छिमेकी मुलुकको त्यो रूपान्तरित माथ्लो वर्गको जनसंख्यालाई आकर्षण गर्न सक्नु पर्दछ। त्यस्तै छिमेकी भारत र चीन भ्रमणमा आउने तेस्रो मुलुकका पर्यटकलाई समेत नेपालमा भित्र्याउन पहल गर्नु पर्ने एवं लुम्बिनीलाई विश्वभरिका वौद्ध धर्मावलम्बीहरूको आकर्षक केन्द्रको रूपमा विकास गरी त्यसको लाभांश लिन सक्नुपर्दछ।

निष्कर्ष :

आर्थिक विकासको अभावमा स्वाधीनता लज्जाडो बन्छ भने स्वाधीनता विना आर्थिक विकासको ठूलो सपना नदेखे पनि हुँछ। उचित वातावरण सहित स्वदेशी पुँजीको हुनसक्ने सम्पर्को परिचालन नगरी वैदेशिक ऋण र अनुदानको भरमा स्वाधीनताको रोटी पकाउन गाहो छ। भुपरिवेष्ठि भन्दा पनि भारतवेष्ठित हाम्रो भूगोल, वैदेशिक व्यापारमा विविधिकरण भन्दा पनि भारतकेन्द्रित व्यापार संगसँग नीति निर्माण र सरकार निर्माणमा समेत भारतको दृश्य अदृश्य भूमिका रहेको अब छरपस्त भैसक्यो। सन २००१ अप्रिलपाँच तेस्रो मुलुकबाट आयात गरिदै आएको पेट्रोलियम पदार्थ भारतबाट मात्रै आयात गरिने भएपछि हामी इन्धनमा भारतपरस्त भयाँ। विश्व व्यापार संगठनको सदस्य पनि बन्ने सँगसँगै विमर्शेक, साप्ताको पनि पक्षधर बन्ने तर दुईतिहाई भन्दा बढी व्यापार भारतसँग मात्रै गर्ने जुन गल्ती हामीले विगतमा गच्छौं त्यो सोहै आना गलत थियो। हुनत वस्तु तथा सेवा आयात गर्दा लागतलाई पनि हेर्नु पर्दछ तर वैदेशिक व्यापारमा देशगत विविधिकरण नगर्दा आउन सक्ने समस्याका बारेमा बेलैमा सचेत हुनु जरुरी थियो। त्यसैगरी स्वाधीन अर्थतन्त्र निर्माणका लागि सर्वप्रथम हामी राजनीतिक रूपमा स्वाधीन बन्न सक्नु पर्दथ्यो।

आर्थिक विकासका सूत्रहरू जटिल छैनन् तर कार्यन्वयन गर्ने दरो राजनैतिक इच्छाशक्ति भएमा मात्र त्यो सम्भव छ। मुलुकमा जवसम्म लगानीमैत्री वातावरणको अभाव रहन्छ, निजीक्षेत्र मैत्री कानून बद्दैनन, उद्योग मैत्री श्रमकानून बन्दैनन्, विधि शासनको दन्हो कार्यान्वयन हुँदैन त्यति बेलासम्म आत्मनिर्भर अर्थतन्त्रको सपना सपना नै रहन्छ। तर एकै वर्षमा धैरै वस्तुमा आत्मनिर्भर बन्न नसके पनि केही वर्षको अन्तरालमा कुन कुन वस्तुमा हामी आत्मनिर्भर बन्न सक्छौं भन्ने बारेमा समिक्षा गर्न भने जरुरी छ।

नेपालमा गरिबीको कारण, अवस्था र स्थिति-समस्या र सुझाव

गम्भीर बहादुर हाडा*

गरिबी भने शब्दको साधारण अर्थ नै निर्धनता हो । गरिबी शब्दले आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक, मानसिक आदि क्षेत्रहरूमा आ-आफ्नै प्रकारको अर्थ जाहेर गर्दछ । जस्तैः आर्थिक रूपमा गरिब भन्नाले साधन स्रोत र आर्थिक हैसियत ज्यादा तल रहेको अर्थ लाग्दछ । सामाजिक रूपमा गरिब भन्नाले पुरातन, रुदिग्रस्त तथा समाजलाई पछाडि धकेल्न मद्दत गर्ने जस्तै किसिमको अर्थ लागिरहेको हुन्छ । राजनैतिक रूपमा गरिब शब्दले राजनैतिक संस्कारहीन, समयानुकूल किसिमले चल्न नसक्ने प्रकारको अर्थ लाग्दछ । त्यसै गरी मानसिक रूपमा मात्र साधनहीन व्यक्तिलाई हामी मानसिक गरिब भन्दछौं । अर्थात् गरिब भन्नाले जेजताबाट अर्थ लगाउँदा पनि कमजोर, दुर्बल, पछाडि परेको, अनेकौं पुरातन संस्कारहरूद्वारा ग्रस्त व्यक्ति इंगित भइरहेको हुन्छ । गरिबी शब्दले गरिबको विशेषता अथवा प्रतिबिम्ब प्रस्तुत गर्ने हुँदा गरिब भन्नाले व्यक्ति र गरिबी भन्नाले निजका विशेषताहरू बुझनुपर्दछ । आर्थिक गरिबीले अन्य सम्पूर्ण क्षेत्रको गरिबी निम्त्याउने हुँदा गरिबीलाई आर्थिक क्षेत्रमा नै सीमित राख्न पनि सकिन्छ । जस्तैः आर्थिक रूपले गरिब र कंगाल समाज, अर्थतन्त्र, समुदाय क्षेत्र, निश्चय पनि सामाजिक, राजनैतिक तथा मानसिक रूपमा समेत गरिब र कंगाल नै हुन्छ । अर्कोतिर धनी शब्दले गरिबको ठीक विपरीत अर्थ जाहेर गर्दछ । धनी र गरिब शब्दहरूको चयन व्यक्ति व्यक्तिदेखि बृहत् बन्दै अन्तर्राष्ट्रियस्तरसम्म पुगिरहेको हुन्छ । अपर्याप्त आमदानी, कुपोषण, सामाजिक सेवाहरू उपलब्ध नहुनु तथा सामाजिक तथा राजनैतिक स्तर नहुनु जस्ता पक्षले गरिबीको व्यापकता हुन्छ । विश्व बैंकले गरिबी पहिचान गर्न दुई परिसूचकहरू समावेश गरेको छ जसमा पहिलोः— न्यूनतम स्तरको परिसूचक हो जसमा उपभोगमा आधारित गरिबी रेखा रहेको छ यसमा पनि दुई तत्व हुन्छन् । न्यूनतमस्तरको पोषण तथा अन्य आधारभूत आवश्यकता खरिद गर्न आवश्यक खर्च र अन्य आवश्यकताहरू पूरा गर्न अतिरिक्त रकम । यो परिसूचक देशभित्र मात्र सम्बन्धित हुन्छ दोस्रोः— यो परिसूचक जीवनस्तरसँग सम्बन्धित छ । स्वास्थ्य, जीवन-प्रत्यासा, साक्षरता, सार्वजनिक वस्तुहरूको उपलब्धता यसमा पर्छन् । यस परिसूचकमा विभिन्न देशहरूका बीचमा तुलना गर्न सकिन्छ ।

नेपालमा विद्यमान गरिबीलाई राम्रारी बुझन जातिप्रथा

तथा हुआघुत र भेदभावमा आधारित आर्थिक एवं सामाजिक वर्गकरणहरूलाई केलाउनुपर्ने हुन्छ । सामाजिक रूपले बाहिर परेका-पारिएका (सोसियल एक्स्क्लूजनमा) महिला, जनजातिका समूहहरू, आदिवासी समुदाय र दलितहरू छन् । औसत नेपालीको गरिबीभन्दा यी समूहका नेपालीको गरिबी अझ गहिरो छ र दलितको त कहालीलाग्दो । दलितमा पनि दलित महिलाको जीवन भोगइ अझ भयावह, उनीहरू जेण्डर विभेद र जातीय भेदभाव दुवैको शिकार रहेका छन् । हुआघुतमा आधारित भेदभाव ग्रामीण अर्थतन्त्रको अनौपचारिक क्षेत्रमा मात्र व्याप्त होइन, शहरी अर्थतन्त्रको औपचारिक क्षेत्रको रोजगारीमा पनि दलितहरूको उपस्थितिलाई निर्मम ढंगले छेक्दै आएको छ । गरिबीको गाउँमुखी चित्रिते गरिबीलाई कृषिकेन्द्रित र भूमिहीनतासँग पनि गतिलैसँग गाँसेको छ । गाउँमा रोजगारी भूमि आधारित भएकाले ६,३४,८२३ भूमिहीन गाउँले परिवारहरू गरिबीको तल्लो समूहमा छन् । सिंगो नेपालमा २४.४ प्रतिशत घरधूरी भूमिहीन भए पनि शहरी भूमिहीनहरूका हकमा अन्य रोजगारीका अवसरहरू पनि रहेकाले गाउँका गरीबको समस्या बढी जटिल छ । त्यसैले शहरमा गरिबीको संरचनामा केही हेरफेर र प्रगति स्वाभाविक भए पनि गाउँमा गरिबीले गहिरो जरा गाडेको छ । नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण तेस्रो २०६६ / ६७ अनुसार नेपालमा गरिबीको रेखामुनि रहेका जनसङ्ख्या करिब ६६ लाख रहेको तेस्रो नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षणले देखाएको छ । केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले हालै सार्वजनिक गरेको दुई प्रतिवेदनले सो औँल्याएको हो । ११ औँ राष्ट्रिय जनगणनाको प्रारम्भिक नतिजाले नेपालको कुल जनसङ्ख्या दुई करोड ६६लाख देखाएको छ । जसअनुसार गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्या २५ दशमलव दुई प्रतिशत हुने अनुमान गरेको छ । यस अधिका पहिलो (२०५२/५३) र दोस्रो (२०६०/६१) सर्वेक्षणले नेपालमा क्रमशः भन्डै ४२ र ३१ प्रतिशत नेपाली गरिबीको रेखामुनि रहेको देखाएको थियो । परिवारको आकारको वृद्धिसँगै गरिबीको दरमा पनि वृद्धि भएको छ । महिला परिवारमूली भएको घरपरिवारको गरिबी तुलनात्मक रूपमा कम रहेको छ । परिवारमूलीको शैक्षिक स्तर बढादा गरिबी घट्नै गएको छ । कृषि क्षेत्रको ज्यालादारीमा लागेका परिवारमूली भएका घरपरिवारहरू अन्य क्षेत्रको ज्यालादारमा लागेका परिवार मूली भएका परिवारहरूको तुलनामा बढी गरिब देखिएको छ । हाल धनी र गरिब बीचको उपभोगमा गरेको खर्च असमानता (Consumption Inequality) घट्दै गएको छ । गरिबीको

* सह-प्राध्यापक, अर्थशास्त्र भक्तपुर बहुमुखी क्याम्पस

दर सबैभन्दा बढी पहाड र तराईका दलितहरूको रहेको छ भने सबैभन्दा कम दर पहाडका ब्राह्मण र नेवार जातिको रहेको छ। रेमिट्यान्स आम्दानी बद्दा बितेका छ वर्षमा नेपालको गरिबी दर पाँच प्रतिशत घटेको छ।

योजनावद्वय विकासको शुरुवातसँगै नेपालका योजनाहरूमा गरिबी न्यूनीकरणलाई कुनै न कुनै रूपमा सम्बोधन गर्दै आइएको र नवौं योजनादेखि भने प्रमुख उद्देश्य नै गरिबी न्यूनीकरण राखिँदै आएको छ। नवौं योजनासम्म गरिबीलाई आम गरिबीको रूपमा मात्र परिभाषित गर्ने गरिएकोमा दशौं योजनादेखि गरिबीलाई आम गरिबी, मानवीय गरिबी र सामाजिक बिच्चतीकरण गरी तीन आयाममा विश्लेषण गर्न थालिएको भए तापनि गरिबीको मापन गर्दा र गरिबीको दर विश्लेषण गर्दा आम गरिबीलाई नै आधार मान्ने गरिएको छ। चालु त्रिवर्षीय योजनाले गरिबीको हालको २५.१६ प्रतिशतबाट घटाई २१ प्रतिशतमा भार्ने लक्ष्य लिएको छ भने मानवीय गरिबी घटाउने ध्येयले शिक्षा तथास्वास्थ्यमा लगानी बढाइएको छ। नेपाल श्रम शक्ति सर्वेक्षण, दोस्रो (२०६४/६५) को संक्षिप्त नतिजाअनुसार श्रम बजारमा प्रतिवर्ष चार लाख श्रम शक्ति थिप्ने प्रक्षेपण गरिएको छ। देशमा विद्यमान गरिबी, बेरोजगारी आदिका कारण नेपालीहरू वैदेशिक रोजगारीका लागि विभिन्न मुलुकहरूमा जाने गर्दछन्। वैदेशिक रोजगारले राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा विप्रेषण मार्फत् ठूलो योगदान पुऱ्याउँदै आए तापनि अधिकांश नेपाली कामदारहरू अदक्ष क्षेत्रमा काम गर्न गएको हुँदा उनीहरूले पाउने सेवा सुविधा र पारिश्रमिक न्यून भएकोले जुन रूपमा विप्रेषण प्राप्त हुनु पर्ने हो सो हुन सकेको छैन। सम्पन्न सर्वेक्षणको नतिजाअनुसार, १५ वर्ष वा सोभन्दा माथिका आर्थिक क्रियाकलापमा संलग्न व्यक्तिहरूको श्रम अल्पउपयोग दर ३० प्रतिशत रहेको छ। श्रमको अल्पउपयोग भएका समूह अन्तर्गत विभाजन गर्दा श्रम शक्तिको २.१ प्रतिशत वेरोजगार, ६.७ प्रतिशत चाहेर पनि पूर्ण रोजगारी नपाएका, ८.१ प्रतिशत अपर्याप्त कमाइ भएका र १३.२ प्रतिशत शिक्षा सुहाउँदो पेशा नभएका देखिन्छन्। त्यसैगरी श्रम अल्पउपयोग दर शहरी क्षेत्रमा करिव ५० प्रतिशत र ग्रामीण क्षेत्रमा करिव २७ प्रतिशत रहेको देखिन्छ। सो दर पुरुषमा ३८ प्रतिशत र महिलामा करिव २३ प्रतिशत भएको अनुमान गरिएको छ। उमेर समूहअन्तर्गत २०-२४ वर्षमा श्रम अल्प उपयोग दर सबैभन्दा बढी ४६ प्रतिशत रहेको अनुमान गरिएको छ। उमेर समूहअनुसार २५-२९ वर्ष, १५-१९ वर्ष र ३०-३४ वर्ष उमेर समूहमा श्रम अल्प उपयोग दर क्रमशः ३९, ३५ र ३१ प्रतिशत रहेको छ।

नेपालमा योजनावद्वय विकासको शुरुवाती बर्ष देखिनै आर्थिक विकास र गरिबी निवारणलाई विशेष रूपमा सम्बोधन गर्ने गरिएको भएता पनि वि.सं. २०४६ को राजनीतिक परिवर्तन पश्चात् बनेका योजनाहरूले गरिबी न्यूनीकरणलाई प्राथामिकतामा राख्न थालेका हुन्। यस क्रममा नवौं योजना (२०५४-५९) ले गरिबी न्यूनीकरणको २० वर्षे कार्ययोजना तयार गन्यो भने दशौं योजना (२०५९-६४) लाई गरिबी न्यूनीकरणरणनीति

पत्र (Poverty Reduction strategy Paper) को रूपमा तर्जुमा गरियो। आर्थिक वर्ष २०६७/६८ देखि शुरू भएको चालु त्रिवर्षीय योजनाले गरिबीलाई २५.२ प्रतिशतबाटघटाएर २१ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य राखेतापनि प्रारम्भिक तथ्यांकले यो २३.८ प्रतिशतमा कायम रहेको देखाएको छ। आर्थिक वर्ष २०६६/६७ मा गरिएको नेपाल जीवनस्तर मापन सर्वेक्षण (तेस्रो) ले घरपरिवारको खर्चलाई आधार मानी गरिबीको रेखामुनि रहेका जनसंख्याको आंकल नगरेको थियो। आर्थिक वर्ष २०५२/५३ देखि १४ वर्ष अवधिमा भण्डै १७ प्रतिशत विन्दुले गरिबी घट्नुमा साक्षरता वृद्धि, कृषि तथा गैरकृषि क्षेत्रको ज्याला दरमा भएको वृद्धि, व्यवसायिक तरकारी खेतीको विकास, बद्दो सहरीकरण, कुल जनसंख्यामा आर्थिक रूपले सक्रिय जनशक्तिको हिस्सामा भएको वृद्धि र विप्रेषणको प्रमुख भूमिका रहेको थियो।

नेपालमा गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसंख्या २३.८ प्रतिशत रहेको छ। सहशाब्दी विकास लक्ष्यको प्रगति विवरण प्रतिवेदन २०१३ अनुसार नेपालमा गरिबी घट्ने दर सन् १९९६ देखि सन् २००४ सम्म वार्षिक १.५ प्रतिशत र सन् २००४ देखि सन् २०१३ सम्म २.५ प्रतिशत रहेको छ। सन् २०२२ सम्ममा नेपाललाई अतिकम विकसित राष्ट्रको दर्जाबाट विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नति गर्ने सोच लिएको छ। विगत वर्षहरूदेखि यस्तो दर घट्दो प्रबृतिमा रहे पनि हालै गएको विनासकारी भूकम्पको कारणवाट अर्थतन्त्रमा पर्नसक्ने प्रभावका कारण गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसंख्याको आकार बढन जाने अनुमान छ। सन् २०१३ सम्ममा न्यूनतम आहार भन्दा कम खान पाउने जनसंख्याको अनुपात १५.७ प्रतिशत रहेको छ। त्यसैगरी सन् २०१४ सम्ममा ६ महिनादेखि ५ वर्षसम्म उमेर समुहका कम ओजन भएका बालबालिका क्रमशः ३७.० प्रतिशत र ३०.० प्रतिशत रहेका छन्। उपभोग खर्चको आधारमा गिनी सूचकांक शहरी क्षेत्रमा ०.३५३ ग्रामीण क्षेत्रमा ०.३११ र नेपालमा ०.३२८ पुगेको छ। बैशाख १२ को विनाशकारी भूकम्पको असरका कारण मौजुदा गरिबीको संख्यामा करिब २.५ प्रतिशतदेखि ३.५ प्रतिशतको विन्दुले बढने अनुमान पोष्ट डिजास्टर, निःस, एसेस्मेन्टको प्रतिवेदनले जनाएको छ।

आर्थिक रूपले सक्रिय जनसंव्या १५ देखि ५९ वर्ष सम्मको ५७.० प्रतिशत रहेको छ। स्वदेशमा काम नपाउनाले दैनिक करिब १ हजार ५ सय भन्दा बढी विदेशीएका छन्। औपचारिक तथा अनौपचारिक रूपमा करिब ३६ लाख जनशक्ति विवरण गएको छ। यी मध्ये ७४.० प्रतिशत अदक्ष, २५.० प्रतिशत अर्धदक्ष र १.० प्रतिशत मात्र दक्ष रहेका छन्। पछिल्लो तथ्यांक अनुसार प्रतिशत ४ लाख ५० हजार भन्दा बढी युवा श्रम बजारमा प्रवेश गर्ने गर्दछन्। रोजगारी वृद्धिदर भने २.९ प्रतिशत मात्र रहेको छ। सीपमूलक तालिम प्राप्त जनशक्ति मध्ये ४७.७५ प्रतिशत मात्र रोजगारीमा सम्लग्न रहेका छन्। गैर नेपालीहरूको सम्बन्धमा आव २०७१ ७२ को फाल्गुन मसान्त सम्ममा ८ सय ७७ जनाको श्रम स्वीकृति र २ सय ९९ जनाको नवीकरण गरिएको छ।

तालिमको सन्दर्भमा ४ हजार ६ सय १० जना ग्राजुएट भएका छन् भने ८ हजार १ सय १८ जनालाई तालिम प्रदान भइसेहेको छ। आर्थिक वर्ष २०७१/७२ को प्रथम आठ महिनामा इजाजतपत्रवाला संस्था मार्फत ३ लाख २९ हजार ७० जना वैदेशिक रोजगारीमा गएका छन्। व्यक्तिगत श्रम स्वीकृतिलाई जानेमा ६ हजार ३ सय ७८ जना र पहिले अभिलेखित नभई गएका वा पुनः फर्कि बैधानिक रूपमा श्रम स्वीकृति लिएका २ ९ हजार २ सय ९२ समेत गरी चालु आर्थिक वर्षको प्रथम आठ महिनामा श्रम स्वीकृति लिई ३ लाख ६४ हजार ७ सय ४० जना वैदेशिक रोजगारीमा गएका छन्। श्रम स्वीकृति लिई वैदेशिक रोजगारीका लागि प्रमुख गन्तब्य मलुकहरूमा गएका नेपालीहरू मध्ये महिला १५ हजार ९ सय ३९ जना र पुरुष ३ लाख ४८ हजार ८ सय १ जना रहेका छन्। चालु आर्थिक वर्षको प्रथम ८ महिनामा ३ लाख ६४ हजार ७ सय ४० जना वैदेशिक रोजगारीमा गएका मध्ये महिला ६.४ प्रतिशत र पुरुष १२.५ प्रतिशत दक्ष रहेका छन्। हालसम्ममा १ सय १५ जना मृतकका परिवारलाई आर्थिक सहायता दिइएका छ। अलपत्र परेका ३ सय ६४ वटा शब नेपाल ल्याइएको छ। अलपत्र परेका कामदारलाई उद्धार गर्न ६० लाख विभिन्न राजदुतावासमा पठाइएको छ। आर्थिक वर्ष २०७०/७१ को अन्त्य सम्ममा सामाजिक सुरक्षा कर रु ६ अर्ब ५२ करोड संकलन भएकोछ।

गरिबी निवारणमा सरकारी प्रयासहरू

१. गरिबी निवारण कोष
२. युवा तथा व्यवसायी स्वरोजगार
३. कर्णली रोजगार कार्यक्रम
४. ग्रामीण सामुदायिक पूर्वाधार विकास कार्यक्रम
५. स्थानीय अग्रसरतालाई नयाँ ज्ञान र सीपसँग जोड्ने कार्यक्रम
६. नेपाल खाद्य संकट सम्बोधन कार्यक्रम

गरीब र धनी बीच असमानताको खाडललाई उपयुक्त कार्यक्रमहरूको माध्यमबाट न्यूनीकरण गर्दै देशबाट गरिबी निराकरण गर्नु एक कठीन र चुनौतीपूर्ण कार्य भएको छ। भौतिक सुविधाको खोजी र विभिन्न देशीय परिस्थितिका कारण जनतामा बढेको क्षेत्रगत चलायमानता तथा सोको चाप सुरक्षित स्थान, नगर क्षेत्र र बढी सुविधा प्राप्त स्थानमा केन्द्रित रहेको हुँदा सहरी गरिबीजन्य समस्याको सम्बोधन गर्नु अत्यन्त चुनौतीपूर्ण देखिएको छ। देशमा रहेको बेरोजगारीको समस्यालाई घटाउन देशको होके क्षेत्रमा स्थानीय सीप, पुँजी र प्रविधिको पहिचान गरी कार्यक्रम सञ्चालन गर्न र त्यस्ता कार्यक्रममा स्थानीय बेरोजगार युवायुवतीहरूलाई संलग्न गराउने कार्य पनि चुनौतीपूर्ण रहेको छ। बालश्रम विरुद्धको चेतनाको कमी, स्थानीय तहसम्म बालश्रम हर्ने संरचनाको अभाव, सञ्चालित कार्यक्रमहरू लक्षित वर्गसम्म पुन नसक्नु, बालश्रमसम्बन्धी कार्यक्रमहरूस्थीच समन्वय कमजोर हुनु जस्ता समस्याहरू रहेका छन्। राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरू बीच समन्वय र सहकार्य वृद्धि गर्नु, विद्यमान् सामाजिक मान्यता र धारणा परिवर्तन गर्नु, बालश्रमबाट उद्धार र पुनःस्थापना गर्नु, यस सम्बन्धी ऐन नियमहरूको प्रभावकारी

कार्यान्वयन गर्नु, बालश्रमको प्रमुख कारक तत्व गरिबी निवारणका लागि कृषि, रोजगार, सामाजिक सुरक्षा, जीविकाका विकल्पहरूको विकास गर्नु चुनौतीको रूपमारहेको छ। मुलुकको विकासलाई तीव्रता दिन के कस्तो प्रकारको के काठि मानव स्रोत आवश्यक पर्दछ र तीनको आपूर्ति कसरी गर्ने भने सोच राखी जनशक्ति योजना आउन जरूरी छ। देशमा विद्यमान दूला व्यापारिक तथा औद्योगिक प्रतिष्ठानहरूमा आवश्यक श्रमिक तथा दक्ष जनशक्तिको आपूर्तिमा स्वदेशी नागरिकलाई प्राथमिकता दिनेतर्फ पनि सचेत हुनु आवश्यक देखिन्छ।

वर्तमान तेहौ योजना (२०७० / २०७१- २०७२ / २०७३) गरिबी निवारण

दीर्घकालीन सोच

अवसरहरूको सृजना, क्षमता विकास जस्ता लक्षित कार्यक्रमहरूको माध्यमबाट सर्वसाधारणको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउने।

उद्देश्य

योजना अवधिमा गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्या १८ प्रतिशतमा भार्ने।

रणनीति

१. उत्पादनमूलक रोजगारी तथा अवसरहरूको विकास गर्ने। क्षमता विकास, उत्पादकत्व वृद्धि, न्यायोचित वितरण र समतामूलक विकासमा जोड दिने।
२. विभिन्न निकाय तथा संस्थाहरूबाट संचालित गरिबी न्यूनीकरण कार्यक्रमबीच समन्वय कायम गर्ने। मागमा आधारित लक्षित कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने।

कार्यनीति

१. उत्पादनमूलक रोजगारीलाई केन्द्रविन्दुमा राखी राष्ट्रिय गरिबी निवारण नीति तर्जुमा गरिनेछ विकास आयोजना सञ्चालन गर्दा श्रममूलक प्रविधिको प्रयोगलाई प्रोत्साहन गरिनेछ। न्यूनतम रोजगारी प्रत्याभूत योजना र कानून तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरिनेछ।
२. गरिबी घटाउन प्राकृतिक स्रोत साधनको सन्तुलित व्यवस्थापन तथा उपयोगमा जोड दिईनेछ। बेरोजगार तथा अर्द्ध बेरोजगार युवाहरूलाई लक्षित गरी क्षमता विकास, आय आर्जन तथा रोजगारमूलक कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ।
३. गरिबी निवारणका लागि विभिन्न निकायबाट सञ्चालित कार्यक्रमबीच प्रभावकारी समन्वय गरिनेछ। गरिबी निवारणका लागि सञ्चालित कार्यक्रमहरूको एकीकृत मूल्याङ्कन गरिनेछ। ग्रामीण तथा शहरी गरिबीलाई लक्षित गरी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछन्। गरिब पहिचान तथा वर्गीकरण गरी परिचयपत्र उपलब्ध गराइनेछ। आर्थिक वर्ष २०६६/६७ मा शहरी गरिबी १५.५ प्रतिशत र ग्रामीण गरिबी २७.४ प्रतिशत रहेको छ। भौगोलिक क्षेत्रका

आधारमा हिमाली क्षेत्रको गरिबी ४२.३ प्रतिशत, तराई क्षेत्रको गरिबी २३.४ प्रतिशत र पहाडी क्षेत्रको गरिबी २४.३ प्रतिशत रहेको छ । त्यसैगरी तराईमा भएको अवसरहरूको वृद्धि, तराईमा भैरहेको शहरीकरण जस्ता कारणले यस क्षेत्रको गरिबी घटाउन मद्दत पुऱ्याएको छ भने हिमाली क्षेत्रवाट क्रमिक रूपमा बढ्दै गएको आन्तरिक आप्रवास, हिमाली क्षेत्रमा पर्यटन, जडीबुटी संकलनजस्ता आर्थिक क्रियाकलापमा भएको वृद्धिले यस क्षेत्रको गरिबी घटाउन प्रमुख भूमिका खेलेका छन् । पहाडी क्षेत्रको गरिबी कम मात्र घट्नुको कारणमा आन्तरिक बसाई सराईको चाप बढ्नुका अतिरिक्त विगतको ढन्द्को सबैभन्दा ठूलो असरलाई लिन सकिन्छ ।

गत त्रिवर्षीय योजनाको अन्त्यसम्ममा गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसंख्यालाई २१ प्रतिशतमा भार्ने लक्ष्य थियो । सोही अनुरूप रोजगार केन्द्रित समावेशी आर्थिक विकासका कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गरिएका थिए । योजना समाप्तिको अवधिसम्ममा गरिबीको रेखामुनिको जनसंख्या २५.४ प्रतिशतबाट भरेर २३.८ प्रतिशत मात्र हुनसक्यो । यद्यपि उच्च तथा दिगो आर्थिक वृद्धि प्राप्त नभइसकेकोले वर्तमान अवस्थामा गरिबीको रेखामाथि उक्लेका बहुसंख्यक समुदाय तथा व्यक्तिहरूको जीवनस्तर अझै पनि जोखिमयुक्त रहेको छ । योजना अवधिमा गरिबी घट्नुका प्रमुख कारणहरूमध्ये तीव्र शहरीकरण, वैदेशिक रोजगारीबाट प्राप्त विप्रेषण, कृषि ज्यालामा भएको वृद्धि, गैर कृषि क्षेत्रको रोजगारी तथा ज्यालामा भएको वृद्धि र आर्थिक रूपमा सक्रिय उमेरका जनसंख्याको हिस्सामा भएको वृद्धि मुख्य रहेका छन् । प्रतिव्यक्ति गरिबीको दरमा कमी आउनु सुखद पक्ष रहेको छ । देशमा विद्यमान असमानतालाई दर्शाउने गिनी सूचकांक ? (Gini coefficient) घटेको छ । शहरी क्षेत्रमा ०.३५३, ग्रामीण क्षेत्रमा ०.३११ र समग्ररूपमा नेपालमा ०.३२८ पुगेको छ । गरिबीको रेखामुनि रहेकामध्ये २४.४ प्रतिशतको मात्र प्राथमिक शिक्षामा पहुँच रहेको छ । त्यस्तै, २०.८ प्रतिशतको माध्यमिक स्तरको शिक्षामा र १७.९ प्रतिशतको उच्च शिक्षामा

पहुँच रहेको छ । त्यसैगरी गरिबीको रेखामुनिका १५.६ प्रतिशत जनताले मात्र सरकारी अस्पतालको सेवामा पहुँच राख्दछन् भने १५.३ प्रतिशतको कृषि केन्द्रहरूमा पहुँच रहेको अवस्था छ । विगत १७ वर्षको अवधिमा निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसंख्या घटे तापनि शहरी तथा ग्रामीण एवं विभिन्न भौगोलिक क्षेत्र र समूहहरूबीचको भिन्नता अभ पनि निकै ठूलो रूपमा देखिएको छ ।

समग्रमा, गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसंख्या घटेको भए तापनि गरिबीको रेखा भरै मात्र पार गरेकाहरूको संख्या उल्लेख्य रहेको छ । यस वर्गको जीवनस्तर असाध्य जोखिमपूर्ण छ अर्थात् नियन्त्रण बाहिरको कुनै परिस्थिति आएमा जुनसुकै समय यो वर्ग पुनः गरिबीको रेखामुनि भर्न सक्छ । गरिबी न्यूनीकरणको प्रयासलाई निरन्तरता दिई गरिब र धनी बीच विद्यमान असमानता घटाउनु प्रमुख चुनौती रहेको छ । अशिक्षा, गरिबी र कुपोषणको कारणले कृषि क्षेत्रमा अदृश्य बेरोजगारी व्याप्त छ । सीप, पूँजी र प्रविधिमा बहुसंख्यक जनताको आवश्यक पहुँच नभएकोले स्वरोजगार प्रवर्द्धनको संभावना सीमित छ । ढन्द्को अन्त्य भए पनि पूर्ण शान्तिको प्रत्याभूत नभएकोले लगानी-मैत्री वातावरण बन्न सकेको छैन । नयाँ रोजगारीका अवसरहरू सृजना नहुँदा वैदेशिक रोजगारी प्रतिको आकर्षण बढेको देखिन्छ । अनौपचारिक क्षेत्रमा अत्यधिक रूपमा केन्द्रित विद्यमान बढ्दो अदृश्य बेरोजगारी घटाउनु, कृषिमा आश्रित आवश्यकताभन्दा बढी जनसंख्यालाई क्रमिक रूपले गैर कृषि क्षेत्रमा स्थानान्तरण गराउनु, नयाँ रोजगारीको सृजना गर्नु, स्थानीय सीप, पूँजी र प्रविधिमा पहुँच भएका स्वदेशी उद्यमीहरूको निमित्त स्वरोजगार प्रवर्द्धन गर्नु, सहकारितालाई गरिबी निवारणका कार्यक्रममा आबद्ध गर्नु औपचारिक वा संगठित क्षेत्रमा संयुक्त लगानीमा आधारित उद्योगको माध्यमबाट दक्ष जनशक्तिलाई रोजगारीका अवसरहरू उपलब्ध गराउनु तथा प्रतिस्पर्धाको आधारमा सुरक्षित वैदेशिक रोजगारी प्रवर्द्धन गर्नु प्रमुख चुनौती हुन् ।

***

मन्दीउन्मुख अर्थतन्त्र र वित्तीय प्रणाली

अच्युत वार्जले *

नेपालको अर्थतन्त्र यतिखेर निश्चितै रूपले मन्दीउन्मुख छ। गत वैशाखको विनाशकारी भूकम्पले पुन्याएको भौतिक क्षति र त्यसको दर्दबाट मुलुक ननिरक्ष्यै बेहोर्नु परेको महिनौ लामो आर्थिक नाकाबन्दीले नेपालको अर्थतन्त्र तहसनहस भएको छ। आर्थिक वृद्धिदर नकारात्मक हुने पक्काजस्तै छ। उत्पादन, बजार र वितरण प्रणालीहरू सम्पूर्णरूपले छिन्नभिन्न भएका छन्। जनताको जीवनगुजारा अहिलैनै कठिन भइसकेको छ। यी सबै प्रतिकूलताहरूले निम्त्याउने मन्दीको प्रभावको गहिराई, फैलावट र समय सीमा अहिले नै तथ्यांकहरूसहित अनुमान लगाउन गाहो छ। नेपालमा त्यस्तो पूर्वानुमानका लागि आवश्यक दक्षता र शीपयुक्त अनुसन्धान संस्था, अनुभव र अभ्यास सबैको कमी छ। तर, के चाहिँ प्रष्ट छ भने, नेपालको राष्ट्रिय जीवनका सबै आर्थिक-सामाजिक आयामहरूमाथि यो मन्दीको नकारात्मक असर कुनै न कुनै रूपमा पार्ने छ। अफ, ती असरहरूलाई कम गर्ने रणनीतिहरू समयमै अवलम्बन गरिएनन् अथवा ती प्रभावकारी भएनन् भने मुलुक आर्थिकरूपले सामान्य अवस्थामा फर्कने पनि धैरे लामो समय लाने छ।

अर्थ-वित्त अन्तर्सम्बन्ध

मुलुकमा हुने आर्थिक गतिविधिहरूका लागि आवश्यक पूँजीगत स्रोत जुटाउने सेवा उपलब्ध गराउने जिम्मेवारी वित्तीय प्रणालीको हो। तर, यतिखेर सबै प्रकृतिका आर्थिक गतिविधिहरू ठप्प छन्। सरकारले आर्थिक वर्षको आधा समय बित्तिसकदा पनि विनियोजित पूँजीगत बजेटको दश प्रतिशत पनि खर्च गर्न सकेको छैन। आयात निर्यात ठप्पै भएपछि 'ट्रेड फाइनान्स'को कारेवार धैरे घटेको छ। उद्योग व्यवसायहरू सबै बन्द भएको चार महिना भन्दा बढी भएको छ। कर, भन्सार लगायतका राजस्व उद्ती कम भएको छ। बजारमा सामानहरूको उपलब्धता कम भएपछि एकातर्फ तिनको मूल्य बढेर मुद्रास्फीतिमा दवाव परेको छ भने अर्कोतर्फ आम मानिसहरूको उपभोगमा हुने खर्च स्वारूप्य घटेका कारण बैंकहरूमा नगद बचत बढेको छ। यसको प्रभाव अधिक तरलताका रूपमा बैंकिंग प्रणाली देखिएको छ। मुलुकका ठूला र राष्ट्रिय गैरवका भनिएका आयोजनाहरूको काम रोकिएको मात्र छैन, तिनमा अब काम कहिले शुरु हुने हो भने अन्योल कायमै छ। यिनै कारणले कतिपय ठूला विदेशी लगानीकर्ताहरूले समेत आयोजनाहरूबाट हात झिक्न थालेको अवस्था छ।

यी सबै कारणले वित्तीय मध्यस्थतकर्ताका रूपका क्रियाशील बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले दिने सेवाको आयतन उल्लेख्य ढङ्गले खुम्चिएको छ। पुरामो लगानीको सावाँब्याज समयमै र लक्ष्यअनुसार नउद्दने र तत्कालै नयाँ लगानीका अवसर पनि सिर्जना नहुने अवस्था यतिखेर देखिएको छ। त्यसको असर ती संस्थाहरूको प्रतिलब्धी दर (रेट अफ रिटर्न), वासलात र अस्तित्वको दिगोपनामा पर्ने छ। यसले सिइगो वित्तीय प्रणालीको सुशासन, सेवा-प्रभावकारिता र दिगोपनालाई नै जोखिममा पार्ने खतरा छ। त्यो जोखिमको ज्वरो मुलुककै अर्थतन्त्रमा स्वतः सर्व।

संकट र अवसर

वास्तवमा होके संकट अवसर पनि हो। तर संकटलाई अवसरमा बदल्ने वा संकटको बेलामा पनि अवसर खोज्ने क्षमता भएको नेतृत्वको अभाव नेपालको आर्थिक र वित्तीय दुवै क्षेत्रमा लामो समयदेखि खट्टकिएको छ। कुन व्यक्ति अर्थमन्त्री, गर्भनर वा योजना अयोगको कुर्सीमा बसेको छ भन्ने आधारमा यस्तो नेतृत्व उपस्थित छ वा छैन भन्ने निश्कर्ष निकालेर कसैलाई दोष लगाउनु आवश्यक छैन। मुलुकले हासिल गर्न चाहेका आर्थिक विकास र आम सन्तुष्टिका लक्ष्यहरू कर्ति प्रष्टसँग परिभाषित छन्? ती परिभाषाहरूमा मुलुकको नेतृत्व गर्ने शक्तिहरूले कुन हट्को राजनीतिक स्वामित्व लिएका छन्? ती परिभाषा र लक्ष्यहरूले सम्भावित संकटलाई दृष्टिगत गरेर कस्ता बैंकल्पिक योजनाहरू बनाएका छन्? र, तिनै योजनाहरूको कार्यान्वयन गर्ने शीप, जनविश्वास र कार्ययोजनाले नेतृत्वका आधार निर्माण गर्नेन्। जनताले उपभोग गर्नसक्ने उपलब्धीहरू हेरेर कुनै कालखण्डमा खास कुर्सीमा बस्ने मानिसको नेतृत्व परख हुने हो। तर, नेपालको आर्थिक र वित्तीय क्षेत्रमा यस्तो प्रकृतिका उपलब्धीहरू अहिले संकटको अवस्थामा मात्रै नदेखिएको होइन सामान्य अवस्थामा पनि अनुभूत गर्न मुस्किल परेको अवस्था छ। यस अर्थमा नेतृत्वको सर्वथा अभाव महशुस भएको हो। यो एउटा घटना नभएर दीर्घ रोग भएको छ।

वास्तवमा वैशाखमा आएको भूकम्पपछिको अवस्थालाई नेपालको वित्तीय प्रणालीको हितमा उपयोग गर्न सकिन्थ्यो (अझै सकिन्छ)। तर, यसतर्फ कसैको ध्यानै गएन। आएका केही प्रस्तावहरूको गाम्भीर्यलाई नीतिनिर्माताहरूले बुझेनन्। वास्ता गरेनन्। प्रारम्भिक राहतको काम सिकएपछि अर्थमन्त्रालय,

* स्वतन्त्र आर्थिक पत्रकार

राष्ट्र बैंक, सेवा प्रदायक बैंक तथा वित्तीय संस्थाका छाता संगठनहरू, बीमक संघ आदिले सहकार्य गरेर प्रत्येक पीडित परिवारको एकजनाको नाममा बैंक खाता खोलिदिने काम गरको भए राज्यका धैरेवटा समस्या एकैपटक हल हुँथे । राहत वितरणदेखि ऋण प्रवाह र बीमाको महत्वबारेसम्म सहजै जनतालाई बुझाउनसकिन्थ्यो । औपचारिक बित्तीय सेवाको पहुँच र विपत्तिसापेक्ष वित्तीय साक्षरताको विस्तार हुन्थ्यो । कालान्तरमा सेवा प्रदायकहरूले नाफा पनि कमाउँथे । सायद नाकाबन्दीले पनि यो कामलाई ठूलो असर गर्दैनथ्यो । तर, यसतर्फ मुलुकले व्यवस्थित ढंगले कामै शुरु गर्न सकेन । अब रिथ्रिति विस्तारै अराजकता उन्मुख देखिंदैछ । भोलि पुनःनिर्माण कर्जा प्रवाहका बेला समयमै यस्तो व्यवस्था गर्न नसक्नुको जोखिम अभ प्रष्ठिने छ ।

नाकाबन्दीले नै पनि नेपालको बैंडिकिड प्रणालीलाई केही अवसरहरू दिएको छ । बैंडिकिड प्रणालीमा झण्डै सबा खर्बको अतिरिक्त तरलता हुनु विल्कुलै नराम्रो होइन । वास्तवमा यस्तो अधिक तरलताको अवस्था पटकपटक देखार्पें समस्या भएको छ । तर त्यसलाई सदुपयोग गर्ने रणनीति अपनाउनेतर्फ नेपालको बैंडिकिड प्रणालीले सोच नै निर्माण गरेको छैन । यस्तो अधिक तरलतामध्ये कति रकम दीर्घकालीन लगानी मा लगाउन सकिन्छ भन्ने अध्ययनसमेत भएको अवस्था छैन । यो कसैको चासोको विषय भएको छैन । र, यो कुनै एउटा बैंकको मात्र चासोको विषय निश्चय नै होइन । तर, 'विजनेश रिसर्च' गर्ने साभा र प्रभावकारी संरचना बनाउने आवश्यकता सिङ्गो प्रणालीका लागि हितकर प्रस्तावना हो । अब यो शुरुनगरी वित्तीय प्रणालीलाई दीगो बनाउन सकिंदैन ।

मुलुकभित्रका दीर्घकालीन योजनाहरूमा लगानी गर्ने र अवसरहरू हेरेर विदेशी बण्ड एवम् हेज मार्केटमा लगाउनेसम्मका सम्भावना पहिल्याउन नेपालको बैंडिकिड क्षेत्र धैरै पछि परिसक्यो । आम मानिसको दैनिक जीवनका लागि आवश्यक सामान खरिदविक्रीका लागि संसारमा नगदविहीन कारोबार शुरु भएको दुइदशक भएको छ । छिमेकी भारत मै पनि नेट बैंकिड र कार्डको प्रयोग सबै कारोबारमा हुन थालेको छ । नेपालमा त्यो पनि वास्तविक अर्थमा शुरु हुन सकेको छैन । नेपाली बैंकहरूले जारी गर्ने कार्ड संसारका कुनै इ-कमर्श साइटमा चल्दैन । यो लज्जास्पद पछौटेपनको जिम्मेवारी पनि लिन हामी कोही तयार छैनौ । सरकारले गर्दैन भने बैंकर्स संघजस्तो संस्थाले नै पनि एउटा प्रभावकारी 'विजनेश रिसर्च' इकाई खडा गर्न नसक्ने होइन । तर, यो संघ पनि गरीब भएको चर्चा अक्सर सुनिन्छ । धैरेवटा सुविधा सम्पन्न भनिएका व्यवस्थापन पढाउने कलेजहरूले पनि यो पक्षमा सार्थक अनुसन्धान गर्ने र त्यसलाई प्रकाशित गर्ने गरेका छैनन् । सायद त्यो गरिबी आर्थिक भन्दा बढी मानसिक र बौद्धिक हो ।

पैसाको पर्याप्तता

नेपालको वित्तीय प्रणाली र सामान्यतः सिङ्गौ अर्थतन्त्र वृद्धिशून्य धरापमा जर्किएको बेलामा पनि अवसरको चर्चा गर्न

सकिने आधार के हो भने यो अर्थतन्त्र पूँजीगत स्रोतको अभावमा संकटमा परेको होइन । सरकारले भर्खै एक खर्ब रूपैयाँको उद्योग व्यवसायका लागि राहत कोषको घोषणा गरेको छ । रेमिट्यान्स आयले वैदेशिक मुद्रा सञ्चितिको अवस्था अत्यन्तै सहज विन्दुमा छ । अनुदान र ऋण दिने दाताहरू पैसा खर्च गर्न नसकेको गुनासो गर्दैछन् । खर्च गर्न नसके पैसा फिर्ता लैजाने धम्की दिदैछन् । बैंडिकिड प्रणालीमै पनि एक खर्ब रूपैयाँभन्दा बढी लगानीयोग्य तरलता मौजुद छ । कर्मचारी सञ्चयकोष, विमा कम्पनीहरू आदिमा पनि उत्तिकै ठूलो लानीयोग्य नगद मौज्दात छ । आवश्यक परे सहयोग गर्न दाताहरूतयार छन् । तर पनि नेपाले सहजै उपलब्ध यी स्रोतलाई परिचालित गर्न सकिरहेको छैन । भूकम्प, नाकाबन्दी आदि त बहाना मात्रै हुन् । हाम्रो खर्च क्षमता अत्यन्तै क्षीण भइसक्यो । वास्तवमा यस्तो बेलामा त भन धैरै खर्च गर्नसक्नु पर्ने हो । जब खर्च हुन्छ, आर्थिक वृद्धि स्वतः हुन्छ । त्यही भएर भूकम्पजस्तो विपत्तिलाई पनि आर्थिक उत्थानको अवसर मानिएको हो । र, यो खर्च गर्ने क्षमतालाई पुनःउजागर नगरी नेपाली अर्थतन्त्रलाई कसैगरी पनि उँभोलगाउन सकिंदैन । तर, यो यथार्थको घाम निर्णयिक तहमा बस्नेहरूको धैटोमा सायद लागेको छैन । साथमा, सम्पूर्ण खर्चप्रणालीको भुक्तानी गर्ने माध्यम औपचारिक बैंडिकिड प्रणालीलाई बनाउने वित्तिकै यो क्षेत्र पनि स्वतः उत्पादनमुखी र प्रतिफलदायी बनिहाल्छ ।

नेपालमा आर्थिक विकासको सबै चर्चा स्रोतको उपलब्धतामा मात्र केन्द्रित हुने गरेको छ । यो वाध्यता विगतमा कुनैवेला थियो होला । तर, अब छैन । अर्थतन्त्रलाई चलायमान र क्रमशः वृद्धिको बाटोमा अधी बढाउने एउटै उपाय खर्च गर्नसक्नु हो । जति बढी खर्च भयो बजार र उत्पादन क्षेत्र उत्तिकै गतिमान बन्छ । खुलाबाजार अर्थतन्त्रका वकालतकर्ताहरूले मात्र होइन, सदाबहार केन्सियन सिद्धान्तले पनि मन्दीका बेला पर्याप्त खर्च गर्न सकेमात्र रोजगारी र उत्पादकत्व बढने बताएको छ । यस्तो बेला पैसा नभए केन्द्रिय बैंकको मुद्रा प्रदायक भूमिकालाई सक्रिय बनाउने अभ्यास पनि विगत असीर्वर्षयता संसारमा हुँदै आएको छ । हाम्रोमा त अहिले त्यो अवस्यकता पनि छैन । त्यसैले सरकारको भूमिका पनि जनता र निजी क्षेत्रलाई सघाउने नाममा पैसाको पोको देखाउनमा सिमित हुनु हुँदैन । विगतमा यस्ता सयौं रुप्ता ठूला आर्थिक प्याकेजहरू घोषणा भए । तर उपयोग हुन सकेनन् । कारण के भने, त्यस्तो रकम खर्च हुनेगरी बजारसम्म पुग्ने कुनै संयन्त्र र योजनाबारे कहिल्यै विचार गरिएन । अहिले पनि यो शैतीमा तात्विक परिवर्तन आउने लक्षण देखिएको छैन । एक खर्ब रूपैयाँको राहत रकम वितरणमा पनि राष्ट्र बैंकले बनाउने निर्देशिका कुन अर्थमा यसअधिका कर्मकाण्ड भन्दा फरक होला ? त्यसमाथि अहिल्यै नकारात्मक टिप्पणी गरिहाल्नु सायद चाँडै हुनेछ । तर, खर्च गर्ने आवश्यकतालाई केन्द्रविन्दुमा राखेर त्यसलाई कार्यान्वयन गर्न सकिएन भने त्यसको कुनै औचित्य हुँदैन ।

मर्जरः आवश्यकता र वाध्यता

नेपालको वित्तीय प्रणलीमा मर्जर यतिखेर सबभन्दा बढी चर्चा र कसरतको विषय भएको छ । राष्ट्र बैंकले अधिल्लो मौद्रिक नीतिमार्फत क, ख र ग वर्गका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको चुक्तापूँजी चारगुणासम्म बढाउने निर्देशन दिएपछि मर्जर र एक्वीजिशनमा खास दवाव परेको छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाका प्रवर्द्धकहरूको थप लगानी नै गरेर पूँजी बढाउने सम्भावना (चहाना वा हैसियत) नभएपछि मर्जर वा एक्वीजिशन एउटा वाध्यताजस्तै बनेको छ । यो मौद्रिक नीतिअधी, मर्जरलाई उकसाउने हौवा डब्ल्युटीओको प्रावधानलाई बनाइएको थियो । सन् २०१० पछि अन्तर्राष्ट्रिय सेवा प्रदायकहरूलाई डब्ल्युटीओ सदस्य मुलुककारूपमा नेपालमा पनि थोक सेवा विस्तारको छुट हुने हुनाले यहाँको वैदिकिङ क्षेत्रलाई प्रतिशर्प्दी बनाउन मर्जर र एक्वीजिशन अपरिहार्य छ भनिएको थियो । तर विगत ६ वर्षमा कुनै विदेशी वित्तीय सेवा प्रदायकले नेपालतिर फर्केर पनि हेरेको छैन । सेवा विस्तारको कुरा परकै भयो ।

नेपालमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबीचको मर्जरको औचित्य दुईकारणले पुष्टि गर्न सकिन्छ । एक, यो प्रक्रियाबाट दूलो पूँजी भएका वित्तीय संस्थाहरू निर्माण भएपने तिनीहरूको व्यवसायिक एवम् जोखिम बहन क्षमता बढ्छ । दुई, सञ्चालन खर्च र दीर्घकालीन कर्मचारी दायित्व कम हुन्छ । साथमा, दुवै कारणले सुशासन र विश्वासनियता पनि बढ्छ । यस अर्थमा नेपालमा पनि मर्जरको आवश्यकता थियो र छ । अझ बासेल-३ जस्ता स्वनियमनकारी अवयव बढी भएका सुपरीवेक्षकीय औजारहरू प्रयोग गर्ने सन्दर्भमा नेपाली बैंडिकलाई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुरूप सञ्चालित भएको देखाउन पनि यो आवश्यक ठानिएको हुनुपर्छ ।

तर, नेपालको अहिलोको विषम परिस्थितिमा यो मूल प्राथमिकताको विषय हो वा होइन ? र, यसको प्रयोगले सम्पूर्ण वित्तीय प्रणालीमा अपेक्षित परिणाम ल्यएको छ वा छैन भने पनि उत्तिकै गम्भीर विषय हुन् । पहिले त, अहिले नियामकहरू सहित सम्पूर्ण प्रणालीको ध्यान बदलिंदो आवश्यकता अनुसारका सेवा-उत्पादनहरू डिजाइन गर्नमा केन्द्रित हुनु आवश्यक थियो र छ । यो असामान्य अवस्था हो । यस्तो अवस्थामा बजार सामान्य भएको बेलाकाजस्तै सेवा र उत्पादनहरूले काम गर्दैनन् । प्रष्टै छ, गरिरहेका छैनन् । त्यसैले मर्जर अहिले दोस्रो वा तेस्रो प्राथकिमताको विषय हो । हुनुपर्छ । दोस्रो, औपचारिक वित्तीय सेवाहरूको पहुँच नेपालको वित्तीय प्रणलीको एउटा अहम् मुद्दा हो । एकदमै उदार अनुमानमा पनि मुलुकको ७० प्रतिशत जनसंख्यामा अझै पनि औपचारिक वित्तीय सेवा पुगेको छैन । र, अहिले जिल्ला स्तरमा काम गर्ने ससाना संस्थाहरूलाई थप पूँजी जुटाउन नसकेका कारण मर्ज गर्ने वाध्यता बढी परेको छ । यसले करितहदसम्म वित्तीय पहुँचको अवस्थालाई खुम्च्याएको छ ? यसमाथि खोज हुनु आवश्यक छ । यो नेपालका लागि वाज्ञानीय परिणाम होइन । तेस्रो, अहिले साना तर अहिलेसम्म

राष्ट्रैगरी चलिरहेका संस्थाहरूको शेयर मूल्यको निर्धारण गाभिन जाने दूला संस्थाहरूले हेपेर गर्ने गरेको गुनासो व्यापक आएको छ । यसलाई सम्बोधन गर्ने कुनै संयन्त्र भएको जानकारी बाहिर आएको छैन । यो अभ्यासले सिङ्गो वित्तीय प्रणलीको सम्पत्तिको मूल्य कम हुने सम्भावना बढ्छ । र, चौथो, मर्जर-एक्वीजिशनले तत्कालका लागि दूलै जमात बेरोजगार हुने अवस्था देखिँदैछ । त्यो जमात वास्तवमा वित्तीय प्रणालीका लागि ऐंजेरु प्रमाणित भएको बचत तथा ऋण सहकारीहरूको संख्या थप्नमा उद्यत हुन थालेको देखिएको छ । यो भन नकारात्मक परिणाम हो । यी तमाम पक्षहरूमा समयमै ध्यान दिइएन भने भोलिका दिन थप चुनौतीपूर्ण हुने निश्चित छ ।

थप नियमन

नेपाल राष्ट्र बैंकले छिट्टै बासेल-३ सम्भूतौतामा आधारित नियमन प्रक्रिया शुरू गर्ने बताएको छ । यो आवश्यक पनि छ । तर, नेपालको वित्तीय प्रणालीको नियमन यतिलेमात्रै प्रभावकारी र जोखिमशून्य हुने दिशामा अगाडि बढ्दैन । वित्तीय प्रणालीलाई सहजै जोखिममा पार्ने सामर्थ्य भएका संचयकोष, नागरिक लगानीकोष आदिजस्ता बजारका दूला खेलाडीहरू र बजारलाई विकृत बनाउन पर्याप्त हुनेगरी सक्रिय रहेका ऋण सहकारीहरू प्रभावकारी नियमन भन्दा बाहिर रहनु अहिलोको मूल समस्या हो । यस्तो परिस्थितिमा ‘भनेको मान्ने’ केही अनुशासित संस्थाहरूलाई मात्र नियमन कडा बनाउँदै लैजाने र प्रणालीबाहिर सञ्चालितहरूलाई सधै बेलगाम छोडिदिने शैली न्यायपूर्ण र उचित दुवै होइन । यसमा सरकार लगायतका सबै नियामकहरू समानस्तुपले सचेत हुनु आवश्यक छ । यही मापदण्ड पूँजीबजारका हकमा पनि लागू हुन्छ । वित्तीय प्रणालीको लगानी तबमात्र कम जोखिमपूर्ण हुन्छ जब उनीहरू आर्थिक स्वास्थ्यबारे पारदर्शी कम्पनीहरूमा लगानी गर्न पाउँछन् । यसका लागि अहिले स्टक एक्स्चेब्जमा सूचीकृत बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूकै संख्याको हाराहारीमा मात्रै भएपनि अर्थतन्त्रको वास्तविक क्षेत्रलाई प्रतिनिधित्व गर्ने कम्पनीहरूलाई पनि सूचीकृत गराउन सक्नुपर्छ । अनिमात्र पूँजी बजार अर्थतन्त्रको वास्तविक ऐना बन्न सक्छ ।

अन्त्यमा, नेपाल गम्भीर प्रकृतिको आर्थिक मन्दीको संघारमा छ । त्यसको सबभन्दा पहिलो चोट बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमाथि नै पर्नेछ । यो बेला सिर्जनशील भएर सेवा-उत्पादनहरू बजारमा ल्याउनु जरूरी छ । ती पछिल्लो प्राविधिसापेक्ष हुनु आवश्यक छ । अर्थतन्त्रले यतिखेर गर्नुपर्ने एउटै मात्र चिन्ता कहाँ र कसरी सबभन्दा बढी खर्च गर्न सकिन्छ भन्ने हो । लगानी सम्भाव्यताका यस्ता क्षेत्र छोटका लागि नभइनहुने खोज अनुसन्धानका लागि थोरै नै सही स्थायी संस्थागत व्यवस्था गर्न धेरै ढिला भइसकेको छ । यसकालागि निजी क्षेत्रले नै हात बढाए पनि दीर्घकालमा घाटाको व्यापार हुने छैन । साथ मूल्यांकन र क्रेडिट रेटिङ आदिलाई कारोबारको हिस्सा बनाउने अभ्यास अब शुरु हुनुपर्छ । परम्परागत चिन्तन छोड्न कहिलेकाँही दूलो संकट सहयोगी हुनसक्छ ।

***

खाद्य सुरक्षा

मित्रलाल पंचानी *

विज्ञानले जीतिसुकै उन्नति गरेको भए पनि मान्छेले खानेबेलामा कृषि उपज नै खानु पर्छ । मोबाइल खान मिल्दैन, कम्प्युटर खान मिल्दैन । कि अन्न खान पच्यो कि फलफूल । कि माछामासु खानु पच्यो कि दूध दही । वनस्पतिजन्य र प्राणीजन्य पदार्थबाहेक मान्छेले खानेकुरा केही पनि छैन । जतिथरि परिकार बनाए पनि यसैबाट हो । बट्टाबान्द र पकेटबन्द लाखाँ थरि खाद्य परिकार बजारभरि छन् । जति थरि भए पनि स्रोत उही हो— वनस्पति र प्राणी ।

बाँचका लागि खाइरहनु पर्छ । दिनदिनै खानु पर्छ । दिनको एकपटक मात्रै खाएर पनि हुँदैन । तीनचार पटक खानुपर्छ । जीवनमा खाना आवश्यकता नम्बर एक हो । त्यसकारण कृषि व्यवसाय सम्भावना नम्बर एक हो । हामीकहाँ कृषि व्यवसायबाट मान्छे भान्ने स्थिति सिर्जना हुनु आश्चर्यको विषय हो । बैंकहरूले कृषिमा गरेको लगानी भरपर्दो नठानिनु र नोकसानी भोग्ने नियर्ति पनि कम अचम्मको विषय होइन ।

पहिले पहिले लडाइँका समयमा आफूसित युद्धरत पक्षलाई लडेर जिल सकिएन भने अन्न पानी आपूर्तिको स्रोत सुकाइन्थ्यो । अनि शत्रुहरू बाध्य भएर कि आत्मसमर्पण गर्थे कि उतै भुतुभुतु मर्थे । जीतिसुकै डरलाएदो सैन्य ड्रेस लगाएको भए पनि र हातहतियार बोकेर हिँडेको भए पनि शरीर अन्न पानीकै हो । खान पिउँ नपाएपछि ट्रिग्र दबाउने औँलाले पनि काम गर्दैनन् । पड्काउन नसकेपछि बन्दुक व्यर्थ हुन्छ । त्यसैले होला कृषिलाई नाफाको व्यवसाय मात्रै नमानेर रणनीतिक महत्वको वस्तु मान्ने गरिन्छ । त्यसैले होला अमेरिका, युरोप र जापानजस्ता देशले समेत कृषिमा सतरी प्रतिशत सम्म अनुदान दिने गरेका ।

कुनै देशलाई धुँडा टेकाउनु पच्यो भने नाकाबन्दी लगाउने चलन अहिले पनि छ । अमेरिकाले दक्षिण अमेरिकी मुलुक क्युबामाथि दशकौंसम्म नाकाबन्दी लगायो । अमेरिका र युरोपले रुसमाथि नाकाबन्दी लगाइरहेका छन् । रुसले युक्रेनमा नाकाबन्दी लगाइरहेको छ । नेपाल भारतको कुरो हामीले भोगेकै छौं । भन्दै जाने हो नाकाबन्दीको लहरो लामै जान्छ ।

संसार परिवर्तनशील छ । संसारका विभिन्न मुलुक बीचका

अन्तरसम्बन्ध र अन्तरविरोधका स्वरूपहरू बदलिई रहन्छन् । आजका मित्रतापूर्ण सम्बन्धहरू भोलि सत्रुतापूर्ण सम्बन्धमा फेरिन सक्छन् । आज दिल खोलेर खाद्य आपूर्ति गरिरहेकाले भोलि नाका बन्द गर्न सक्छन् । संसारमा कुनै पनि ठाउँमा कुनै पनि बेला युद्ध भइक्न पनि सक्छ । यस्तो बेला सम्बन्धहरू मित्रवत् रहँदा रहँदै पनि आयात निर्यात प्रक्रिया अवरुद्ध हुन सक्छ । आगो लागिसकेपछि इनार खनेर हुँदैन । जुनसुकै बेला जेसुकै हुनसक्ने ठानी सम्भव भएका मुलुकहरूले खाद्यमा आत्मनिर्भरताको मार्ग अवलम्बन गर्ने पर्छ । जहाँ कृषिको खास सम्भावना छैन विश्वका ती मुलुकमा खाद्यान्न आपूर्तिको जिम्मेवारी आशिक रूपमै भए पनि नेपाल जस्ता मुलुकले बोक्न सक्छन् । नेपालमा सम्भव नभएका र तुलनात्मक लाभ कम भएका अन्य वस्तु अन्य मुलुकबाट आयात गर्न सकिन्छ ।

जीतिसुकै धन भए पनि उपभोग्य वस्तु प्राप्य छैन भने त्यो धनको मूल्य हुँदैन । वास्तविक मूल्य उपभोग्य वस्तुमा छ, त्यसमध्ये पनि खाद्य वस्तुमा छ । सामान्य अवस्थामा यो कुराको बोध हुँदैन । सङ्कटकालमा राम्ररी थाहा पाइन्छ । सङ्कट बाजा बजाएर आउँदैन । एककासि आउँछ, जसरी भूकम्प आयो ।

खुलापनका नाममा एउटा बलवान् जुरे साँढेसित लुरे बाच्छालाई जुधाउने उदारीकरणले हाम्रो कल्याण हुँदैन । यस्तो गरियो भने लुरेहरू पुच्छर लुकाएर भाग्न र मैदानमा साँढेहरूको राज हुन्छ । सर्वप्रथम यस्ता लुरेहरूलाई जखबड बहर बनाउनु पर्छ । अनि बल्ल समकक्षमा राखेर प्रतिशप्द्धा गर्न दिइनु पर्छ । न्यायको बाटो यही हो । यही हो विवेकको मूल बाटो पनि ।

आज हामी जहाँ आइपुगेका छौं र जे भोगिरहेका छौं त्यो हिजो हाम्रो नेतृत्वले बोकेको सोच, समातेको दिशा, अपनाएको नीति र गरेका कर्महरूको परिणाम हो । हामी आफ्नो स्रोत आफै जुटाउनुलाई प्राथमिकतामा नराखी दाता खोज दगुँयाँ । आफ्ना योजना आफै बनाउनु भन्दा पनि दाताका शर्तबद्ध योजनामा बहिक्याँ । अर्काका उद्देश्यमा हिँडेपछि अर्काकै गन्तव्यमा पुगियो । अहिले भएको त्यही हो । तर हामी यति अनुदार छौं कि आफ्ना कमजोरी स्वीकार गर्ने साहस पनि छैन । ‘काम गर्दा गल्ती

* वरिष्ठ प्रबन्धक, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक

हुनु स्वाभाविक छ ।' गल्ती स्वीकार भइसकेपछि पुनः त्यही गल्ती दोहोरिने सम्भावना कम हुन्थ्यो । अहँ, आफ्नो कमजोरी बारे चुँक पनि कोही बोल्दैन । देश परनिर्भरताको पल्लो छेउमा पुनु । गल्ती गर्ने कोही नहुनु । कस्तो मजाको कुरा । गल्ती स्वीकार नगर्नु गल्ती गर्नु भन्दा पनि ठूलो गल्ती हो । 'भैले त राम्रो गरेको थिएँ, फलानाले बिगाच्यो ।' दोषजटि अर्काको थाप्तोमा लगेर थुपारिदिने कस्तो खराब चलन !

जहाँ प्राय हिँड मात्रै परिहन्छ, जहाँ घामको मुख देख्नु नै दुर्लभ हुन्छ र जहाँ पानीको निकै अभाव छ, ती मुलुकहरूले खाद्यमा आत्मनिर्भरता अपनाउन खोजेर पनि सम्भव हुँदैन । सम्भव बनाए पनि निकै ठूलो लागत पर्छ । नेपाल, जहाँ बाहै महिना घाम लाग्छ, उर्वर भूमि र प्रशस्त पानी छ । कृषिको अपार सम्भावना भएको यो भूमिमा कृषि नै उपेक्षित हुनु लज्जाको विषय हो । उन्नतिको मूलाधार हुनु पर्ने कृषि अवनीतिको पर्याय बन्न पुयो । पसिना बगाउनुसम्म बगायो, पारिवारिक गुजारा चलाउनै धौ धौ ! दुःख पनि उस्तै, गरीबी पनि उस्तै र सामाजिक मर्यादा पनि तल्लो स्तरको भएपछि कृषि आकर्षणको होइन विकर्षणको व्यवसाय हुन गयो । तर हामीले आफूले गर्न छोडे पनि कसै न कसैले गरेको खेती खाइरहेका छौं । सबैले खेती गर्न छाडिदिने हो भने संसार भोकै मर्छ ।

हाम्रो अर्थतन्त्र उत्पादनमुखी नभएर किन आयातमुखी हुन पुयो ? आजको परम आर्थिक परनिर्भरता हिजोको गलत अर्थनीतिको परिणाम हो । यहाँको 'भूगोल र वातावरण' प्रकृतिले कृषि र उर्जाका निमित्त हामीलाई दिएको वरदान हो । यो नै हाम्रो आफ्नो हो, शक्तिको मूल स्रोत हो । यसैलाई जगाउनु, जोगाउनु र समृद्ध पार्नु नै हाम्रो कर्तव्य हो । अर्काका चिजबिज मात्र बेच्ने फिलिमिली बजार कुनै पनि बेला उजाडिन सक्छ । दिगो विकास त आफै सामर्थ्यमा उभिएर मात्र सम्भव छ ।

अन्न उज्जाउनलाई उर्जा चाहियो । उज्जाएर मात्रै भएन । पकाएर खान पन्चो । पकाउनलाई पनि उर्जा चाहियो । दाउराले वन विनास, वातावरण प्रदुषण र स्वास्थ्यमा समस्या पैदा गर्छ । यास अर्काले नदिए नपाइने भयो । स्वास्थ्य र वातावरणका दृष्टिले पनि यासभन्दा त बिजुली नै उत्तम ।

उर्जाशील युवावयको पसिना विदेशमा बगाउने र आएको रेमिटान्सबाट खाद्य तथा अन्य उपभोग्य वस्तु आयात गरेर भन्सारलाई राजस्वको प्रमुख स्रोत बनाई देश चलाउने प्रथा उल्टिनु पर्छ । युवाको पसिना देशमै पोख्री उत्पादन र आय बढाई

राजस्वको मुख्य स्रोतका रूपमा आयकरलाई स्थापित गरी देश चल्नु पर्छ । आवश्यक ज्ञान, सीप, प्रविधि र साधनको व्यवस्थापन गर्ने वातावरण सरकारले मिलाउन सक्नु पर्छ । आफ्नै देशमा पसिना बगाएर युगोचित आवश्यकता परिपूर्ति गरी सम्मान पूर्वक बाँच्न सकिने वातावरण तयार हुने हो भने कोही पनि विदेसिने थिएन । बैंसालु दम्पत्ति विछोड भएर बाँच्नु पर्ने बिडम्बना अन्त्य हुने थियो । यति गर्न सकिने दिन कहिले आउला ?

***

नेपालले भोगेका विपति : तात्कालिक असर र दीर्घकालीन संभावनाहरू

मुकुन्द अर्याल *

वि.सं. २०७२ को आरम्भदेखि हालसम्मको अवधि (पुससम्म) नेपालको लागि इतिहासकै त्राशदीपूर्ण कालो अवधिको रूपमा रह्यो । महाभूकम्प र भारतसंगको अवरोधपूर्ण व्यापारबाट वर्तमान नेपाली समाजले भोग्नु परेको पीडा कष्ट शब्दहरूमा वर्णनातीत छ र यो समस्यालाई राम्रोसंग व्यवस्थापन गर्न नसकिएमा यसले नेपालको आर्थिक सामाजिक क्षेत्रमा लामो अवधिसम्म पीडापछिको ऐठन (आफ्टर शक) अर्थात दुरुगामी प्रभाव छोडिरहनेछ । यस आलोकमा यस छोटो लेखमा देशका २ विपत्तिबाट देशको वर्तमान अर्थतन्त्रमा परेको प्रभाव र आगामी कार्यदिशाबारे संक्षेपमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

अर्थतन्त्रमा असर

महाभूकम्पबाट झण्डै दश हजार नागरिक गुमाएको नेपालले अर्थतन्त्रमा ७ खर्बको सम्पति गुमाएको छ । महाभूकम्पकै कारण अवरुद्ध भएका आर्थिक औद्योगिक क्रियाकलाप सुचारु हुन नसकिरहेको अवस्थामा तराई मधेशमा जारी आन्दोलन र त्यसैको वहानामा भारतले आयात निर्यात व्यापारमा देखाएको अवरोधपूर्ण व्यवहारले नेपालको अर्थतन्त्रमा करिव ३ खर्बको नोकसानी परेको छ । यी दुई विपत्तिबाट अर्थतन्त्रमा परेको क्षेत्रगत असरबारे संक्षेपमा चर्चा गरौ :

क) कृषि क्षेत्र

कुल गार्हस्थ उत्पादनमा झण्डै एक तिहाई र कुल रोजगारीमा झण्डै दुई तिहाई योगदान रहेको कृषि क्षेत्र नराप्ररी प्रभावित भएको छ । कच्चापदार्थको मूल्य वृद्धि, मलवित अभाव, उत्पादनमा बढ्दो लागत, न्यून प्रतिफल आदि कारणबाट समग्र कृषिक्षेत्रको उत्पादनमा ह्रास आउने र कृषि क्षत्रको वृद्धिदर ऋणात्मक देखि धनात्मक ०.५ प्रतिशतमा सीमित रहने अनुमान सम्बन्ध निकायले गरेका छन् ।

ख) उद्योग क्षेत्र

वहुप्रचारित अघोषित नाकावन्दी यानी अवरोधपूर्ण आयात निर्यात व्यापारका कारण मुलुकभरका २ हजार २ सय उद्योग बन्द भैसकेको र बाँकी उद्योग पनि एक चौथाई क्षमतामा मात्र चलिरहेको वताइन्छ । उत्पादनमूलक उद्योग बन्द भएका कारण उद्योगमा कार्यरत झण्डै २ लाख कामदारले काम गुमाएका छन् । यसैगरी औद्योगिक क्षेत्रको

वृद्धिदर पनि २.५ प्रतिशतले कमी आई १.० प्रतिशत रहने अनुमान गरिएको छ ।

ग) सेवा क्षेत्र

इन्धन अभावबाट यातायात क्षेत्रले भोग्नुपरेको पीडाबाट यसका वहुप्रभावी असरहरू भोग्नुपरिरहेको छ भने पर्यटन बजार ४६ प्रतिशतले संकुचित हुँदा यसमा संलग्न करिव २ लाख मजदुरको रोजगारी गुमेको छ ।

घ) वैदेशिक व्यापार

नेपालको वैदेशिक व्यापार गंभीर रूपमा प्रभावित भएको छ । चालु आ.व. को प्रथम ४ महिनामा गत वर्षको तुलनामा आयाततर्फ ३६.८ प्रतिशत र निर्याततर्फ २९.१ प्रतिशतले कमी आएका तथ्यांक सार्वजनिक भएका छन् ।

इ) खुम्चिचएको आयात निर्यातको कारण र कालो वजारको कारण राजस्व संकलनमा नराप्रो प्रभाव परेको छ । नाकावन्दीपछि भन्सार तथा आन्तरिक राजस्वबाट मुलुकले झण्डै ८० अरब बरावरको नोकसानी बेहोरेको वताइन्छ ।

च) विप्रेषण

देशका दुई विपत्तिबाट अप्रभावित क्षेत्र विप्रेषणमात्र रहेको छ । प्रथम ४ महिनामा विप्रेषण आप्रवाह १९.४ प्रतिशतले बढी कुल विप्रेषण आप्रवाह २ खर्ब १५ अर्ब पुगेको पुगेको तथ्यांक सम्बन्ध निकायबाट सार्वजनिक भएको छ ।

ज) आत्मविश्वास

तथ्यांकीय सूचनाहरूभन्दा जनतामा बढ्दै गएको भविष्यप्रतिको निराशाको भावनात्मक सूचकांक भयावह छ । सहनशीलताको पनि हद्द हुन्छ । नेपालले प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना पश्चात् एक दशक सशस्त्र द्वन्द्वमा बिताया, यसबाट युवाहरूको विदेश पलायनले तिब्रता पायो । ०६२ । ०६३ वाट ०७२ सम्म संविधानसभाबाट संविधान निर्माणको युद्ध । ०७२ मा संविधान निर्माण भएपछि अब त संक्रमण काल पूरा भयो भनेको अर्को महासंक्रमण अर्थात मधेश आन्दोलनको श्रृंखला शुरु । विगतका प्रवृत्तिहरू हेर्दा अबका केही वर्ष संघीय सीमांकनका विवादमा विल सक्छन् अनि संघीय श्रोत साधन वांडफांडका भगडाको श्रृंखला आरम्भ हुन सक्छ । संघीय विकासका मुद्दाहरू पाखा लगाएर वखेडाहरूमा अल्फरहेने के यही हो नेपालको नियति ? आम जनतामा देखिएको वर्तमानप्रतिको वितुष्णा र भविष्यप्रतिको निराशा अन्य तथ्यांकभन्दा बढी भयावह रहेको छ ।

* वरिष्ठ प्रबन्धक, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक

आर्थिक सामाजिक परिवेश

महाभूकम्पबाट करिव ७ खर्ब र विवादास्पद नाकावन्दीबाट देशले करिव १० खर्बको क्षमता भोग्नु परेको अनौपचारिक अनुमान छ । देशको कुल गार्हस्थ उत्पादनको ठूलो हिस्साको रकम देशको अर्थतन्त्रले नोकसानीको रूपमा बेहोनुपरेका यी तथ्यहरूले नेपालको अर्थतन्त्र संकटोन्मुख अवस्थाबाट गुजिरहेको प्रतीत हुन्छ । नेपालको अर्थतन्त्र मन्दि उन्मुख रहेको वताउछन् अर्थशास्त्रीहरू । यस अवधिमा निजी क्षेत्र र सरकारका आर्थिक क्रियाकलाप घटदा त्यसको प्रभाव उत्पादनमा परी रोजगारी र राष्ट्रिय उत्पादकत्व घटेको छ , मूल्य वृद्धि दोहोरो अंक पुगेको छ, कार्तिक मसान्तमा मुद्रास्फीति दर १०.४ प्रतिशत रहेको छ जवकी सरकारले चालु आ.व.मा यो दर ८.५ प्रतिशत राख्ने लक्ष्य लिएको थियो । उपभोक्ताको क्रय शक्ति घटेको छ । झण्डै चार दशकको अन्तरालमा नेपालको आर्थिक वृद्धिदर ऋणात्मक हुने संभावना विश्लेषकहरूले औल्याइरहेका छन् । (स्परण रहोस, आर्थिक वर्ष ०३६०-०३७ मा नेपालको अर्थतन्त्र २ .३ प्रतिशतले ऋणात्मक थियो ।) नेपालको कुल गार्हस्थ उत्पादनको वृद्धिदर ०.९ प्रतिशतले ऋणात्मक रही १.७ प्रतिशतमा सीमित रहने अनुमान केन्द्रीय बैंकले गरेको छ । न्यून पुंजीगत खर्च, न्यून निजी लगानी, न्यून उत्पादन, न्यून रोजगारी, न्यून आर्थिक वृद्धि तथा कुल गार्हस्थ उत्पादन र दोहोरो अकाको मूल्य वृद्धिजस्ता प्रभाव अर्थतन्त्रले भेलिरहेको छ । मन्दीबाट वेरोजगारी बढने, उत्पादकत्व घटने, आयस्तरमा कमी आउने वा स्थिर रहने, आयवृद्धि र मूल्यवृद्धिवीच तारतम्य नरहंदा नागरिकको क्रयशक्ति घटने, अर्थ व्यवस्थामा हुने माग संकुचित हुने र यसको चक्रिय प्रभावबाट अर्थतन्त्रमा अरु सुस्ती आउने अर्थतन्त्रको यस विषम अवस्थालाई अझस्फीति अर्थात Stagflation भन्छन् अर्थशास्त्रीहरू । नेपालको अर्थतन्त्र त्यही कुर नियतिको चंगुलातर्फ उन्मुख भएको वराईन्छ ।

एकातर्फ राजनैतिक अस्थिरता र अन्योल एवं अर्कोतर्फ आर्थिक क्रियाकलापहरूमा राज्यको गुम्दो नियन्त्रणजस्ता वर्तमानका लक्षणहरूले कतै असफल राष्ट्रको दुसाध्य रोगबाट देश उठनै नसक्ने गरी थला पर्ने त होइन भन्ने आशंकाका वादल मढारिएका छन् नेपाली परिवेशमा ।

उठनै पर्छ हामी : हामी फेरि उठ्छौ

संघैभरि रात हुडैन र हरेक रातले दिन बोलाएर छाइछ । यस अर्थमा हाम्रो अर्थतन्त्र, सामाजिक राजनैतिक परिवेश जति दुर वस्थामा रहेतापनि यो जति थिलोथिलो परे पनि यसलाई उठाउनै पर्छ । उठाउन बाहिरबाट कोही आउदैन हामी आफै उठनु पर्छ (उठ जाग, उत्तिष्ठत जाग्रत ..) , हामी फेरि उठ्छौ किनकि देशको वर्तमान आर्थिक सामाजिक राजनैतिक परिवेशले हामीलाई हाम्रा कमजोरी र सवलता, चुनौती र अवसर सबै देखाइरहेछन्, अनि मार्गनिर्देश गरिरहेछन् ।

कमजोरीहरू

क) राजनैतिक अस्थिरता र अन्योल

करिव ३० वर्ष प्रजातन्त्र पुनर्स्थापनाको लडाई, ५ वर्ष पछि १० वर्ष सशस्त्र युध, फेरि संविधान निर्माणको संक्रमण र हाल आएर मधेश आन्दोलन आदिबाट राजनैतिक अस्थिरता र अन्योलबाट मुलक आकान्त छ ।

ख) समाजका हरेक क्षेत्रमा अति राजनीतिकरण

राजनीति राज्य संचालनका नीतिहरूको मूल नीति हो तर नेपालमा राजनीति शब्दकै दुरुपयोग भएको छ । राजनीति राज्यनीति नभई व्यवसाय वा आफ्नो स्वार्थ सिद्ध गर्ने अश्त्रको रूपमा समाजका हर क्षेत्र अतिराजनीतिकरण हुटा समग्र आर्थिक सामाजिक विकास पोलियोग्रस्त हुन पुगेको छ ।

ग) कमजोर खर्च क्षमता

विकास संयन्त्रको अभाव, भएका संयन्त्र वीच समन्वयको अभाव तथा नियामक निकायको डर आदि कारणबाट सरकारको विकास खर्च क्षमता कमजोर रहन्दा यसका अर्थतन्त्रमा वहुप्रभाव परेका छन् ।

घ) मानव संशाधन लगायत अन्य सम्पदाको न्यून उपयोग

ङ) नैतिकता र अनुशासनको अभाव

च) बद्दो सामाजिक निराशा

सवलता

क) प्रजातान्त्रिक अभ्यास

ख) साधनश्रोतको प्रचुरता

जलविद्युत नेपालको कुल जलविद्युत क्षमता यति छ भनेर भन्नुभन्दा कर्ति उत्पादन गर्न सक्छौ गराँ । केवल १० हजार मेगावाट जलविद्युत उत्पादन गर्न सकेमा हाम्रो जिडिपि ५ गुणा बढछ । यस क्षेत्रको विकासबाटै मात्र नेपाललाई दक्षिण एसियामै सबैभन्दा बढी आर्थिक वृद्धि भएको देश बनाउन सकिन्छ ।

जंगल नेपालको जंगलमा काठ दाउरामात्र होइन खरबौका जाडिवुटी समेत छन् । यासार्गुम्वाबाट मात्र वार्षिक करिव ५ अर्ब नगद प्रवाह हुने आंकडाले जंगलका संभावनालाई संकेत गर्दछन् ।

जनशक्ति १५ देखि ५९ वर्षभित्रका जनसंख्याको हिस्सा कुल जनसंख्याको ५७ प्रतिशत हाराहारीमा रहनु देशको महत्वपुर्ण सवलता हो । यसलाई स्वदेशमै सिर्जनशील उद्यमतर्फ आकृष्ट गर्न सकेमा देशले कायापलट गर्न एक दशक पनि लान्ने छैन ।

चुनौती

क) भौगोलिक अखण्डता र राजनैतिक स्थिरता

ख) संघीय संरचना व्यवस्थापन

ग) छिमेकीसंग सम्बन्ध व्यवस्थापन

घ) आर्थिक क्रान्ति । सामाजिक सुशान्ति

ङ) विश्वसनीय नेतृत्वको अभाव

अवसर

- क) नयां संविधान
- ख) संघीय विकास
- ग) दुई दूला देशबीचको अवस्थिति
- घ) विश्व समुदायको सहानुभूति
- ड) नयां दुरदृष्टियुक्त यूवा नेतृत्व जन्मने संभावना
- च) पुनर्निर्माण
- छ) आर्थिक पुनरुद्धार कोष
भूकम्प र नाकावन्दीले मर्कामा परेका व्यवसायीलाई ऋण तथा अनुदान उपलब्ध गराउन सरकारले १ खर्ब रुपयाको आर्थिक पुनरुद्धार कोष स्थापना गरेको छ।
- ज) आन्तरिक तथा वाह्य लगानी
जलविद्युत तथा वैकल्पिक ऊर्जा
व्यावसायिक कृषि
नयां क्षेत्र गार्मेन्ट
- झ) पर्यटन
नेपाल पर्यटनमा अपरिमित संभावना भएको देश हो। नेपालजस्तो विविध भौगोलिक सांस्कृतिक विविधता रहेको देश संसारमै अर्को छैन। नेपाल विश्वकै हिन्दू र बौद्ध धर्मावलम्बीहरूको आस्था केद्दको रूपमा रहेको छ। यसैगरि हालै गएको भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त वस्तिहरू जस्ताको तस्तै संरक्षण गरी राखेमा त्यसले आन्तरिक र वाह्य पर्यटक दुबैलाई सयौ वर्षसम्म आकर्षित गरिरहेछ। खुशीको कुरा हो विश्वचर्चित ट्राभल गाईड प्रकाशक कम्पनी रफ गाईइसले सन २०१६ मा घुम्नै पर्ने मुलुकको सूचिमा नेपाललाई पहिलो स्थानमा राखेको छ। अझै महाभूकम्पबाट क्षति भएका संरचनाहरूमात्र जोगाएर राखेमात्र (आवश्यक भएमा त्यसको नजिकै अर्को बनाउने तर भक्तिएको जोगाउने) आगामी दशकौसम्म आन्तरिक तथा वाह्य पर्यटक आकर्षित गर्न सकिन्छ। हाम्रो पर्यटकीय सम्पदाको समुचित प्रवर्द्धन गर्न सकेमात्र नेपालको आर्थिक कायापलट हुन सक्छ।

बदल्ने सबैदै देश : बदल्ने उपायहरू छन्

देश अत्यन्त कठिन अवस्थाबाट गुज्जिरहेको छ तर यसलाई सही बाटोमा हिंडाउनै नसकिने भने होइन। यस निम्न केही पूर्व शर्तहरू पूरा गर्नु आवश्यक छ।

- १) आशाहरूको पुनर्स्थापना
निराश पुस्ताले केवल आफ्नो भविष्य हेठ देशलाई केही दिईन, अतः आशाहरूको पुनर्स्थापना आजको पहिलो शर्त हो।
- २) राजनैतिक स्थिरता
स्थिरता र शान्ति एक अर्काका पुरक र विकासका पूर्वशर्त भएकोले हामी सबैको ध्यान राजनैतिक स्थिरता कायममा जानु अत्यावश्यक छ।
- ३) दुरदर्शी नेतृत्वको खोजी र स्थापना
दुरदर्शी नेतृत्वको अभाव नेपालको ठूलो समस्या भएको

छ। नेतृत्वको जो जोसंग आशा गरिएको थियो तिनले पनि नेपाल र नेपालीलाई थप अन्योल, अनिश्चय र निराशा उपहार दिएर परिदृश्यबाट ओझल भएका छन् आज देशको सीमा जोगाउनु नै कठिन भएको छ। वर्तमान राजनैतिक परिदृश्यमा सिंगापुरका लि क्वानजस्तो तत्काल कुनै एकल दुरदर्शी राजनैतिक नेतृत्व भेटिने संभावना देखिएको छैन यस परिवेशमा नेपालका सबै दल सम्बद्ध युवाहरू एकै मन्चमा एकत्रित भई सामूहिक नेतृत्व मार्फत देशको कार्यादिशा पहिल्याई तदअनुरूप कार्ययोजना बनाई त्यसैतरफ देशलाई डोच्याउनु पर्दछ।

४) राष्ट्रिय सहमति

क) आर्थिक विकासका मुद्दा

पूर्वाधारको विकास तथा विकासको प्राथमिकीकरणमा राष्ट्रिय सहमति आवश्यक छ। विगतमा अरुण परियोजनाको काम हुन नसक्नुमा जुनसुकै राजनीतिक दल दोषि भएतापनि त्यसबाट सिर्जित लोडसेडिंगको प्रतिफल भोग्न भने सबै दल र समग्र नेपाली जनता विवश भएको कटु यथार्थलाई कसैले भुल्न हुँदैन।

ख) परराष्ट्र सम्बन्ध व्यवस्थापन

रोम एकै दिनमा बनेको होइन। नेपाल र भारत अनि नेपाल र चीनबीचको सम्बन्ध पनि अत्यन्त पुरानो हो। सम्बन्ध पुरानो हुदैमा सबल हुने होइन तर यो पुरानोपनलाई जोगाई राख्न अरु गाढा बनाउन उत्तिकै गंभीरता र होसीयारी आवश्यक हुन्छ। जनस्तर र सरकारस्तरबीचका यी सम्बन्ध सुदृढ गराउन निम्न पहलहरू आवश्यक छ।

- सांस्कृतिक सम्बन्ध सबलीकरण

सांस्कृतिक सम्बन्ध महत्वपूर्ण सम्बन्ध हो। दुई देशका जनताको तिर्थीन आवागमन, वैवाहिक सम्बन्ध आदिबाट यो सम्बन्ध मजबुत बनाउन सकिन्छ।

- आर्थिक कुटनीति सबलीकरण

वर्तमानको व्यापारिक युगमा यो कुटनीति अरु महत्वपूर्ण छ। केही देउ केही लेउ अर्थात लेनदेनबाट दुबै पक्षको हीत सुनिश्चित हुन सकोस् भनेतरफ दुबै पक्ष गंभीर हुनु पर्दछ।

- अन्य चासोको सम्बोधन

नेपाल भारत र नेपाल चीन बीचको सम्बन्ध सुदृढ पार्न पर्दाभित्रका निम्न चासोहरू महत्वपूर्ण रहेका छन्।

- सुरक्षा चासो : चीन र भारत हाल आएर व्यापारिक रूपमा जाति नजिक छन् त्यति नै दुई देश एक पटक युद्ध गरिसकेका हुन्दा यी दुवैवीच सामरिक रूपमा टाढा छन्। त्यसैले

- एक अर्काप्रति सशक्तिकृत रहने यी दुबैंको चासो नेपालले बुधिमदिनु पर्दछ ।
- प्राकृतिक श्रोत उपयोग चासोः भारतले नेपालको प्राकृतिक श्रोतमा संधै चासो राख्ने गरेको छ । यो छरिछमेकको स्वभाव हो तर यसलाई दुई पक्षीय न्यायोचित हित कसरी प्रवर्धन गर्ने भन्ने विशेष ध्यान हामीले पुरायाउने पर्दछ ।
  - अनुकूल सरकारको चासोः यो पनि अस्वभाविक होइन तर सबै सरकारको परराष्ट्र नीति र भारत चीनलाई हेर्ने दृष्टिकोण व्यवहारमा एकरूपता ल्याएपछि भारत चीनका नेपालमा अनुकूल सरकारका चाहना स्वतह पूरा हुन्छन् ।
  - सहयोग समर्थनको चासोः प्रश्नसा समर्थनको अपेक्षा कुनै पनि राष्ट्रको लुकेको स्वाभाविक चाहना हो । यस अर्थमा भारत र चीनले पनि अन्तराष्ट्रिय मन्चहरूमा नेपालबाट प्रशंसा र समर्थन चाहेका हुन्छन् । त्यसमा नेपालले कन्जुस्याइ गर्नु हुदैन । दुई पक्षीय समस्याहरू आन्तरिक रूपमा हल गरी वाह्य संसारमा छिपेकीको वाहवाही गरेर के विग्रन्थ र ?
  - सन्तुलनको चासोः नेपालले भारत र चीनसंग समान सम्बन्ध राख्नु भन्नु असंभव कुरा हो । हामी सांस्कृतिक सामाजिक व्यापारिक रूपले भारतसंग बढी निकट रहेकोले भारतविरुद्ध चीन कार्ड र चीन विरुद्ध भारतीय कार्ड होइन कि 'चीनलाई न भस्काउने भारतलाई नचिढाउने' किसिमको अलिकृति भारतिर बढी भुकेको तर सन्तुलित परराष्ट्र सम्बन्ध विकास गर्नु पर्दछ । यो यथार्थ पनि हामीले भल्जु हुदैन कि चीन नेपालको शुभेच्छुक रहेतापनि चीनसंगको व्यापारिक निर्भरता एक त भौगोलिक हिसावले संभाव्य छैन अर्को भारतलाई चिढाएर कुनै दीर्घकालीन सहयोग चीनले नेपाललाई गर्न सक्दैन र अर्को नेपाल यो बाटोमा जानु भनेको नेपाललाई अन्तराष्ट्रिय क्रिडास्थल बनाउनु हो ।
- ५) **विकास संयन्त्र एवं कर्मचारीतन्त्रको अराजनीतिकरण**
- अति राजनीति नेपालको हर क्षेत्रको क्यान्सर भएको छ । अझ भनौ राजनीति शब्दकै दुरुपयोग भएको छ । यौटा शिक्षकको निम्न राग्ररी पढाउनु सांचो अर्थमा

राजनीति हो नकि कुनै दल विशेषको भण्डा बोकेर हिंडनु । जनताको करबाट तलव खाने कर्मचारीले राजनीतिकै नाममा जनतालाई सेवाबाट विमुख गराउनु राजनीति होइन भ्रष्टाचार हो । आस्थाहरू विश्वासहरू प्रयोग गर्ने मतदानका बेला मात्र हो तर यहां हरेक व्यक्ति हरेकसंग हरकहाँ क्षुद्र राजनीति यानि दलिय राजनीति गरिन्छ , यसलाई जतिसकदो छिटो निर्मुल पार्नु पर्दछ ।

६) शैक्षिक क्रान्ति

नेपालका कलेज स्कूलमा स्वदेशी श्रम सीप पदार्थबाट उद्यमशीलता प्रवर्धन गर्ने पाठ्यक्रम राखी स्वयम् रोजगारीको वातावरण तयार गर्नु पर्दछ । स्कूल कलेज पढादारेखिबाटै विद्यार्थीहरू आत्मनिर्भर हुन सिके भने देशबाट युवाहरूको पलायन रोक्न सकिन्छ ।

७) सांस्कृतिक क्रान्ति

विना लगानी प्रतिफल र विना श्रम ज्याला खोज्ने जमात नेपाली समाजमा बढ्दै गएको पाइन्छ । अरु त के कुरा सरकारीकोषबाट तलव खानेहरू दिनभर घाम तापेर देशको राजनीतिको चर्चा परिचर्चामा कार्यालयमा अनुत्पादक समय विताउने विकृत कार्यसंस्कृतिमा तत्काल सुधार आवश्यक छ । केवल घुस खानुमात्र भ्रष्टाचार होइन काम नगर्नु या विना काम ज्याला तलव थाप्नु भन ठूलो भ्रष्टाचार हो भन्ने मान्यता समाजमा स्थापना गरिनु पर्दछ । साथै स्वदेशमा केही गर्न सकिदैन विदेश जानै पर्छ भन्ने युवा जमात पनि बढ्दै जानु सुखद विषय होइन । यसबाट समाजलाई उन्मुक्त गराउन सांस्कृतिक क्रान्ति अर्थात विचारधारात्मक क्रान्ति आवश्यक छ ।

उपरांहार

नेपाल अहिले अत्यन्त कठिन परिवेशबाट गुजिरहे तपानि यसको सुन्दर भविष्यका अनुपम संभावनाहरू छन् । जसले जे भने पनि नेपाल असफल राष्ट्र हुदैन, एक दशक लामो जनयुधको ऐठन, त्यसपछिको करिव १ दशकको संक्रमण, महाभूकम्प र हालको नाकावन्दी आदीजस्ता पीडै पीडाका खात बोक्नु परेका घटना अन्य देशमा भएका भए ती देश धराशायी भैसक्ने थिए तर नेपाल ती पीडाबाट पनि तंगिदैछ । आश्चर्य मान्छन् विदेशीहरू कसरी नेपाल टिकेको छ यसको एक गुढ छ यो वैदिक ऋषिमुनिहरूको तपोभूमि हो । नेपाल त हीरा हो, यदि यहांको नेतृत्व र हामी समग्र जनताले सांच्चैको ऋषिमन लिएर जिम्मेवारी वोध गरी आ आफ्नो कर्तव्य इमान्दारीसाथ निर्वाह गर्न्यौ भने विश्वमा नेपाल चिनाउन सगरमाथा, बुद्ध, सीता, गोर्खा, हिन्दू आदीको मात्र सहारा लिनुपर्ने छैन ।

***

नेपालमा ग्रामीण कर्जाको अभ्यास

गोकुल अधिकारी *

विषय प्रवेशः

नेपालं ग्रामीण अर्थतन्त्रमुखी मुलुक भएका कारण धैर्य अधिदेखि यहांका ग्रामीण वासिन्दाहरूले आफ्नो सामाजिक गर्जो टार्न र कृषि कार्यको लागि स्थानीय स्तरमा रहेका विभिन्न व्यक्ति वा गतिविधिलाई नै वित्तीय श्रोतको रूपमा उपयोग गर्ने गरेको पाइन्छ। केही दशक अधिसम्म पनि ग्रामीण क्षेत्रको त कुरै छाडौं शहरी र अर्धशहरी क्षेत्रमा समेत औपचारिक स्वरूपका वित्तीय निकायको अभावका कारण असंगठित वा अनौपचारिक क्षेत्रबाटै यस्तो कर्जाको खाँचो टार्नुपर्ने अवस्था रहेको थियो। स्थानीय साहूमहाजनबाट चर्को व्याजमा प्राप्तहुने रकमको अलावा कतिपय जाति वा समुदायमा सांस्कृतिका प्रचलनका रूपमा रहेका सामुदायिक कर्जा प्रणालीबाट समेत नेपालको ग्रामीण कर्जाको अभ्यास कुनै न कुनै रूपमा परम्परादेखि रहिआएको पाइन्छ जसलाई आधुनिक सहकारीका प्राचीन स्वरूपका रूपमा पनि स्वीकार्नेगरिन्छ।

नेपालमा ग्रामीण कर्जाको अवस्थावारे सन् १९८० मा औपचारिक र वृहत् रूपमा गरिएको सर्वेक्षणबाट प्राप्त नतिजा अनुसार कुल कृषि कर्जाको २० प्रतिशत मात्र औपचारिक वित्तीय संस्थाबाट प्रवाह हुनेगरेको र वाँकी ८० प्रतिशत त्यस्तो कर्जाको लागि अनौपचारिक क्षेत्रमै भर पर्नुपरेको तथ्य सार्वजनिक भएको थियो। यसरी नेपालको कृषि कर्जाको ठूलो अंश स्थानीय साहू महाजन, सराफी वा सीमावर्ती क्षेत्रमा भारततर्फबाट आउने त्यस्ता व्यक्तिको माध्यमबाट हुनेगरेको र यसका कारण कर्जाको लागत उच्च हुनुपुगेको अनि यसरी उच्च व्याजमा ऋण उपभोग गर्नेहरूमध्ये कतिपय त यहीं कर्जाका कारण गरिवीको दुश्चक्रमा पर्नेगरेको यथार्थलाई पनि नकार्न सकिदैन। ग्रामीण कर्जा वारे यस किसिमको अध्ययन हुँदाको उक्त समयमा वित्तीय संस्थाको नाममा वाणिज्य बैंकको रूपमा रहेका राष्ट्रिय वाणिज्य वैकरण र नेपाल बैंक लिमिटेडका केही शाखाहरू अनि कृषि क्षेत्रको विकासको लागि भनेर विकास बैंकको रूपमा खुलेको कृषि विकास बैंकका गैर वैकिंग कारोबार गर्ने केही शाखाहरू विस्तार त भएका थिए, तर ग्रामीण क्षेत्रमा यिनको ज्यादै पातलो उपस्थिति र व्यवसायिकताको कमीका कारणले देशको बद्दो ग्रामीण कर्जाको आपूर्ति गर्न यिनले सकिरहेका भने थिएनन्। त्यसवेला अस्तित्वमा रहेका सहकारी संस्थाहरूले फाटफुटूरूपमा गाउँघरको

खरखाँचो टार्ने काम त गर्थे तर यस्ता संस्थाको उपस्थिति पनि अहिलेको जस्तो वाक्तो नभएको, व्यवसायिकता अति प्रार्थिक अवस्थामा रहेको तथा कर्जा प्रवाह पनि आफ्ना सदस्यवीच मात्र सीमित गर्नुपर्ने भएकाले ग्रामीण कर्जाको मागलाई यिनले पर्याप्त रूपमा आपूर्ति गर्नसक्ने अवस्था भने देखिन्नथ्यो।

यसैवीच नेपालमा वैकंग क्षेत्रमा व्यवसायिकता विकास गर्ने अनि आधुनिक ढाँचा र शैलीका बैंकिंग प्रोडक्ट विस्तार गर्दै स्वस्थ प्रतिस्पर्धाको विकास गराउने उद्देश्यका साथ बैंकिंग व्यवसायमा निजी क्षेत्रलाई समेत आव्हान गर्नथालियो। यो अभियानको प्रथम चरणमा २०४० साल पछाडी संयुक्त लगानीका बैंकहरू स्थापना भए भने त्यसको लगतै निजी क्षेत्रबाट थप वाणिज्य बैंकहरू पनि इजाजतका लागि तत्पर हुँदैगए। शहरी क्षेत्रमा यी बैंकहरू केन्द्रीय बैंकले अपेक्षा गरे वमोजिम नै आधुनिक ढाँचाका बैंकिंग सेवा पुरूष याउन सफल भए पनि ग्रामीण क्षेत्र भने यिनको सेवाबाट लाभन्वित हुनसकेन। यसैवीच नेपाल राष्ट्र बैंकले २०३१ सालदेखि आरम्भ गरेको प्राथमिकता क्षेत्र कर्जा र पछाडि आएर अनिवार्य गरिएको विपन्न वर्ग कर्जा कार्यक्रमलाई व्यापक तुल्याउँदै वाणिज्य बैंकहरूबाट तोके वमोजिमको कर्जा प्रवाह गरे नगरेको सम्बन्धमा सुपरिवेक्षण प्रक्रियालाई नियमित गर्दै कडाइका साथ पालन गराउन थालियो। त्यसवेलासम्म सरकारी स्वामित्वमा खुलेका तीनवटै वैकका थुपै शाखाहरू ग्रामीण क्षेत्रमै रहेका कारण ग्रामीण कर्जाको लागि ती सवैको सेवा नेपाल राष्ट्र बैंकले तोकिदिएको सीमाभित्र रहेपनि शहरी क्षेत्रमा केन्द्रित निजीक्षेत्रका बैंकहरूले भने उच्च लागतलाई मूल कारकतत्व मान्दै यस किसिमको नर्देशित कर्जालाई पूर्ण रूपमा पालन नगरेको समेत पाइयो। हुनतः नेपाल राष्ट्र बैंकले यसरी तोकिएको प्रतिशत कर्जा प्रवाह नगर्न बैंकलाई सजाय स्वरूप जरिवाना तिर्नुपर्ने व्यवस्था समेत नगरेको भने होइन। तर स्थिति कस्तो सम्म देखियो भने यी बैंकहरूलाई विपन्न वर्ग कर्जाको नाममा ग्रामीण इलाकामा भौतिक रूपमै पुगेर ससानो रकम तोकिएको कर्जा प्रवाह गर्नुभन्दा जरिवाना तिर्नु आर्थिक रूपमा लाभदायक हुने उनीहरूको ठम्याइ रह्यो। यहाँनेर सम्बन्धित वाणिज्य बैंकले लाभ हानीको जोड घटाउ गर्दै ग्रामीण क्षेत्रमा कर्जा लगानी गर्न आनाकानी गरिरहेको भए पनि केन्द्रीय बैंकले भने ग्रामीण क्षेत्रको विकासमा बैंकिंग क्षेत्रको पनि दायित्व हुनुपर्छ र यो राष्ट्रिय आवश्यकता हो भन्ने कुरालाई मध्यनजर गर्दै

*उपनिदेशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

निर्देशित कर्जा कार्यक्रमहरु लागू गरिएको थियो । यसरी देशमा ग्रामीण एवं लघुकर्जाको माग व्यापक रूपमा रहेको तर त्यसको परिपूर्ति भने औपचारिक वित्तीय संस्थाहरुबाट भीनो रूपमा मात्र हुनपुगेको परिस्थितिलाई मध्यनजर गर्दै त्यसपछिको समयमा नेपाल राष्ट्र बैंकको अगुवाइमा यस सम्बन्धी धेरै व्यवस्थाहरु गरिएको पाइन्छ । जसलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

(क) ग्रामीण कर्जाको आयामको रूपमा ग्रामीण विकास बैंक

गरिवीको मापदण्डका थुप्रै सूचकांकहरुमा हामीसँग समानता रहेको नजिकैको मुलुक वंगलादेशमा गरिवी निवारणका लागि निकै आशलाग्दो कार्यक्रमको रूपमा रहेको र संसारमै लोकप्रिय हुँदैगएको सामूहिक जमानीमा वित्तीय सेवा प्रदान गर्ने ग्रामीण बैंकिंग प्रणाली नेपालमा पनि ग्रामीण कर्जाको माग परिपूर्ति गर्न प्रभावकारी हुनसक्ने कुरालाई मनन गर्दै २०४८ सालमा पूर्वाञ्चल र सुदूर पश्चिमाञ्चलमा एक एक वटा त्यस्ता बैंकको स्थापना गरी नेपालमा औपचारिक र आयामिक ढंगको ग्रामीण बैंकिंग पद्धतिको आरम्भ गरियो ।

नेपाल राष्ट्र बैंकको नेतृत्वमा संचालित उक्त ग्रामीण वित्त कार्यक्रममा यस बैंक त्यस अधियानलाई अगुवाई गर्ने निकाय मात्र नभएर ५० प्रतिशत भन्दा ज्यादा शेयर स्वामित्व सहित व्यवस्थापन प्रक्रिया मै प्रत्यक्ष रूपमा संलग्न भएको थियो । कालान्तरमा यसले आफ्नो शेयर सहभागितालाई खुम्च्याएर १० प्रतिशतमा सीमित तुल्यायो । आजको अवस्थासम्म आइपुग्दा तत्कालिन ५ वटा ग्रामीण विकास बैंकहरु एकिकृत भैसकेको अवस्था छ र ग्रामीण बैंकप्रति नेपाल राष्ट्र बैंकको भूमिका केन्द्रीय बैंकको नाताले लगभग सहजकर्ताको जस्तो मात्र (फिनो शेयर सहभागिताका कारण) रहेको छ । यद्यपी त्यसको संचालक समितिमा यस बैंकको प्रतिनिधित्व भने हटाइसकिएको छैन ।

(ख) लघुवित्त बैंकप्रति निजी क्षेत्रको जागरूकता

हुनतः ग्रामीण विकास बैंकमै पनि केही अंश शेयर स्वामित्व निजी क्षेत्रका बैंकको रहेका कारण नेपालमा ग्रामीण विकास बैंक जस्तो लघुवित्त संस्थामा निजी क्षेत्रको स्वामित्व घुमाउरो रूपमा भए पनि हुँदैनभएको भने होइन । सरकारी स्वामित्वमा स्थापित ग्रामीण विकास बैंकले प्राप्तगरेको सफलतालाई पछ्याउँदै निजी क्षेत्रले लघुवित्त विकास बैंक स्थापना गर्न जुर्माउनु स्वयंमा नेपालको ग्रामीण कर्जाको इतिहासमा अर्को उत्साहजनका प्रयोग थियो । लघुवित्तजस्तो सामाजिक बैंकिंगमा निजी क्षेत्रले रुची देखाएपछि नेपाल राष्ट्र बैंकले पनि त्यस्तो जागरूकतालाई थप प्रोत्साहन गर्नेपर्ने भयो । निजी क्षेत्रले देखाएको यस किसिमको उत्साहलाई थप प्रोत्साहन गर्दै लघुवित्त बैंक स्थापना गर्नेहरुका लागि इजाजत प्रक्रियालाई सरलीकरण गर्दै सानो कार्यक्षेत्र र थोरै चुक्तापूँजीमा पनि यस्तो विकास

बैंक संचालन गर्न पाइने नीतिगत व्यवस्था गरियो ।

नेपालमा हालसम्म राष्ट्रिय एवं क्षेत्रीय स्तरमा गरी ४० वटा घ वर्गका लघुवित्त विकास बैंक स्थापना भैसकेका छन् भने थप केही बैंकहरु इजाजतको प्रक्रियामा रहेका छन् ।

(ग) सामुदायिक वित्तीय कियाकलापका रूपमा सहकारी र गैर सरकारी संस्था

नेपालमा गरिवीको भुन्ड ग्रामीण क्षेत्रमा रहेको र त्यसलाई न्यूनिकरण गर्न त्यहीका स्थानीय व्यक्तिहरुले प्रवर्द्धन गरिएका कल्याणकारी र सामाजिक कार्यक्रम नै ज्यादा प्रभावकारी हुनसक्ने कुरालाई मध्यनजर गर्दै स्थानीय स्तरमा शेयर सदस्य बीच बचत एवं कर्जा कार्यक्रम संचालन गरिआएका सहकारी संस्थाहरुलाई सीमित बैंकिंग कारोबारका लागि इजाजत दिने व्यवस्था समेत नेपाल राष्ट्र बैंकबाट भयो ।

यसरी इजाजतप्राप्त सहकारी संस्थामध्ये केहीले नेपाल राष्ट्र बैंकको नियमित सुपरिवेक्षणको धेराभित्र आफूलाई ल्याएर व्यवसायिक सीप र बैंकिंग अभ्यासमा आफूलाई सफल तुल्याउन सके भने कतिपयले केन्द्रीय बैंकले तोकिदिएको बैंकिंग अनुशासनको धेरालाई बोफिलो ठान्दै यस्तो इजाजतबाट अलगिन समेत चेष्टा गरे । सीमित बैंकिंग कारोबारका लागि नेपाल राष्ट्र बैंकबाट इजाजतप्राप्त १६ वटा (हाल कायम रहेका) सहकारी वाहेक देशभरी हजारौको संख्यामा रहेका त्यस्ता संस्थाहरुबाट लाखौ लाख ग्रामीण जनताले वित्तीय सेवा पाइरहेका छन् । हाल नेपाल राष्ट्र बैंक बाट इजाजतप्राप्त र इजाजतको धेराभन्दा वाहिर रहेका हजारौ यस्ता संस्थाहरुले यस किसिमको ग्रामीण वित्त संचालन गरिरहेका छन् । ग्रामीण स्वावलम्बन कोषबाट मात्रै चारसय भन्दा ज्यादा सहकारी संस्थाहरुले हालसम्म थोककर्जा प्राप्त गरी ग्रामीण क्षेत्रमा विपन्न परिवारलाई विभिन्न सम्पादन परियोजनाका लागि कर्जा प्रवाह गरिरहेका छन् ।

यसैगरी संस्था दर्ता ऐन अनुशार स्थापित गैरसरकारी संस्थाको माध्यमबाट पनि गाउँघर र दूरदराजमा धेरथोर वित्तीय सेवा पुग्नसक्ने कुरालाई अंगीकार गर्दै नेपाल राष्ट्र बैंकले यिनलाई वित्तीय अंगका रूपमा परिचलन गरेको छ । यस्ता संस्थाको काम कारवाहीलाई व्यवस्थित तुल्याउन २०५५ सालमा वित्तीय मध्यस्थताको काम गर्ने संस्था सम्बन्धी ऐन २०५५ नै तयार गरियो । ग्रामीण क्षेत्रमा रहेर केही हदसम्म बैंकिंग संस्कारको अभ्यास गर्नपाएका यस्ता संस्थाहरुबाट पनि ग्रामीण वित्तका क्षेत्रमा धेरथोर योगदान पुग्नगएको देखिन्छ । खासगरी आइ ऐन जि ओ र स्वदेशी संस्थाहरुबाट जुटाइएको स्रोतलाई उपयोग गर्दै व्यवसायिक र बैंकिंग अभ्यासको माध्यमबाट सामूहिक जमानीमा कर्जा प्रदान गर्ने काम यिनीहरुले गरिआएका छन् । । हाल २६

वटा गैङ्ग सरकारी संस्थाहरु नेपाल राष्ट्र बैंक बाट स्वीकृति प्राप्त संस्थाका रूपमा रही वित्तीय मध्यस्थिताको काम गरिरहेका छन् ।

(घ) थोक कर्जाप्रदायक संस्थाको विकास

ग्रामीण कर्जाको आधारस्तंभका रूपमा रहेका सरकारी वा निजी क्षेत्रका लघुवित्त बैंक, सहकारी संस्था एवं गैरसरकारी संस्थालाई कर्जा प्रवाह गर्नकोलागि आवश्यक पर्ने वित्तीय स्रोतको खाँचो टार्न केही वित्तीय संस्थाहरु थोककर्जा प्रदायक संस्थाका रूपमा रहेका छन् । यी संस्थाहरु मध्ये कोही नेपाल राष्ट्र बैंक भित्रै आफ्नो सचिवालय राखेर कोषको रूपमा संचालित छन् भने कोही चै नेपाल राष्ट्र बैंक समेतको शेयर संलग्नतामा र कोही चै निजी क्षेत्रबाट मात्र संचालित छन् । यस्ता थोककर्जा प्रदायक संस्थाहरु निम्नानुसार रहेका छन् ।

१. ग्रामीण स्वावलम्बन कोष
२. आर एम डी सी,
३. साना किसान विकास बैंक
४. फस्ट माइक्रोफाइनान्स डेभलपमेन्ट बैंक
५. आरएसडीसी

यी थोक कर्जा प्रदायकहरूले लघुवित्तको सेवा पुऱ्याइआएका संस्थाको व्यवसायिक सीप वित्तीय इमान्दारीता बैकिंग अनुशासन जस्ता विषयलाई विश्लेषण गरेर संभाव्य कार्यक्रमका लागि थोक कर्जा प्रदान गर्नेगरेका छन् । यसवाहेक सम्बन्धित संस्थामा कार्यरत कर्मचारीहरुको क्षमता अभिबृद्धिका लागि विभिन्न तालिम कार्यक्रमहरु पनि यी थोककर्जा प्रदायकहरूबाट सम्पन्न हुनेगरेको छ ।

यी संस्थामध्ये ग्रामीण स्वावलम्बन, कोषको सचिवालयको काम भने नेपाल राष्ट्र बैंकको लघुवित्त विभागले गरिआएको छ । वित्तीय अनुशासन कायम गर्दै ग्रामीण कर्जामा संलग्न लघुवित्त संस्थाहरुलाई आवश्यक पर्ने वित्तीय स्रोतको खाँचो टार्न यी थोक कर्जा प्रदायक संस्थाहरुको भूमिका उल्लेख्य मानिन्छ । यसवाहेक विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय संस्था वा दाता समुदायको सहयोगमा सरकारी मन्त्रालय र विभागित्र रहेका परियोजनाबाट सोभै संचालित करिपय कार्यक्रमहरु ग्रामीण वित्तका लागि उपयोगी अभियान हुनपुगे पनि निरन्तरताको अभावले गर्दा यस्ता कार्यक्रमबाट लामो अवधिसम्म सम्बन्धित समुदाय लाभन्वित भइरहने अवस्था भने हुनसकेन

(ड) ग्रामीण कर्जाको परिभाषामा लचकता

हाल विपन्न वर्ग कर्जाको परिभाषामा आएको लचकताले

वाणिज्य बैंकहरूलाई प्रत्यक्ष रूपमा ग्रामीण क्षेत्रमा नपुणिकै ग्रामीण वित्तका लागि योगदान गर्नसक्ने अवस्था सृजना भैसकेको छ । आफूले प्रत्यक्ष रूपमा गर्ने लगानीको सट्टा नेपाल राष्ट्र बैंकबाट इजाजतप्राप्त लघुवित्त संस्थामार्फत गरिएको कर्जा लगानीलाई नै विपन्न वर्ग कर्जामा लगानी गरेसरह मान्यता दिइने प्रणाली अवलम्बन भैसकेको छ भने यस वाहेक त्यस्ता संस्थाको शेयरपूँजीमा गरिएको लगानीलाई समेत घुमाउरो रूपमा विपन्न वर्ग कर्जा सरह माने पद्धति कायम गरिसकिएको छ । यसरी ग्रामीण गरिवीलाई परोक्षरूपमा सकारात्मक प्रभाव पार्नसक्ने लगानीका करिपय क्षेत्रलाई विपन्न वर्ग कर्जाको दायरामा राखिएका कारण नेपालमा ग्रामीण कर्जाको विस्तारमा थप योगदान पुऱ्याइएको छ । यसप्रकार विपन्न वर्ग कर्जालाई वित्तीय संस्थाले पहिले भै वोभिलो वा निर्देशित कर्जाको रूपमा मात्र हेने अवस्थाको अन्त्य भैसकेको छ । यसैगरी लामो समयसम्म वाणिज्य बैंकले मात्र कर्जा लगानीको ३ प्रतिशत विपन्न वर्गमा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेकोमा अब भने विकास बैंक र वित्त कम्पनीले पनि तोकिएको प्रतिशतले हुनआउने रकम यो क्षेत्रमा लगानी गर्नुपर्ने व्यवस्था कायम गरिसकिएको छ ।

यसवाहेक २०६४ सालमा जारी भएको लघुवित्त नीतिले ग्रामीण कर्जासँग सम्बन्धित धेरै अपूरा र अदूरा कुरालाई सम्बोधन गर्ने काम गरेको छ । यसबाट ग्रामीण कर्जाको विकासमा उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याइएको छ ।

अन्त्यमा

नेपाल राष्ट्र बैंक ग्रामीण कर्जासँग सम्बन्धित वित्तीय संस्थामा प्रत्यक्ष सलमताबाट पछि हाटिसकेको छ । उदारीकरणको वर्तमान परिस्थितिमा सरकार वा केन्द्रीय बैंक स्वयं यस्ता क्रियाकलापमा संलग्न हुनु शोभनीय मानिन्दैन । देशभरी स्वस्फूर्त रूपमा खुलेका र हुर्केका स्वयंसेवी संस्थाहरु, सामुदायिक हितका लागि भन्दै विस्तार भएका हजारौ सहकारीहरु, राष्ट्रिय स्तरका लघुवित्त बैंकहरु विस्तार भैरहेको परिस्थितिमा ग्रामीण भेक र दूरदराजमा रहेका यस्ता ससाना क्लब वा गैर सरकारी संस्था, सहकारी संस्था तथा ठूला तथा सानो आकारका लघुवित्त विकास बैंकलाई थोक कर्जा उपयोग गर्ने संस्थाको रूपमा विकास गराएर ग्रामीण कर्जाको माग परिपूर्ति गर्दै लान सकिएमा शहर केन्द्रित ठूला वाणिज्य बैंकको राष्ट्रिय दायित्व पनि सजिलै पुरा हुने अनि ग्रामीण क्षेत्रले पनि वित्तीय स्रोतको आवश्यकतालाई धेरै हदसम्म सहज ढङ्गबाट प्राप्त गर्नसक्ने देखिन्छ ।

***

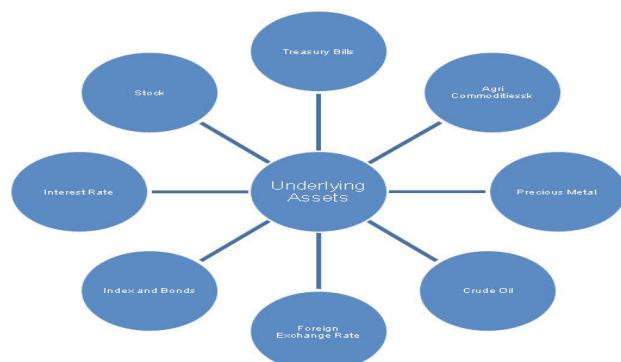
डेरिमेटिभ्स (Derivatives)

रमेश कुमार पोखरेल *

विषय प्रवेश

अर्को कुनै सम्पतिको मुल्य संग आवद्ध गरिएको सम्झौतालाई डेरिभेटिभ्स भनिन्छ । अन्तरसम्बन्धित सम्पतिको मुल्यमा भएको उतारचढाव को असर यस्तो सम्झौतामा पनि पर्ने भएकोले यस्तो सम्झौतालाई वित्तीय उपकरणको रूपमा स्विकारिएको पाइन्छ । वित्तीय दृष्टिले अर्को कुनै सम्पति (Underlying Asset) को मुल्यसंग अन्तरसम्बन्धित वित्तीय उपकरणलाई डेरिभेटिभ्स भनिन्छ । डेरिभेटिभ कुनै Product होइन यो एक प्रकारको संभौतित उपकरण हो । यस्तो उपकरणको कुनै स्वतन्त्र मुल्य हुँदैन । डेरिभेटिभको मुल्यको आधार त्यससंग सम्बन्धित सम्पतिको मुल्य हो । त्यस्ता सम्पतिहरू निम्न बमोजिम हुन सक्छन् :

डेरिभेटिभको कारोबारमा संलग्न हुने पक्षहरू Hedger, Speculator र Arbitrageur हुन् । सम्पतिको मुल्यमा हुने उतारचढावबाट शृजना हुने जोखिमलाई न्युन गर्ने र बजारलाई सन्तुलन बनाउने पक्षलाई Hedger भनिन्छ । Hedger कुनै वस्तु वा सम्पतिको उपभोगकर्ता वा उत्पादक हुन । Speculator जोखिम बहनकर्ता हुन उनीहरूले जोखिम लिए बापत मुनाफा आर्जन गर्दछन् । Arbitrageur विभिन्न बजारमा संलग्न रही त्यस्ता उपकरणहरूको किन बेचबाट आम्दानी प्राप्त गर्दछन् । यिनीहरूले बजारलाई तरल बनाउन, मुल्यलाई स्थिर र वास्तविक बनाउन महत्वपूर्ण भुमिका खेल्दछन् ।

डेरिभेटिभको परिभाषा र महत्वलाई तलको उदाहरणबाट स्पष्ट गर्न सकिन्छ : मानौ कुनै किसानले उत्पादन गरेको गहुँको

उत्पादन लागत प्रति किलो रु.१५ छ । आजको मितिमा गहुँको बिक्री मुल्य प्रति किलो रु.२० छ । किसानलाई आज गहुँ बेच्दा प्रति किलो रु.५ नाफा हुन्छ । तर किसानसंग अहिले गहुँको मौज्दात छैन । उसले भखरै आफ्नो खेतमा गहुँ लगाएको छ । ३ महिनापछि मात्र किसानसंग गहुँको मौज्दात रहन्छ । तीन महिनामा गहुँको उत्पादनमा विभिन्न कारणले उतार चढाव आउन सक्छ र मुल्य परिवर्तन हुन सक्छ । गहुँको मुल्य प्रति किलो रु.२० भन्दा माथि रु. २४ र कम रु.१६ पनि हुन सक्छ । यदि मुल्य रु.२४ भए नाफा रु.९ र मुल्य रु.१६ भए नाफा रु.१ हुन्छ । मुल्यको अनिश्चितताको कारण किसान चिन्तित छ ।

अर्को तर्फ, मैदा उत्पादक छ । अहिले उसले प्रति किलो रु.२० मा गहुँ किन्न सक्छ । उसको उत्पादन लागत रु.५ छ । अब मैदाको जम्मा लागत रु.२५ हुन्छ । मैदाको बिक्री मुल्य रु.३० हुँदा उसको नाफा रु.५ हुन्छ । किसानसंग गहुँको मौज्दात नभएकोले अहिले उसले गहुँ खरीद गर्न सक्दैन । ३ महिनापछि मात्र गहुँ पाइने र त्यस बखत मुल्य घट बढ हुन सक्ने भएकोले मुल्य निश्चित भएन । गहुँको मुल्य रु.२४ भए मैदा उत्पादकको नाफा रु.१ र मुल्य १६ भए नाफा रु.९ हुन्छ । ऊ पनि मुल्यको कारण चिन्तित छ ।

अब किसान र मैदा उत्पादक दुबैले मुल्यमा भएको अनिश्चयबाट शृजित जोखिम न्युन गर्न ३ महिनापछि प्रति किलो रु.२० मा गहुँ खरीद बिक्री गर्ने सम्झौता गर्दछन् । यसबाट दुबैको नाफा रु.५ हुन्छ । कसैले पनि कम नाफा वा घाटा बेहार्नु पर्दैन । डेरिभेटिभको सुन्दर पक्ष नै यही हो ।

डेरिमेटिभ किन ?

- सम्पतिलाई तरल बनाउन
- कारोबार लागत कम गर्न
- Portfolio Management गर्न
- बजारको गतिशिलता बुझ्न
- वित्तीय बजारलाई सहज बनाउन
- जोखिम न्युन गर्न

डेरिभेटिभ विभिन्न प्रकारका छन् :

1. Financial Derivatives

* प्रबन्धक राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक

2. Commodity Derivatives

Commodity Derivative मा आधारभुत सम्पत्तिको रूपमा विभिन्न वस्तुहरू जस्तैः चिनी, कटन, सुन, चाँदी आदि हुन्छन्। Financial Derivative मा स्टक, बण्ड, विदेशी मुद्रा, ऋणपत्र आदि हुन्छन्। Derivatives लाई चार भागमा विभाजन गरेर उल्लेख गर्न सकिन्छ।

1. Forward
2. Future
3. Option
4. Swap

Forward

तोकिएको वस्तु, सम्पति, उपकरण तोकिएको मात्रामा तोकिएको मुल्यमा र तोकिएको मितिमा किनबेच गर्न दुई पक्ष बीच भएको सम्झौतालाई Forward भनिन्छ। यसमा दुई पक्षलाई मान्य हुने शर्त तथा बन्देजहरू राखिएको हुन्छ। त्यसैले यसलाई Customised Contract भनिन्छ। यो Over the Counter कारोबार हुन्छ।

विशेषताहरू :

१. यो दुईपक्षीय सम्झौता हो (Privately negotiated)।
२. विशेष (Tailor made) हुन्छ।
३. सार्वजनिक रूपमा प्रकाशित हुँदैन।
४. भुक्तानी मितिमा राफसाफ हुन्छ।
५. दुई पक्षको समझदारीमा सम्झौता रद्द गर्न पनि सकिन्छ।
६. Over the Counter कारोबार हुन्छ।
७. तरलता र Counterparty Risk हुन्छ।
८. अति लचकदार हुन्छ।

Future

Future पनि Forward Contract हो जुन Exchange तथा Clearing House मार्फत कारोबार हुन्छ। यसलाई तोकिएको मात्रामा तोकिएको गुणस्तरका सामान तथा उपकरणको मात्र कारोबार हुने भएकोले Standardised Contract भनिन्छ। Forward Contract भुक्तानी मितिमा राफसाफ हुन्छ भने Future दैनिक रूपमा Closing र Opening हुन्छ। मुल्य Marked to Market basis मा हुन्छ। Marked to Market भनेको Future Contract को नाफा वा घाटालाई दैनिक कायम भएको मुल्यको आधारमा दैनिक हिसाव गर्ने, नाफा भए Exchange House बाट नाफा प्राप्त गर्ने र घाटा भए Exchange House लाई भुक्तानी दिने प्रवन्ध हो। यसको लागि दुवै पक्षले Exchange House मा

Margin Account खोल्नु पर्दछ।

मानौ A र B Traders हुना A ले Exchange House संग Deal गर्दछ। B ले पनि Exchange House संग Deal गर्दछ। A यदि विदेशी मुद्राको खरीद कर्ता हो भने उसको स्थिति Exchange House संग Long Position हुन्छ। B बिक्रेता भए Short Position हुन्छ। खरीद कर्ता र बिक्रीकर्ताको बीचमा सोभै सम्बन्ध नभई Exchange House मार्फत सम्बन्ध रहन्छ। Exchange House हरेक बिक्रेताको खरीदकर्ता र हरेक खरीदकर्ताको बिक्रेताको भुमिकामा रहन्छ।

यसमा दुवैले Margin Money को रूपमा तोकिएको रकम Exchange House मा राख्नुपर्ने हुन्छ। हरेक दिनको विनिमय दरको आधारमा नाफा वा नोक्सानको हिसाव गरिन्छ र फॉर्ट गरिन्छ। घाटा भए सो रकम Margin बाट कटू गरिन्छ र नपुग भए Margin call गरिन्छ।

SWAP

सामान्य अर्थमा कुनै वस्तुको सदटा पट्टा गर्ने कामलाई Swap भनिन्छ। तोकिएको समयमा तोकिएका वस्तु तथा उपकरणबाट शृंजित नगद प्रवाहको कारोबार गर्ने दुई पक्षीय सम्झौता नै Swap हो। Swap को प्रचलन जोखिम व्यवस्थापनको सिलसिलामा अस्सीको दशक देरिख शुरू भएको हो। धैरै प्रचलित Swap मा Interest rate Swap र Currency Swap हुन्।

Currency Swap

एउटा विदेशी मुद्राको भुक्तानीको लागि अर्को विदेशी मुद्रा भुक्तानी गर्ने सम्झौतालाई Currency Swap भनिन्छ। बहुराष्ट्रीय कम्पनीहरूले यसको प्रयोग गर्दछन्।

A एउटा मलेसियामा रहेको भारतीय कम्पनी हो। यसले मलेसियामा आफ्नो कारोबार विस्तार गर्ने चाहन्छ। यसमा उसको ५० लाख मलेसियन Ringit खर्च हुन्छ। Ringit को व्याजदर ८ प्रतिशत प्रतिवर्ष छ। कम्पनीले मलेसियामा भन्दा भारतमा सजिलो संग रकम जुटाउन सक्छ। उसले भारतबाट १० प्रतिशतमा रु.६०० लाख को बण्ड जारी गरी रकम प्राप्त गर्दछ। यस बापत A ले प्रति वर्ष ६० लाखका दरले ५ वर्ष सम्म व्याज भुक्तानी गर्दछ र पाँचौ वर्षमा रु. ६०० लाख सावाँ समेत भुक्तानी गर्दछ।

अर्को तर्फ MNC ले India को कुनै बैंक संग Swap Deal गर्दछ। उसको Swap को उद्देश्य INR लाई Ringit मा बदल्नु हो। बैंकले MNC लाई INR Loan Serve गर्न INR उपलब्ध गराउँछ र कम्पनीले बैंकलाई वार्षिक रूपमा Ringit उपलब्ध गराउँछ। यसरी Exchange rate Swap

को माध्यमबाट MNC ले १० प्रतिशत व्याजदरका INR Loan लाई < प्रतिशतको Ringit Loan मा बदल्न सकेको छ ।

Interest Rate Swap

कम्पनी X अमेरिकाको AAA rated कम्पनी हो । कम्पनीले 10 m डलर परिवर्तनशील व्याज (Floating rate) मा पुँजिगत लगानीका लागि कर्जा लिएको छ । LIBOR संग व्याजदर आवद्ध गरिएको यस कर्जाको भुक्तानी अवधि ५ वर्ष रहेको छ । कम्पनीले कर्जा लिंदा LIBOR कम थियो तर अहिले उतारचढाव आइरहेको छ ।

कम्पनी व्याजदर बाट शृङ्जना हुने जोखिमबाट बच्न स्थिर प्रकारको सम्पतिका लागि स्थिर व्याजदर भएको कर्जा चाहन्छ । कम्पनी संग परिवर्तनशील व्याजदर भएको कर्जा भुक्तानी गर्ने र स्थिर व्याजदर भएको कर्जा लिने विकल्प छ । यो विकल्प कम्पनीलाई महंगो पर्दछ । यस्तो अवस्थामा कम्पनीले Interest Swap को माध्यम अपनाउँदछ ।

अब LIBOR जेसुकै भएपनि कम्पनीले Interest रकमलाई Fixed गरी जोखिम कम गर्न सफल भएको छ ।

Options

तोकिएको मुल्यमा र तोकिएको समयमा कुनै वित्तिय उपकरण खरीद गर्ने वा बिक्री गर्ने सम्बौतालाई Option भनिन्छ । Option बिक्री गर्ने पक्षले Option को मुल्यको आधारमा केही प्रिमियम लिए option खरीदकर्तालाई खरीद गर्ने वा बिक्री गर्ने अधिकार प्रदान गर्दछ ।

Option गतिशील र लचकतायुक्त गुण भएको जोखिम व्यवस्थापनको महत्वपूर्ण उपकरण हो । यसले कम पुँजी भएका व्यक्तिगत लगानीकर्तालाई मुल्यमा भएको परिवर्तनबाट फाइदा लिन सहयोग गर्दछ । Option दुई प्रकारका हुन्छन् :

Call Option र Put Option ।

Call Option

Option खरीदकर्तालाई खरीद गर्ने वा नगर्ने सम्बन्धमा दिइएको अधिकारलाई Call option भनिन्छ । तोकिएको मुल्यमा र मितिमा Option खरीदकर्ताले Option exercise गर्ने निर्णय गरेमा सम्पति Deliver गर्ने काम Option Seller वा Exchange House को हुन्छ ।

भुक्तानी मितिमा मुनाफा हुने भए खरीद कर्ताले option Exercise गर्छ, नाफा नहुने भए Expire हुन दिन्छ । Expire भएमा प्रिमियम बराबरको रकम खरीदकर्ताको घाटा हुन्छ ।

Put Option

Put Option ले Option खरीदकर्तालाई तोकिएको

मितिमा वा सो भन्दा अगावै तोकिएको मुल्यमा Option बिक्री गर्ने वा नगर्ने अधिकार प्रदान गर्दछ । Put Option मा खरीदकर्ताले Strike Rate भन्दा Spot Rate बढी भयो भने उसलाई घाटा हुने भएकोले Option Exercise गर्दैन । उसले प्रिमियम बराबरको घाटा बेहोदछ ।

American / European Option

Option खरीदकर्ताले खरीद गरेको Option भुक्तानी मिति वा सो भन्दा अगावै Exercise गर्न सक्ने Put वा Call Option नै American Option हो ।

भुक्तानी अवधिमा मात्र Exercise गर्न सकिने Option लाई European Option भनिन्छ ।

Derivative सम्बन्धमा नेपाल राष्ट्र बैंकको निर्देशन

नेपाल राष्ट्र बैंकबाट इजाजतपत्रप्राप्त “क” र राष्ट्रिय स्तरका “ख” वर्गका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले आफूसँग मौज्दात रहेको परिवर्त्य विदेशी मुद्राको लगानी व्यबस्थापन तथा विनिमय दरमा हुने उतारचढावको कारणले हुन सक्ने जोखिम व्यबस्थापनको लागि विदेशी मुद्रा बजारमा प्रचलित बिभिन्न डेरिभेटिभ्स (Derivatives) उपकरण सम्बन्धी कारोबारहरू आ-आफ्नो संचालक समितिले तोकेको नीतिगत मापदण्डभित्र रही तथा बैंकहरूले आफ्नो विदेशी एजेन्सी बैंकहरूमा मौज्दातको रूपमा राखी लगानी गर्ने सम्बन्धमा गरेको व्यवस्था यस प्रकार रहेको छ

- (१) लगानी व्यबस्थापनलाई देहाय बमोजिम हुने गरी गर्नु/गराउनु पर्नेछ ।
  - (क) अन्तरराष्ट्रिय वित्तीय संस्था र विदेशी सरकारबाट जारी भएका बिभिन्न प्रकार र अवधिका ऋणपत्र, निक्षेप प्रमाणपत्र लगायतका विविध उपयुक्त उपकरणहरूमा लगानी गर्न सकिने छ ।
  - (ख) परिवर्त्य विदेशी मुद्राको निक्षेपवाट प्राप्त र आफूसँग मौज्दात रहेको परिवर्त्य विदेशी मुद्रा मात्र लगानी गर्न सकिने छ ।
  - (ग) यस्तो लगानी प्रयोजनको लागि अन्तरराष्ट्रिय वा विदेशी बैंक तथा बित्तीय संस्थावाट कुनै किसिमको ऋण लिन पाइने छैन ।
- (२) विदेशी मुद्रा बजारमा प्रचलित Forward, Futures, Options, Swap जस्ता डेरिभेटिभ्स (Derivatives) उपकरण सम्बन्धी कारोबार गर्न सकिनेछ ।
- (३) कारोबारहरू गर्दा उत्पन्न हुने विनिमय लगायतका जोखिम सम्बन्धित बैंक तथा बित्तीय संस्थाले नै व्यहोर्नु पर्नेछ ।
- (४) बैंक/वित्तीय संस्थाहरूले आफूसँग रहेको परिवर्त्य विदेशी

मुद्राको निक्षेप वापतको सम्पूर्ण रकम विदेशी एजेन्सी बैंकहरूमा मौज्दातको रूपमा राख्न सक्ने छन् ।

- (५) बैंक/वित्तीय संस्थाहरूले अग्रिम विनिमय कारोबार (Forward Exchange Contract) गरेको अवस्थामा सो करार दायित्वको सम्पूर्ण रकम विदेशी एजेन्सी बैंकहरूमा मौज्दातको रूपमा राख्न सक्ने छन् । विदेशी विनिमय कारोबारमा अग्रिम विनिमय (Forward Exchange) को सुविधा उपलब्ध गराउने सम्बन्धमा देहायमा उल्लिखित कार्यविधि तथा शर्तहरूको अधिनमा रही गर्नु पर्नेछ ।
- (क) सम्बन्धित बैंकहरू आफैले अग्रिम विनिमयदर (Forward Exchange Rate) निर्धारण गर्नु पर्नेछ ।
- (ख) अग्रिम विनिमय कारोबार गर्दा निवेदकको आवश्यकताको आधार (Need Based) लाई एकीन गरेर मात्र गर्नु पर्ने छ ।
- (ग) यस प्रकार गरिएको अग्रिम विनिमय कारोबारको Cover नेपाल राष्ट्र बैंक मार्फत प्राप्त हुने छैन। अर्थात् यसबाट हुन सक्ने लाभ हानी दुवै सम्बन्धित बैंकले नै व्यहोर्नु पर्ने छ ।
- (६) बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले खोलेको आयात प्रतीतपत्र लगायत अन्य विदेशी विनिमय दायित्वको बढीमा ३५ प्रतिशत बराबर विदेशी मुद्रा मात्र विदेशी एजेन्सी बैंकमा मौज्दातको रूपमा राख्न सक्ने छन् ।
- (७) प्रतीतपत्रको दायित्व, परिवर्त्य विदेशी मुद्राको निक्षेप तथा अग्रिम विनिमय कारोबार नभएका बैंक तथा वित्तीय संस्थाले समेत आफ्नो कारोबार संचालन गर्न अमेरिकी डलर १० लाखसम्म विद्यमान व्यवस्था अन्तर्गत रही मौज्दातको रूपमा राख्न सक्ने छन् । (८) बैंक तथा वित्तीय

संस्थाहरूले एजेन्सी मौज्दातबाट आफ्नो दैनिक तरलतामा प्रतिकूल असर नपर्ने गरी बढीमा एक वर्ष वा सो भन्दा कम अवधिको कल डिपोजिट, सर्टिफिकेट अफ डिपोजिट वा यस्तै अन्य उपकरणहरूमा लगानी गर्न सक्नेछन् । सो भन्दा बढी अवधिका लागि लगानी गर्नु परेमा आफ्नो नीतिगत व्यवस्था अन्तरगत रही एजेन्सी बैंकहरूमा रहेको कूल मौज्दातबाट बढीमा ४० प्रतिशत सम्म २ वर्षे अवधि सम्मको कल डिपोजिट, सर्टिफिकेट अफ डिपोजिट वा यस्तै अन्य न्युन जोखिम भएका उपकरणहरूमा लगानी गर्न सकिनेछ । तर यस्तो लगानी नेपाल सदस्य रहेको क्षेत्रीय तथा अन्तराष्ट्रिय सहयोग संगठनका बिभिन्न कोषहरूको परिवर्त्य विदेशी मुद्रामा प्राप्त हुने निक्षेप सोही मुद्रामा नै यस परिपत्र बमोजिम न्यून जोखिम भएका उपकरणमा लगानी गर्न उक्त ४० प्रतिशतको सीमा लागू हुने छैन ।

नेपालमा Derivative Market :

नेपालको बैंकिंग सेवा परम्परागत रहेको, बजार संयन्त्र बामे सराइको अवस्थामा रहेको, धितोपत्र बजार पनि विकसित भै नसकेको, कमोडिटी बजार पनि स्वनियमनमा आधारित रहेको, Credit Rating Agency तथा Exchange House जस्ता Derivative Market का पुर्वाधारहरूको स्थापना नभएको आदि कारणले Derivative Market पनि विकास भैसकेको छैन ।

नेपालमा स्थापित केही बैंकहरूले Financial Derivative अन्तर्गत Forward Contract सम्बन्धी कारोबारहरू गर्ने गरेको भए पनि पर्याप्त नभएको पाइन्छ । संयुक्त पुँजीबाट संचालित र निजी क्षेत्रका केही बैंकहरूले केही कारोबार गरेतापनि आम रूपमा नेपालमा Derivative को कारोबार पर्याप्त नभएको मान्न सकिन्छ ।

***

पुँजी वृद्धि वा मर्जरबाट सम्भावित लाभ-हानि

रिसव जौतम *

बैंकहरूलाई नियन्त्रण, नियमन तथा सही रूपमा परिचालन गर्ने नियामक संस्था नेपाल राष्ट्र बैंकले ०७४ असार मसान्तसम्ममा बैंकहरूलाई ४ गुणा पूँजी वृद्धिको कडा प्रावधान पालना गर्ने निर्देशन दिएपछि बैंकिङ जगत् अहिले कडा संघर्षमा छ। बैंकहरू सो निर्देशन पालना गर्ने अभियानमा लागि परेका छन्। राष्ट्र बैंकले ल्याएको सो प्रावधान सम्बन्धमा सुरुवातीमा बैंक तथा बैंकर हरूले असनुष्टी जनाए पनि अहिले सबै बैंकहरू पूँजी वृद्धिको लागि मर्जर तथा अन्य विकल्पहरूमा लागेका देखिन्छन्। यस आलेख तयार गर्दासम्म २९ मध्ये ८ वटा वाणिज्य बैंक र ३९ वटा विकास बैंकर दर्जनौ फाइनान्सहरू मर्जरको प्रकृयामा छन्। यसरी मर्जरमा जान लागेका कठिपय संस्थाहरूको मर्जर विथोलिएका पनि छन्। तर अर्थतन्त्रमा सबैभन्दा बढी प्रभाव पार्ने बैंकहरूको पूँजी वृद्धिको लागि मर्जरको लहरको लाभहानि सम्बन्धमा जे जाति बहस हुनु पर्ने हो, त्यो भने भएको देखिएन।

केन्द्रीय बैंकले अहिले २ अर्ब चुक्ता पूँजी भएका वाणिज्य बैंकहरूलाई ०७४ असार मसान्तसम्ममा ८ अर्ब बनाउन भनेको छ, त्यसैगरी ६५ करोड पूँजी भएका विकास बैंकहरूलाई २ अर्ब बनाउन भनेको छ। त्यसैगरी फाइनान्स कम्पनीहरूलाई ८० करोड पूँजी पुऱ्याउन भनेको छ। जुन बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूका लागि अत्यन्त चुनौतीको विषय भएको देखिन्छ। राष्ट्र बैंकको जारी प्रावधान र त्यसपछिका मर्जर तथा पूँजी वृद्धिका अभ्यासहरूको अल्पकाल नियाल्दा निर्धारित समयमा सो प्रावधान सफल नहुने आशंका देखिएको छ।

नेपाल राष्ट्र बैंकले जारी गरेको पूँजी वृद्धिको प्रावधान महत्वाकांक्षी समेत मानिएको छ। हालका बर्षहरूमा कृषि, जलबिद्युत तथा पूर्वाधार जस्ता क्षेत्रमा १५-२० प्रतिशतको फिरो लगानी समेत गर्न नसकेका बैंकहरूका लागि पूँजी वृद्धि अपिरिहार्य हो। तर कुल ग्राहस्थ उत्पादनको आकार जम्माजम्मी २० खर्ब बराबरको सानो भएको, ०४८-०४९ सालातिरबाट उदारीकरण थालनी भएपछि ऋमश फस्टाउँडै गएको बैंकिङ क्षेत्रलाई यो विध्न कडाइको प्रावधान सही हो वा होइन बहसको खाँचो देखिन्छ। भलै राष्ट्र बैंक देशकै समुच्च विद्वानहरूको संगठन मानिन्छ। फेरिराष्ट्र बैंकका हालसम्मका कामकारवाही पनि जनताको नजरमा चित्तबुझ्दो समेत छन्। त्यसले गर्दा केन्द्रीय बैंकको पछिल्लो प्रावधान वा निर्देशन उसैपनि सही होलान् भने आम मानिसको बुझाइ छ। राष्ट्र बैंकको यस प्रावधानले बैंकिङ क्षेत्रमा अल्पकाल तथा दिर्घकालमा के-कस्ता समस्या र अवसरहरू सिर्जना गर्लान्? अथवा मर्जर तथा पूँजी वृद्धिको लाभहानि कस्तो

रहला? विशद बहस गर्नु पर्ने देखिएको छ। हाल नेपालमा २९ वटा वाणिज्य बैंक, करिव ८० वटा विकास बैंक, ३५ वटा भन्दा बढी फाइनान्स कम्पनी र दर्जनौ लघुवित बैंकहरू अस्तित्वमा रहेका छन्। यी जाति पनि बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू छन्। ती मुलत ०५१-५२ सालपछि फस्टाएका हुन्। यसरी बैंक वित्तीय संस्थाहरू फस्टाउनुमा युवाहरूको विदेश गमनले अत्याधिक मद्दत गरेको देखिन्छ। खासगरी माओवादी द्वन्द्वका वेलाबाट युवाहरूको विदेशिने ऋम सुरु भएको हो। हाल औपचारिक तथा अनौपचारिक गणना अनुसार नेपालबाट करिव ६० लाख युवाहरू रोजगारी तथा अध्ययनको शिलशिलामा वाहिरिएका तथ्याङ्क छन्। यिनै विदेशिएका युवाहरूले पठाउने रेमिट्यान्सको जगमा बैंक वित्तीय संस्थाहरू मौलाएका देखिन्छन्। किनकि अर्थतन्त्रलाई टेको दिन खास आधार यतिवेता अरु छैनन्। अहिले कुल गार्हस्थ उत्पादनमा रेमिट्यान्सको योगदान २९ प्रतिशत पुगिसकेको छ। यसरी हेर्दा नेपालको बैंक वित्तीय क्षेत्रहरूको पूँजीको जग मजबुत छैन। आत्मनिर्भर अर्थतन्त्र नभएको, निर्यात व्यापार र आम्दानीको बलियो आधार नभएको कारण पूँजीको जग बलियो छैन। पूँजीको जग बलियो नहुँदा नहुँदै पनि जुन अनुपातमा बैंक वित्तीय संस्थाहरूको पूँजी वृद्धिको प्रावधान ल्याइएको छ। त्यसले सार्थक परिणाम नदिन सकछ। अथवा त्यो सफल नहुनसकछ। अर्कोतर्फ भर्खर युवा अवस्था प्रवेश गर्दै गरेको बैंकिङ जगतलाई यो विध्न कडाइ ठीक हो वा होइन त्यसको पनि कारण खोज्नु पर्ने देखिन्छ। खासगरी बैंकिङ क्षेत्रमा देखिएका केही विकृति-विसङ्गति सफा गर्न, ठुलो मात्रामा लगानीको आधार सिर्जना गर्ने र व्यवस्थित बैंकिङ प्रणालीलाई संस्थागत गर्ने उद्देश्य साथ राष्ट्र बैंकले यो कदम चालेको हो। त्यसकारण यो कदम पूर्ण: बैंकिङ हो भने आधार छैन। तर बैंकहरू व्यवस्थित गर्ने नाममा यति चुनौतीपूर्ण निर्णय सही भने नहुन सकछ। जस्तो पूँजी वृद्धिको प्रावधानले अहिले दर्जनौ वित्तीय संस्थाहरू मर्जरको अभ्यासमा लागेका छन्। पौष अन्तिम सम्ममा ८ वटा वाणिज्य बैंक, ३९ वटा विकास बैंक र दर्जनौ फाइनान्स कम्पनीहरू मर्जरको प्रक्रियामा छन्। मर्जरको प्रक्रियामा रहेकाहरूको शेयर कारोबार रोकका भैरहेको छ। मर्जर सफल भए त त्यसले केही परिणाम देला तर मर्जर सफल नभए त्यसले थप चुनौती र अप्द्यारा सिर्जना गर्ने निश्चित छ। अर्कोतर्फ धेरैजसो बैंकहरू मर्जरमा गएका वा जाने कारण त्यसले भावी दिनमा धेरै सिइओ तथा उच्च, मध्यम तथा तल्लो तहका व्यवस्थापक एवं कर्मचारी वेरोजगार हुने निश्चित छ। समग्रमा मर्जरका कारण रोजगारी खुम्चने र सक्षम जनशक्ति समेत वेरोजगार भई प्रतिभा पलायनको दर अभ बढन सकछ।

*स्वतन्त्र आर्थिक पत्रकार

त्यसैगरी मर्जरको अर्को हानि भनेको अहिले जे-जति बैंकहरूमा उच्च तह व्यवस्थापकहरू छन् । उनीहरू सक्षम र सिर्जनशील समेत छन् । फलस्वरूप उनीहरूले प्रतिस्पर्धात्मक र अहिलेको कठिन राष्ट्रिय परिस्थितिमा समेत आफ्ना बैंकहरूलाई टिकाइ मात्र राखेका छैनन् । फाइदा समेत गराएका देखिन्छन् । मर्जरबाट त्यस्तो सिर्जनशील दिमागको उपयोग नहुन सक्छ । त्यसले पनि प्रतिस्पर्धी बैंकिङ जगत् र सिङ्गो अर्थतन्त्रमा कस्तो प्रभाव पार्ना ? विचारणीय छ । अहिले राष्ट्र बैंकले तोकेको ८ अर्बको मापदण्ड पुरा गरेको एक मात्र बैंक भनेको सरकारी स्वामित्वको राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक मात्र हो । अरु सबै बैंकहरू अहिलेको अवस्थामा मापदण्ड भन्दा बाहिर छन् । भलै भोलिकादिनमा केही सीमित बैंकहरूले पूँजी पुऱ्याउन सक्लान् । तर, अधिकांशको लागि भने चुनौतीको विषय छ । अर्कोतर्फ खुल्ला र उदार अर्थतन्त्र भएको हाम्रो जस्तो मुलुकहरूमा अरु क्षेत्र जस्तै बैंकहरूलाई प्रतिस्पर्धी बनाउनुमा नै आर्थिक विकासको कोणले सार्थक देखिन्छ । किनकि सझ्यात्मक रूपमा जति बढी बैंकहरू भए त्यति नै वित्तीय गतिशीलता बढने, प्रतिस्पर्धा बढने हुन्छ । त्यस्तो प्रतिस्पर्धाले अर्थतन्त्रलाई चलायमान समेत बनाउने र आर्थिक विकासलाई सघाउने पक्का हुन्छ । भलै प्रतिस्पर्धाबाट सिर्जित फोहोर मैला अथवा भनौ विकृति विसंगति बन्द गराउने काम राष्ट्र बैंकको हो । राष्ट्र बैंकले बरु त्यातारि अलि बढी ध्यान दिन जरुरी छ । त्यसकारण मर्जर वा अनिर्वाय पूँजी वृद्धि होइन् । राष्ट्रिय विकास गराउने उदार एवं सन्तुलित निर्णय गराउनेमा केन्द्रीय बैंकको ध्यान जान जरुरी छ । किनकि अहिले जे जति बैंक वित्तीय संस्थाहरू अस्तित्वमा छन् । तिनीहरूलाई केही बर्ष अघि मात्र राष्ट्र बैंकले नै जन्माएको हो । आफैले जन्माएको बच्चालाई निमोदने वा मार्ने काम केन्द्रीय बैंकले गर्नु हुदैन । बरु आगामी केही दशकका लागि नयाँ बैंकहरूको इजाजत प्रदान गर्ने काम बन्द गर्नुपर्छ । विद्यमान बैंकिङ क्षेत्रका समस्याहरूलाई हल गर्ने, अघिल्ला बर्षहरूमा राष्ट्र बैंकले लागु गरेको ५ प्रतिशतको ऐड दर कार्यान्वयन गराउन जोड दिने, १२ प्रतिशत कृषि क्षेत्रमा अनिवार्य कर्जा प्रवाह गराउनु पर्ने, विश्व समुदाय सापेक्ष आधुनिक बैंकिङ प्रणाली लागु गराउन जोड दिने, वित्तीय साक्षरता अभिवृद्धि गराउने, गाउँ गाउँसम्म बैंकका शाखाहरू पुऱ्याउने, प्रविधिको उच्चतम प्रयोग गराउने र बैंकिङ कारोबारलाई सहज एवं सुलभ बनाउने कार्यमा प्रगतीशिल निर्णयहरू गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनमा जोड दिनुपर्छ ।

बैंकिङ क्षेत्र भनेको केवल निक्षेप स्वीकार गर्ने, कर्जा प्रवाह गर्ने, हिसाव किताव राख्ने संस्था मात्र होइन । बैंकिङ क्षेत्रको आर्थिक विकास र रोजगारी तथा अवसरहरू सिर्जनामा निकै ठूलो भूमिका हुन्छ । हिजोका दिनहरूमा बैंकिङ क्षेत्रले आर्थिक विकासलाई सघाउ पुऱ्याउने गरी प्रणालीबद्ध रूपमा समेत चल्न नसकेका हुन् । जुन तथ्य यस क्षेत्रको मुलुभूत चुनौती समेत हो । केन्द्रीय बैंकले कसरी आफुले जन्माएका र हुक्काएका संस्थाहरूलाई प्रणालीबद्ध र अनुशासित बनाउने भन्ने तर्फ सोच्न जरुरी छ । कसरी बैंकहरूलाई उत्पादनमुलक क्षेत्रमा लगानी गर्न प्रोत्साहन गर्ने भन्ने विषयमा ध्यान दिन जरुरी छ । अहिले जुन रूपमा बैंकहरूले ग्रामिण क्षेत्रमा जान मानिरहेका छैनन् । कृषि तथा जलविद्युत र पूर्वाधारमा लगानी गर्न मानिरहेका छैनन् । त्यसमा देशको अस्थिरता र राजनीतिक कचिदगल पनि प्रमुख कारक हो । पूँजी नहुन मात्र मुख्य कारण

होइन । भएकै पूँजीको सही परिचालन गर्ने गराउने आधार तयार नहुनुले हो । फेरि बैंकहरू भनेका व्यावसायिक संस्था समेत हुन् । एउटा व्यवसायले नाफाको क्षेत्रमा बढी जोड दिनु स्वाभाविक समेत हो । तसर्थ बैंकहरूलाई मात्रै दोषी देखाउनु पर्ने खास कारण देखिदैन । जस्तो सरकारकै परिपाटी हेरौँ न । पुरा एक आर्थिक बर्ष भरीमा पूँजीगत खर्च ५० प्रतिशत नाघ्न सकेको हुदैन । तर सञ्चालन खर्चले सिलिङ्ग नाधिहेको हुन्छ । यही प्रवृत्तिलाई सफा गर्नु चाहिँ अहिलेको आवश्यकता हो ।

राष्ट्र बैंकले भनेको जस्तो बैंकहरूले सजिलै पूँजी पुरा गर्ने वा सजिलै मर्जर अभ्यास सफल बनाउन सक्ने ठोस आधार छैन । जस्तो कतिपय बैंकहरूले सहकारीले दिने ब्याज बराबर जति पनि लाभांश दिन सकिरहेका छैनन् । यस्तो अवस्थामा यिनीहरूले जारी गर्ने साधारण शेयर किन्न सर्वेसाधारण परिहले-परिहले एकाध बैंकहरूमा भुमिमए जसरी अवश्य भुमिमने छैनन् । फेरि यतिबेला धेरैजसो पूँजी ग्रामिण भेगमा थुप्रिन लागेको अवस्था पनि छ । किनकि तुलनात्मक रूपमा अहिले शहरमाभन्दा ग्रामिण भेगमा आर्थिक गतिशीलता बढन थालेका छन् । वैदेशिक रोजगारीमा जाने धेरैजसो युवाहरू ग्रामिण भेगमै बस्छन् । जहाँ तुला भनिएका बैंक वित्तीय संस्थाहरू पुग्न सकिरहेका छैनन् । त्यस्ता ठाउँहरूमा च्याउसरी खोलिएका सहकारीहरूको वर्चश्व कायम देखिन्छ । त्यसले गर्दा पनि बैंकहरूलाई शेयर जारी गरेर पूँजी पुऱ्याउने विकल्प चुनौतीपूर्ण छ । अर्को मर्जरको जो कुराहरू छन् । एकाध बैंकवित्तीय संस्थाहरू मर्जरमा सफल देखिएका छन् । तर, समग्रमा मर्जर त्यति सजिलो भने छैन । समग्र कर्मचारी र व्यवस्थापनहरूको तनमन नै मर्ज भए मात्र मर्जर सजिलो होला । अन्यथा निकै तुलो संघर्ष र गतिशिलताबाट अस्तित्वमा आएका संस्थाहरू सजिलै मर्जर हुन कठिन हुन्छ । कर्मचारीको पोर्टफोलियो मिलाउने कुरा, उच्च पदस्थ व्यवस्थापकलाई घटुवा गराउने वा हटाउने कुरा, व्यवस्थापन समितिहरूको मनमुट जोड्ने कुरा, सम्पति भ्यालुएसनका कुरा लगायत यावत विषयवस्तुले मर्जरमा अत्याधिक कठिनाइ छ ।

अन्त्यमा, कमजोर धेरै भन्दा सवल थेरै वित्तीय संस्था अर्थतन्त्रको लागि राम्रो मानिएता पनि वित्तीय संस्थाको संख्यात्मक आधार स्वातै घटाउनु त्यति राम्रो हुँदैन । पूँजी वृद्धि वा मर्जरले बैंकहरूको सझ्याघटाउने, बैंकिङ वा गैर बैंकिङ क्षेत्रमा रोजगारी घटाउने, आर्थिक गतिशीलतामा नकारात्मक प्रभाव पार्ने, बैंकिङ क्षेत्रमा मर्जरको नाममा थप लफडाबाजी वा विकृति भित्राउने प्रवल सम्भावना रहेको सन्दर्भमा सम्बद्ध निकाय र सरोकार वालाहरू बीच यस बारे थप बहसको खाँचो देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- » राष्ट्र बैंकबाट जारी प्रतिवेदनहरू
- » कारोबार आर्थिक दैनिक
- » शेयरबजार साप्ताहिक
- » समावेशी राष्ट्रिय मासिक
- » राष्ट्र बैंक ग्रामिण वैक्षणिक कृषि विकास बैंकका वार्षिक विशेषाङ्कहरू

रा.वा. बैंक प्रस्तुत गर्दछ, राष्ट्र सेवक कर्जा

निजामती तथा जंगी कर्मचारीहरु, सरकारी तथा अर्धसरकारी संघ, संस्थामा कार्यरत स्थायी कर्मचारीहरुको वितीय आवश्यकता परिपुर्तिको लागि.....

रु १० लाख वा ५ वर्षको कुल तलब भत्ताको ७०% मध्ये
जुन कम हुन्छ सोही रकम कर्जा लिन सकिने छ ।

व्याजदर: १०% प्रति वर्ष

व्याज तथा किस्ता भुक्तानी: त्रैमासिक

कर्जा भुक्तानी अवधी: ५ वर्ष

विशेषताहरू:

- यो कर्जा लिने ग्राहकहरूलाई निःशुल्क ATM सुविधा प्रदान गरिने छ ।
- लकर शुल्कमा ०.५०% छुट दिइने छ । • ट्राभल चेकमा लाग्ने शुल्कमा सम्पूर्ण छुट दिइने छ ।
- Internet Banking तथा Mobile Banking सेवा शुल्क १ वर्ष सम्म लिईने छैन ।
- यो कर्जा सेवा बैंकका सबै शाखा कार्यालयहरूबाट प्राप्त गर्न सकिने छ ।
- यो कर्जा ७ कार्य दिन भित्र प्राप्त गर्न सकिने छ ।*

* जारीकरण तारीख हुनेका ।

निक्षेप/कर्जा - विविध सेवा

ए.टि.एम.र डेबिट कार्ड

ए.वि.बि.एस.

एस.एम.एस. बैंकिङ

ई-बैंकिङ

मोबाइल बैंकिङ

आर.वि.बि. रेमिट

हाम्रा सेवाहरू

राष्ट्रिय बाणिज्या बैंक लि.
RASTRIYA BANIJYA BANK LTD.

... तपाईंको आप्ती बैंक

Challenges in Regulation and Supervision of Banking and Financial System

- Shiba Raj Shrestha*

1. Background

The central bank has supervisory and regulatory authority over a wide range of banks and financial institutions and their activities. It ensures safety and soundness of banks and financial institutions, stability in the financial markets and fair and equitable treatment of consumers in their banking and financial services. The central bank promulgates various rules and regulations to ensure that banks and financial institutions operate in a safe and sound manner and in accordance with applicable law. Banks and financial institutions are an essential ingredient in promoting economic growth, development and stability. Banks and financial institutions serve as the payment mechanism through which transactions are consummated and monetary policy is implemented.

As the role of banks and financial institutions has been changing gradually, the methodology of regulation and supervision has also been changing. The role of central bank in supervision and regulation of banks and financial institutions is also much debated in the banking arena. The banking and financial sector is one of the most heavily regulated sectors in the economy and banking is by far the most heavily regulated industry. Banks and financial institutions regulation typically refers to the rules that govern the behavior of banks and financial institutions, whereas supervision is the oversight that takes place to ensure that banks and financial institutions comply with those rules. The issue of regulation is often considered a controversial issue. Sometime, regulation may be costly and can give rise to moral hazard problems as well. International coordination of regulation and supervision is increasingly important for financial stability.

The objective of banks and financial institutions regulation is to ensure that banks and financial

institutions maintain sufficient capital to absorb reasonably likely losses. Meanwhile, the main objective of the supervisory process is to evaluate the overall safety and soundness of the banks and financial institutions. Banking regulation establishes prudential rules for achieving an effective operational framework and risk management, as well as disclosure rules for promoting market discipline. In recent years, regulation in banking and financial system has become more market oriented. As a consequence competition has come to play a very important role in the allocation of credit and in the improvement of banking and financial services.

2. The Fundamentals of Regulation and Supervision

Generally the banks and financial institutions regulation aims to establish prudential banking activities, lowest level of systemic risk, avoiding misuse of banks, protection of banking confidentiality, proper credit allocation and corporate social responsibility. Regulation of banks and financial institutions generally denotes to certain requirements, restrictions and guidelines prescribed by central bank. This regulatory structure creates transparency between banks and financial institutions and their clients. Generally, the requirements of bank regulation are minimum capital requirements, cash reserve requirement, single obligor limit, sectoral limit, corporate governance, financial reporting and disclosure, credit rating, supervisory review and market discipline etc.

Several countries have experienced impact of global financial crisis. This has also indicated the banking and financial system is subject to the failure of institutions, panics and systemic crises that could have major impact on the real sector of the economy. The global financial crisis has led policy makers to focus increased attention

on the central bank's efficiency and crucial role of supervision. The banking crises across the world have focused on the appropriate structure, scope and degree of independence of banking supervision. Due to the special role that banks and financial institutions play in the economic system implies that banks and financial institutions should be regulated and supervised not only to protect depositors and investors, but also to ensure systemic stability. More specifically, regulations exist for safeguarding the banking industry against systemic risk, protecting consumers from excessive prices or opportunistic behaviour and finally to achieve some social objectives including stability.

The Nepal Rastra Bank (NRB) conducts off-site and on-site supervision of banks and financial institutions to protect depositors' interest and prevent banks and financial institutions failures. The off-site supervision methods include estimation of ratios such as liquidity ratio, capital adequacy, value of assets, governance, behavior of senior management and the level of earnings. On site examinations includes the verification of books of accounts, with or without scheduled appointment. The effectiveness of the prudential supervision is dependent on a number of variables such as enabling environment, effective of regulatory framework, the skills and competences of the regulators and bank management and the commitment of policy makers, depositors and investors towards the supervision process. Therefore, NRB's supervisory framework is endeavoring to strike the right balance between regulation and market efficiency in order to ensure stability and promote competition.

The supervision of banks and financial institutions can only be effective if the prevailing rules, regulations and macroeconomic policy will permit to do so. Excellent supervision of poorly framed regulations will not necessarily produce good outcomes. On the other hand, excellent supervision of well framed regulations will not necessarily offset poor monetary and fiscal policies. Meanwhile, excellent supervision could not supersede banks and financial institutions' own management and governance. However, the task of supervision is to enforce regulation, not to run banks and financial institutions. It is up to their management and shareholders to assure that the banks and financial institutions meet its regulatory requirements.

The safeguarding of financial stability requires identifying the sources of risk and vulnerability. Besides, it needs to assess whether the financial system is facilitating a smooth and efficient reallocation of financial resources from savers to investors and evaluate whether financial risks are being appropriately priced and efficiently managed.

Effective regulation and supervision promotes financial stability ensuring that banks and financial institutions operate in a safe and sound manner. The prudential regulation and supervision focuses on the stability and well-being of the banking system. The prudential regulation and supervision also recognizes that banks and financial institutions can facilitate growth in the economy and channel credit to its most efficient condition. The regulations on capital adequacy, liquidity requirement, loan loss provisioning, single obligor limit, licensing and ownership control, governance, transparency, risk management requirements, prompt corrective actions and entry restrictions are all matters, which must be regulated in order to maintain financial stability.

Stability in the banking and financial sector is critical in ensuring that the banking and financial system can provide fund based loans and non-fund based services to support business and households. At the same time, competition in the financial sector is necessary to ensure that the banking and financial services are available at affordable prices. Inefficiencies in the allocation of capital or shortcomings in the pricing and weak risk management can compromise future financial stability as well as economic stability. As a result, monitoring financial stability with a systemic perspective and in a comprehensive manner is of major importance.

3. The Role of Central Bank

The NRB supervision is concentrated mainly on regulatory compliance for lowering the probability of banks and financial institutions' insolvency and preventing a disruption to the financial stability as a whole. The NRB is also responsible for two other important roles besides implementation of monetary policy. The first is to ensure depositors are protected. The NRB ensures that banks and financial institutions are competently managed and completely transparent. The second role is to ensure that banks and financial institutions

operate as efficient financial intermediaries utilizing the domestic savings effectively and efficiently for the national welfare.

The NRB has vigorously worked to enhance enforcement of the Banking and Financial Institution Act, 2063 and the various regulations that govern implementation of this statute. The NRB had also revised capital requirement and prudential regulations on the basis of global experience. The NRB has implemented BASEL II Framework for better capitalization of the banks and financial institutions and also preparing appropriate regulatory atmosphere to implement BASEL III Framework in the future. The NRB has also continuously monitoring the connected lending activities and big borrower exposures for the appropriate resource allocation, better implementation of the corporate governance practices and minimize various risks.

The NRB is vigorously endeavoring to create a legal and regulatory framework for sound banking and financial system, develop a competent and professional banking supervision capacity and improve the problematic banks and financial institutions. The NRB is gradually developing competent and independent banking regulation and supervision capacity in accordance with the Basle Core Principles for Effective Banking Supervision and promoting a sound, competitive, market oriented banking and financial system.

4. Challenges in Regulation and Supervision of Banks and Financial Institutions

Supervision and regulation of banks and financial institutions contributes to ensuring stability in the banking and financial sector. The banking industry continues to become more global in its reach. This demands the development of innovative supervisory and cooperative arrangements. The banking sector data analysis revealed that the performance of large government owned banks is very much disappointing as their presence are associated with slower financial and economic development. The performance of some government/private sector banks and financial institutions also needs more timely corrective actions. The lower incentives for sound lending and recovery activities, credit misallocation, culture of non-payment of loan, poor governance etc. has greatly influenced the performance of the banking and financial system. Generally,

problem of weak performance of banks and financial institutions is frequently evidenced by political intervention, poor lending practices, bad concentrations of credit, massive connected lending, poor internal control and risk management, less transparency, insider abuse and fraudulent activities.

The primary objectives of NRB regulation and supervision includes, but not limited to, protecting depositors' funds, maintaining a stable monetary system, promoting an efficient and competitive banking system and protecting consumer rights related to banking relationships and transactions. The NRB supervision endeavors to eliminate cases of non-compliance. Another challenge is to comprehensively review the Unified Directives focusing towards improvement of asset quality and governance as per the global best practices.

A risk based supervision approach demands fundamental changes in the behavior of banks and financial institutions in doing their business. The main challenge to risk based supervision approach is to enhance the supervisory skills of the NRB staff. The level of quality of banking supervision depends on its institutional structure, which influences the stability and efficiency of the banking sector and thereby also the whole economy. Thus, strengthening of regulation and supervision capacity of NRB to the best international practices is very much urgent.

The NRB regulation and supervision job is being very challenging in the sense of coverage, problem identification, resolutions and prompt corrective actions. Besides, the NRB has to strengthen the legal protection for regulators and supervisors, enhance the capacity of regulators and supervisors to take corrective actions and to intervene in banks and financial institutions with the appropriate supervisory actions, develop the supervisory tools and skills to monitor and supervise the overall banking system.

5. Concluding Remarks

Generally, banking and financial systems of developing countries have special characteristics of weak public institutions, lack of operational experience, inadequate accounting and risk assessment standards, high concentration of ownership in banks and financial institutions, expensive or inefficient financial intermediation and lack of an internationally diversified

banking portfolio. These characteristics give rise to a series of problems that can affect market stability and weaken the quality of supervision in developing economies. They can also contribute to increased credit risk, a lack of market support in institutional monitoring, and inadequate standards for the entrance and exit of financial institutions.

Regulation is important for the efficiency of the banking industry. The set of regulation has always tried to provide the banking system with stability and also support to avoid the negative effects of systemic crises. Another aim has been to protect the small investor. Supervision is of fundamental importance to the operation of any sector in the economy and can be interpreted in many ways. Specifically, in the banking and financial sector, the primary objective of supervision is to minimize the risk of loss by depositors and thereby maintain confidence in the banking and financial system. The global financial crises have revealed that weak operations of banking and financial systems are the most important factors contributing to macro economic instability. Lack of adequate and proper regulation and supervision is one of the major causes of global financial crisis. In view of these, three main pillars constitute the vision for banking and financial system stability in Nepal, viz., achievement of a sound legal framework for the banking sector, achievement of an efficient and stable financial sector and increased access to financial services. However, the shortcomings in legal framework should be reviewed for addressing the gaps, inconsistencies and deficiencies in the prevailing legislation. In addition to policy and governance issues, it is blamed by the stakeholders that inadequate capacity of supervisors and regulators is also identified as a key constraint to implement the best international practices in the Nepalese banking sector.

The NRB's efforts on having more transparency on the performance of banking and financial sector. Therefore, transparency, disclosures, prudential norms and capitalization are the main fundamentals in the banking and financial sector. This is essential because depositors have no other security except that banks and financial institutions are well regulated. For the depositors' protection and ease the supervision

job, the NRB should revisit the present licensing policy to ensure well-diversified ownership and control, 'fit and proper' status of important shareholders, directors, CEO and their remuneration, minimum capital/net worth for optimal operations and systemic stability and transparency and fairness of policy and process. As the financial system is changing, the way of regulating and supervising the system should also be changed. To drive the change and meet the challenges we need bankers with not only requisite leadership and technical skills but also ethical standards of the highest order. However, lot many things have to be done further for the development of effective regulation and supervision so as to ensure resilient banking and financial system in Nepal.

Banks and financial institutions must have adequate risk management policies and procedures and should operate with adequate capital. Skilled supervisors are backbone of effective supervision. Supervisors must understand the risks inherent in financial activities and must be capable of assessing the adequacy of risk management policies, systems and practices. The prerequisites for effective regulation and supervision are stable and sustainable macroeconomic policy, perfect public financial infrastructure, effective market restriction, efficient procedure for solving banking problems and appropriate systematic protection or public safety network etc. Hence, the main objective of regulation and supervision should be to promote the stability of the banking and financial system and enhance the confidence of consumers in this system. Regulation and Supervision Departments of NRB should design a clear process of accountability and be transparent regarding the objectives it pursues, its functions, strategies, performance and provide relevant information to all stakeholders. The duties of the Regulation and Supervision Departments should not be affected by public bodies, political interests, interests of the supervised sector or by the users themselves. The prevailing laws should provide ample legal protection to the regulators and supervisors, high-level authorities and other employees against lawsuits for actions taken or omissions carried out in good faith while performing their duties.

***

Risk Analysis

Bhupendra Pandey*

Risk Analysis can be defined in many different ways. According to the commercial dictionary **Risk** means the uncertainty that an asset will earn an expected rate of return, or that a loss may occur. In other words it is the probability that the outcome of an action or event could result in adverse impacts. These outcomes could either result in a direct loss of earnings, capital, or may result in imposing constraints on the organization's ability to meet its business objectives.

Risk analysis can also be broadly defined into risk assessment, risk characterization, risk communication, risk management, and policy relating to risk. We can divide risk into two components; i. e **Risk Assessment** (identifying, evaluating, and measuring the probability and severity of risks) and **Risk Management** (deciding what to do about risks). Risk analysis is concerned about mainly identify and measure the risks and risk mitigation is determining how to perceive about risks. Risk analysis can also be qualitative or quantitative. Analysis is the process of separating of any material or abstract entity into its constituent elements. Thus, combining the separate definition of Risk and Analysis, Risk Analysis could be defined as the process of understanding the probability that the outcome of an action or event could result in adverse impacts by separating the same into its constituent elements.

As specified in the Basel accord, the risks may be categorized into Credit Risks, Market Risks, Operational Risks and Pillar -2 risks like Liquidity risks, legal risks, systemic risks and other residual risks. Depending upon the coverage, risks can also be categorized into systematic risks and unsystematic risks, firm level and portfolio level risks, operating and financial risks etc.

A majority of financial institutions are into the business of intermediation, i.e, they buy and sell money and in the process they undertake risks. It is estimated that more than 50% of the risk in a Banks

and Financial Institutions is credit risk. Considering this background in mind, the risk analysis framework of financial institution has been explained with special focus on credit risks. **A small brief about credit analysis and risk;**

Credit analysis is the method about calculation of **creditworthiness** of a borrower, their business, firm, company etc. In other words, it is the evaluation of the ability of a borrower to honor its financial obligations. Credit risk, also called *default risk*, is the risk associated with a borrower going into default (not making payments as promised). Investor losses include lost principal and interest, decreased cash flow, and increased collection costs. An investor can also assume credit risk through direct or indirect use of leverage. Banks & Financial Institutions normally analyze the financial statements of a borrower before making any new loan or renewing existing loan, whether they are big or small borrowers. Only the different is that; they give more attention for big borrowers and comparative lesser to small borrowers.

The objective of credit analysis is to look the borrower and the credit facility proposed to them and associated risk with the borrower and the credit facility. The risk calculation is derived by estimating the probability of default by the borrower at a given confidence level over the period of facility and by estimating the amount of loss that Banks & Financial institutions would suffer in the event of default. Credit analysis involves; financial statement analysis (including ratio as well as trend analysis), analysis of projected financial statement along with present and future cash flows. The most important analysis is risk analysis associated with this credit facility in terms of financial statement, primary as well as secondary collaterals, credit history, second line of management and of course repayment sources of the client etc. As a lender BFIs must analyze the probability that a borrower will default on its debts, and also the severity of losses in the event of default. There are many risks that the BFIs have to face during their operation; among them credit risks play vital for

---

Deputy General Manager, Rastriya Banijya Bank Ltd

success of organization in terms of maintenance of sound credit portfolio (Low NPA) as well as better profitability. The framework of risks under which credit risks also lies is categories as under;

- i) External Risks
- ii) Internal Risks
- iii) Industry Risks
- iv) Financial Risks.

The framework has been explained below:

i) External Risks:

The uncontrollable risks that the business has to suffer without any prediction are as external risks. Many external factors do influence the results, actions and decisions of business. The impact of the external risks always in higher side due to no borrower can measure it. Some of the important external risk factors are as follows:

- Business cycle.
- Nature calamities
- Economy condition
- Political situations.
- Fiscal policy as well as monetary policy.
- Demographic factors.
- Regulatory framework.
- Technology and international developments etc.

ii) Internal Risks:

These refer to factors internal to business organization, which can be control. The risk associated with internal control system and its outcome can be predict to some extent. While analyzing the internal risks the analyst should ask questions such as; what are the company's main activities. Thus, study of internal risk factors helps the analyst to get an idea about the nature and extent of risks internal to the firm. Besides that some of the important internal risk factors are as follows;

- Vision, Mission, Goal & Strategies of the company.
- Major Resources of the company.
- Internal Management & control system.
- Labor Relationship.
- Relationship between suppliers and customers etc

iii) Industry Risks:

Industries decline and vanish, Hence, industry analysis is an indispensable part of risk analysis. The life stage, composition, nature, characteristics and structure of an industry requires study. The following should be studied

deeply by the risk analyst to get an idea about the extent of industry risk:

- Industry life cycle.
- Industry profitability.
- Competitor analysis.
- Availability of raw materials.
- Market of finished products.
- Changing choice of customers etc.

iv) Financial Risks:

Many businesses fail not because of lack of business opportunities, but due to poor or improper management of financial affairs. Financial risk refers to the chances of collapse of a business due to wrong financing policies /decisions/strategies such as lopsided capital structure and asset liability mismatch. Financial risks can plunge a successful business to the brink of bankruptcy. An analyst can get an insight about financial risks by proper analysis of financial statements.

Conclusion:

The above mentioned risk framework can help analyst to better understand risk. A risk analyst should give score to each of the above explained factors and the combined score shall be taken to make Judgments. A credit manager can use this framework to decide whether to lend or not. Similarly, credit rating agencies can use this framework to do proper rating of borrowers and businesses. Before approving any credit facilities, BFIs must have to look all of these above mentioned risks with the primary emphasis being the cash flow of the borrower. A typical measurement of repayment capacity of the borrower is the debt service coverage ratio. A credit analyst at BFIs will measure the cash generated by a business (before interest expense and excluding depreciation and any other non-cash or extraordinary expenses). The debt service coverage ratio divides this cash flow amount by the debt service (both principal and interest payments on all loans) that will be required to be met. Normally BFIs like to see debt service coverage of at least more than 100 percent. In other words, the debt service coverage ratio should be at least more than 1 times to show that an extra cushion exists and that the business can afford its debt requirements in case of any eventuality in the future. Besides that there are other major risks like; operation risk, market risk, interest rate risk, liquidity risk, legal risk, IT risk, currency risk, commodity risk etc that need to be analyzed by financial institutions for operating their organization in effective & efficient manner to maximize their profitability.

***

IT Risks in Banking Sector

Debesh Prasad Lohani*

The purpose of this article is to study the information risk control in the banking industry. This entails investigating information security measures, their implementation and effectiveness, as well as the challenges faced in implementing such measures. Apart from looking specifically into the retail banking sector, information security is assessed from the management standpoint. Hence, this study offers insight into the non-technological side of Information Risk Management. While most other studies look solely at the effectiveness of information security by looking at design and implementation of single organizational security measures, effectiveness of these controls, or lack thereof, in relation to the external stakeholders, namely, the consumer and other stakeholders. It was found that IRM practices are streamlined into the banking practices. A standard IRM policy in Commercial Banking sector is not only sufficient but an effective implementation framework is what is lacking.

Keywords: Information, Risk, Information Risk, Information Security, BCP, Basel II,

Today's banking industry primarily based on the information. Information technology plays a vital life blood for any kind of organization, in which the banking and financial service industries are one of the most information prone area on these days. Information, in whatever form, is a valuable asset to any organization just as any other resource and could be viewed as the 'currency' of the modern organization, as Smith (Smith, 2010) put it. One of the most significant lessons learned from the global financial crisis that began in 2007 was that banks' information technology (IT) and data architectures were inadequate to support the broad management of financial risks. The IT security and risk issue also thunders the overwhelming use of IT in the business arena. The world of IT security is an ever-changing environment. Many banks lacked the ability to aggregate IT risk exposures and identify concentrations quickly and accurately at the bank group level, across business lines and between legal entities(Basel Committee on Banking Supervision, 2013).

Headlines related to financial crisis highlight the persistence of significant risk failures despite vigorous investments in risk assessment and risk management disciplines. It is the basis on which daily banking operations tasks are performed, as well as the basis for strategic decisions. Information risk is inherent in banking organization that require

information (and the exchange of information) for their operations. Various experts and professional organizations dealing with risk management have come to the conclusion that the failures may be caused by a mess in the risk information due to different risk assessments from different perspectives (McCuaig, 2008). In the essence of information risk is inherent to every organizations including banks and financial institutions, Information Risk Management adapts the generic process of risk management and applies it to the confidentiality, integrity, and availability (CIA) of information assets and the information environment (Queensland Government, 2001).

Now the banking of this century cannot run without the proper implementation of IT. So, the IT enabled banking (e-banking) has unique characteristics that may increase an institution's overall risk profile and the level of risks associated with traditional financial services, particularly strategic, operational, legal, and reputation risks. These unique e-banking characteristics include:

- Speed of technological change,
- Changing customer expectations,
- Increased visibility of publicly accessible networks (e.g., the Internet),
- Less face-to-face interaction with financial institution customers,
- Need to integrate e-banking with the institution's legacy computer systems,
- Dependence on third parties for necessary

* Act. Chief Manager, Rastriya Banijya Bank Ltd.

- technical expertise, and
- Proliferation of threats and vulnerabilities in publicly accessible networks.

Management should review each of the processes discussed in this section to adapt and expand the institution's risk management practices as necessary to address the risks posed by e-banking activities.

Risk is defined as "The possibility of suffering harm or loss; danger." Even if we're not familiar with the formal definition, most of us have an innate sense of risk. An effective risk management process is an important component of a successful IT security program. The principal goal of an organization's risk management process should be to protect the organization and its ability to perform their mission, not just its IT assets. Therefore, the risk management process should not be treated primarily as a technical function carried out by the IT experts who operate and manage the IT system, but as an essential management function of the organization. We are aware of the potential dangers that permeate even simple daily activities, from getting injured when crossing the street to having a heart attack because our cholesterol level is too high. IT related risks also emphasized on the Basel Committee issued supplemental Pillar 2 (supervisory review process) guidance to enhance banks' ability to identify and manage bank-wide risks (Basel Committee on Banking Supervision, 2013). In particular, the Committee emphasized that a sound risk management system should have appropriate management information systems (MIS) at the business and bank-wide level. The Basel Committee also included references to data aggregation as part of its guidance on corporate governance (Basel Committee on Banking Supervision, 2010). Due to the relaxed enforcement of controls and laws, information risk is particularly widespread in banking industries, though it is partially illustrated by the Nepal Rastra Bank's (NRB) IT Policy and guidelines (NRB, 2012). Supervisory authority, NRB, observes that making improvements in risk data aggregation capabilities and risk reporting practices remains a challenge for banks, and the NRB would like to see more progress in the banks. This is why the IT systems, data and reporting processes require significant investments of financial and human resources with benefits that may only be realized over the long-term.

Risk assessment falls into the overall discipline of risk management. The risk assessment step is critical and has significant bearing on whether business continuity planning efforts will be successful. During the risk assessment step, business processes and the Business Impact Analysis (BIA)

assumptions are evaluated using various threat scenarios. General approaches and methodologies for the risk assessment are (ITGI, 2009)

- Establish the risk assessment team consisting of human resources, administrative processes, automated systems, and physical security
- Set the scope of the project include objective of the assessment project, department, or functional area to be assessed, the responsibilities of the members of the team, the personnel to be interviewed, the standards to be used, documentation to be reviewed, and operations to be observed
- Identify assets covered by the assessment of personnel, hardware, software, data (including classification of sensitivity and criticality), facilities, and current controls
- Categorize potential losses like physical damage, denial of service, modification, unauthorized access, or disclosure. Losses may be intangible, such as the loss of the organizations' credibility
- Identify threats and vulnerabilities. Include natural threats, accidental threats, human accidental threats, and human malicious threats. These could include power failure, biological contamination or hazardous chemical spills, acts of nature, or hardware/software failure, data destruction or loss of integrity, sabotage, or theft or vandalism. A vulnerability is a weakness which a threat will exploit to attack the assets. Vulnerabilities can be identified by addressing the data collection process: physical security, environment, system security, communications security, personnel security, plans, policies, procedures, management, support, etc
- Identify existing controls that are implemented, and determine their effectiveness in the context of the current analysis
- Analyze the data includes preparing a list of assets and showing corresponding threats, type of loss, and vulnerability. Analysis of this data should include an assessment of the possible frequency of the potential loss
- Determine cost-effective safeguards. Include the implementation cost of the safeguard, the annual cost to operate the safeguard, and the life cycle of the safeguard
- Report consisting of a list of assets, threats, and vulnerabilities; a risk determination, recommended safeguards, and a cost benefit analysis

For most organizations, risk management is an evolving discipline that goes at disparate maturity

levels across organizational disciplines such as internal audit, business operations, information technology and finance. Different risk management frameworks take into account the specifics of the IT area differently. COSO ERM, AS/NZS 4360, ISO 31000 and BASEL II are typical examples of not paying special attention to IT risk management (ISACA., 2007). The process involves identifying, analyzing, assessing, treating and monitoring risk in all areas of agency operations and business; in essence, managing the mitigation of risk. This is done to reduce the probability of occurrence or impact of an event upon occurrence of risks. The rapid growth of technology simultaneously causes an influx in these security threats as businesses face a constant barrage of threats to proprietary information such as information breach by hacking or exposure caused by dishonest employees. Financial institutions should develop realistic threat scenarios that may potentially disrupt business processes and their ability to meet clients' expectations (internal, business partners, or customers). Threats can take many forms, including malicious activity, natural and technical disasters, and pandemic incidents. Where possible, institutions should analyze a threat by using non-specific, all-risk planning that focuses on the impact of the threat instead of the nature of the threat. For example, the effects of certain threat scenarios can include business disruptions that affect only specific personnel, work areas, systems, facilities (i.e., buildings), or geographic areas. Additionally, the magnitude of the business disruption should consider a wide variety of threat scenarios based upon practical experiences and potential circumstances and events. If the threat scenarios are not comprehensive, the resulting BCP may be too basic and omit reasonable steps that are needed for a timely recovery after a disruption.

Risk management also includes business continuity planning process. It is defined as the process of identifying, assessing, and reducing risk to an acceptable level through the development, implementation, and maintenance of a written, enterprise-wide BCP. The BCP should be (FFIEC IT Examination HandBook InfoBase, 2016):

- Based on a comprehensive BIA and risk assessment;
- Documented in a written program;
- Reviewed and approved by the board and senior management at least annually;
- Disseminated to financial institution employees;
- Properly managed when the maintenance and development of the BCP is outsourced to a third-party;

- Specific regarding what conditions should prompt implementation of the plan and the process for invoking the BCP;
- Specific regarding what immediate steps should be taken during a disruption;
- Flexible to respond to unanticipated threat scenarios and changing internal conditions;
- Focused on the impact of various threats that could potentially disrupt operations rather than on specific events;
- Developed based on valid assumptions and an analysis of interdependencies; and
- Effective in minimizing service disruptions and financial loss through the implementation of mitigation strategies.

The BIA and risk assessment represent the foundation of the BCP. The BCP should be written on an enterprise-wide basis, reviewed and approved by the board for the smooth operation within the organization. Financial Institutions are getting services from different service providers. The service provider should also be able to design executable strategies that are relevant to the financial institution's risk environment, create education and training programs necessary to achieve successful deployment of the BCP, and integrate necessary changes so that the BCP is properly updated. BCP should also describe the responsibilities and procedures to be followed by each continuity team, have current contact lists of critical personnel, address communication processes for internal and external stakeholders, identify relocation strategies to alternate facilities, and include procedures for approving unanticipated expenses.

Information risk management is vital to a bank's dynamic operations, hence the process of managing information resources starts from the board, when they approve IT policies and ends up with the board periodically requiring audit reports and feedback from top level information officers on the adequacy of the bank's IT systems (Tsohou, Karyda, Kokolakis, & Kiountouzis, 2006). Due to this dynamic banking environment, it is a profession that requires continuous internal and external training to keep knowledge and expertise current with the changing IT environment. In most of the cases, the bank has good IT Policy and BCP, but proper implementation, poor service level agreements with IT companies, and inadequate staff training on IT information risks hampers the effective implementation and use of recognized information risk standards. Thus IRM is a board level issue. But when information policy is brought down to management for daily

implementation, the dissemination framework throughout the organization is not properly set up so active monitoring of risk policy is largely relegated to the 'IT' or 'Risk Department', and not all internal stakeholders. Hence, getting other stakeholders in the business to actively be involved in the business process of practicing and being generally aware of banks policies and procedures pertaining to information risk is the real challenge in the organization.

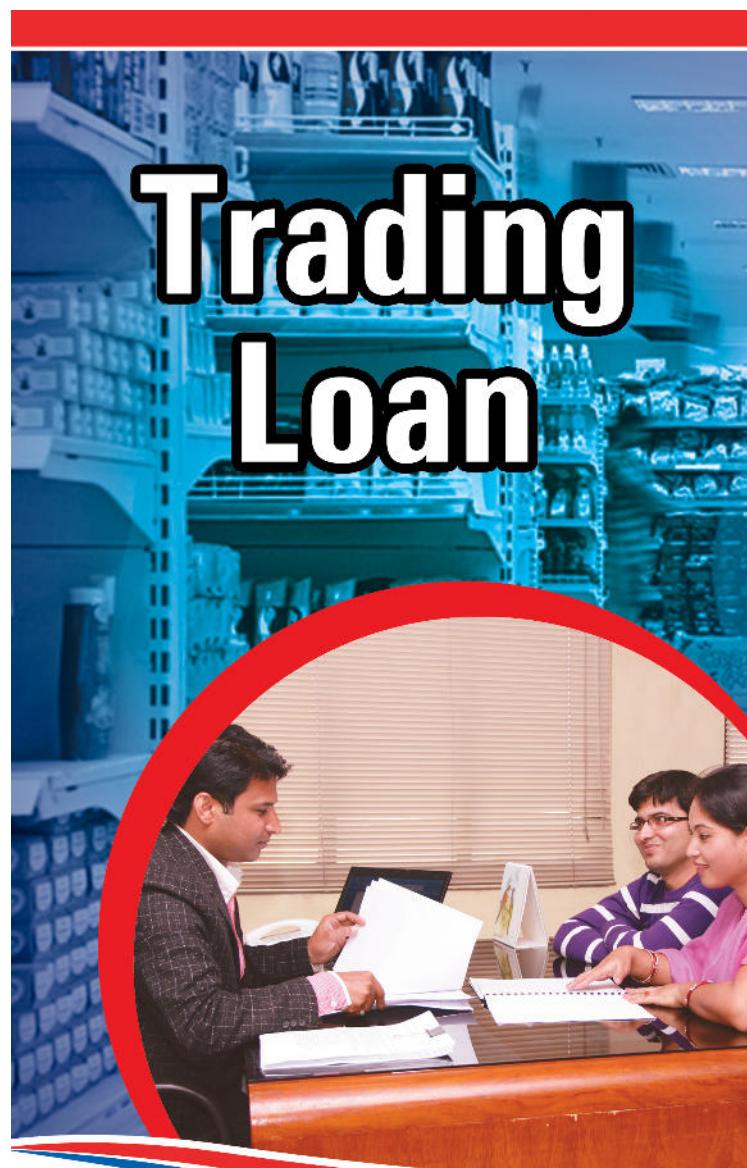
References

- Basel Committee on Banking Supervision. (2010). *Principles of Enhancing Corporate Governance*. Basel: Bank for International Settlements (BIS).
- Basel Committee on Banking Supervision. (2013). *Principles for effective risk data aggregation and risk reporting*. Basel, Switzerland: Bank for International Settlements (BIS).
- Basel Committee Report on Banking Supervision. (1998). *Risk Management for Electronic Banking and Electronic Money Activities*. Centralbahnplatz, Basel, Switzerland: Bank of International Settlements.
- FFIEC IT Examination Handbook InfoBase. (2016, January 14). Retrieved from Business Continuity Planning: <http://ithandbook.ffiiec.gov/it-booklets/business-continuity-planning/risk-management/business-continuity-plan-development.aspx>
- Government of Nepal. (2006). Electronic Transaction Act. Nepal: Ministry of Environment, Science & Technology, Government of Nepal.
- Hossain, L., Patrick, J. D., & Rashid, M. A. (2002). Enterprise resource planning: global opportunities and challenges. *Information Science*, 62-75.
- ISACA. (2007). The Importance of Governance and Risk Management. *IT Control Objectives for Basel II*.
- ITGI. (2009). Enterprise Risk: Identify, Govern and Manage IT Risk, . *The Risk IT Framework*.
- McCuaig, B. (2008). *Fundamentals of GRC: Mastering Risk Assessment*. Thomson Reuters.
- NRB. (2012). *IT Guidelines 2012*. 1-19: Nepal Rastra Bank.
- Queensland Government. (2001). *Information Risk Best Practice Guide*. Queensland :

Queensland Government.

- RBB. (2012, 06 05). *Rastriya Banijya Bank*. Retrieved from Rastriya Banijya Bank: <http://www.rbb.com.np>
- Smith, R. (2010). *A Model for Information Risk*. UK: Northumbria University.
- Tsohou, A., Karyda, M., Kokolakis, & Kiountouzis, E. (2006). Formulating information systems risk management strategies through cultural theory. *Information Management & Computer Security*, 14(3), 198-217.

***

Management Audit

Sunil Pokhrel*

Management Audit is an assessment of methods and policies of an organization's management in the administration and the use of resources, tactical and strategic planning and employee and organizational improvement. Management audit involves the review of managerial aspects like organizational objective, policies, procedures, structure, control and system in order to check the efficiency or performance of the management over the activities of the company. Unlike financial audit management audit mainly examine the non financial data to audit the efficiency of the management.

Since management audit is a systematic examination of decisions and actions of the management to analyze the performance of the business, this audit tries to answer how well the management has been operating the business of the company and is the management style well suited for business operations. To identify answers of these questions, the management audit focuses on results, evaluating the effectiveness and suitability of controls by challenging underlying rules, procedures and methods. In management audit, the auditor will look to see whether management is getting information relevant to the decisions and actions which it must take. This will require a much more intensive analysis of information needs and the efficiency of existing system in meeting them. Management audits are concerned with appraising management's accomplishment of organisational objectives; the management function of planning, organising, directing and controlling; and the adequacy of management's decisions and actions in moving towards its stated objectives. Hence, the accent is on evaluating managers' ability to manage.

Scope of Management Audit

Management Audit is generally conducted by the employee of the company or by the independent consultant and focused on the critical evaluation of management as a team rather than appraisal of individual. In management audit, the auditor tests the formulation of objectives, plans and policies and its decision making process of the organization. The main objective of management audit is to improve

the profit earning capacity, work of management, objectives of program, social objectives and human resource development so that organizational goal can be easily attained. It refers to the existence of control system, compliance of rules and regulations, process of managerial decisions etc. Conducting a management audit will help an organization to establish current level of effectiveness and help management to improve the activities and procedures for increased level of service quality and performance. In fact some of the authors do not see any difference between operational audit and management audit. They probably see that both these audits are for the management and cover operational areas that do not come under the review of the traditional audit. They are correct to some extent but they miss one important aspect i.e. operational audit is an audit for the management whereas management audit is an audit of the management. According to T.G. Rose, "The management audit would therefore concern itself with the whole field of activities of the concern, from top to bottom, starting, as always where management control is concerned, from top, because we are primarily concerned with whether the general management is functioning smoothly and satisfactorily. If it is not, it may be due to the functional management being faulty and, therefore, we pass on to examine that in its turn, in order to find the missing or faulty link which is causing the trouble." From the quoted passage, it is clear what should be the scope and content of management audit. It should definitely cover everything that we know as operational audit and, in addition it should also include review of adequacy and competence of the objectives, plans, policies and decisions of the top management.

Why Management Audit ?

Management audit is a difficult and complex task. The principal reason for undertaking a management audit is the need for detecting and overcoming managerial deficiencies. Unlike financial audit which focuses on financial results of past year and thus is backward-looking, a management audit represents a more positive, forward-looking approach that evaluates how well management accomplishes

* CA, Act. Chief Manager, Rastriya Banijya Bank Ltd.

its stated organisational objectives; how effective management is planning, organising, directing and controlling the organisation's activities; and how appropriate management's decisions are for reaching stated organisation objectives. One benefit of the management audit, then, is that managerial problems and related operational difficulties can be spotted before the fact rather than after the fact as with a financial audit. A second important benefit of management auditing is that it represents another management tool to assist the organisation in accomplishing desired objectives. Business failures are caused largely by poor management. If certain managers are ineffective in their present positions, appropriate corrective action should be taken.

Public sector undertaking occupy a formidable position in the Nepalese industrial scene because of their size, money invested and other reasons. These entities have earned a reputation as repository of enormous volume of stocks, stores and other assets which either would never be used or would take long time to use. This single phenomenon has inflicted loss of crores of rupees on public sector undertakings. Machine breakdown, operational failure, under-utilisation of capacities, slow decision lack of accountability are some of the other ills that plague this sector considerably. Besides, the motivation to properly manage these valuable undertakings was lacking for a number of reasons. Before committing public fund like government funds or the institutional funds, it is important to properly diagnose the financial health and possibilities of a business undertaking and know the specific reasons that caused or contributed to the decline of the business. Given bad management, any amount pumped in may go waste. Similarly, without proper knowledge of causes of sickness, government takeover may not cure the ills. Even a sound entity may also benefit from a periodical management audit; further improvement in its operation can be effected, the brewing or latent problems may be detected and analysed and opportunities or difficulties created by changing circumstances can be known. This evaluation of overall managerial problems is achieved with the aid of a Management Audit Questionnaire. The financial audit and audit by the Comptroller and Auditor General is not aimed to cover the entire area that can be covered by management audit. The establishment of general programme for management audit requires management's approval to the plan. The plan should include the statement on personnel requirements, establishment of staff training programmes to improve the effectiveness of work and the basis of

control over time and cost.

Behavioral aspects in Management Audit

Unlike financial audit, in management audit, auditors deal mostly with staffs and top management. Management audit experience much difficulties relating to people aspects. Management auditors, therefore require developing and maintaining good relationship with staffs of the department whose functions they audit and with top management who authorize them to perform audit. While conducting a management audit, following behavioral problems are likely to arise in an organizational setting.

- a. Staff/Line conflict: This type of problems usually occur when the auditors are staffs of the organization. Management auditors, being specialist in their field may think that their approach and the solutions are the only answers while the other staffs might sense the auditors in the same way as they regard other staffs in the organization. This might create problems in improvement of the functions as the suggestions are not taken into considerations.
- b. Control: As management audit evaluates effectiveness of control, there is an instinctive reaction from the auditee to have certain amount of fear that when reported are likely to cause adverse effect on top management. Management audit might lead to breeding of antagonism on part of auditees by creating fear of punitive actions by superiors prompted by reported deficiencies, by audit practices which are overly focused on deficiencies and are hostile.

These behavioral issues can be minimized if the relationship between auditor and auditee can be developed and improved. This can be done by creating an atmosphere of trust and friendliness. Constructive criticism could be one of the techniques to reduce the human related problems in course of management audit. If the auditors were to adopt a fault finding role, the staffs will be defensive and bend backwards to justify their action. The auditor might be able to find rooms for improvement if the staffs were made to feel convinced that the role of auditor was being helpful.

Another way of handling behavioral aspects during management audit is reporting methods. By adopting participative approach, the auditor improves the chance of recommendations being accepted and implemented successfully. By engaging auditees during the reporting phase allow discussions regarding possible recommendations and the implementation of the same.

Human Resource Planning

Shankar Kumar Rayamajhee*

The market is highly competitive to provide quality and low cost products and services. To provide such kind of products and services, human resources should be carefully planned on behalf of any organization to obtain the expected organizational strategic objectives effectively. The human resource planning business is the core function of the human resources department of any organization as a whole by consulting with other line departments on their need assessment. It is the process of acquiring and utilizing human resources in the organizations and ensuring that the organization has the right number of employees at the right place at the right time so that critical human resource problems can be solved timely as on its presence in the organization regarding the strategic set up. The supply of human resources may be influenced by demographic characteristics, educational system and its quality and other competitive forces in the labor market nationally and internationally becoming the world as a global village. For the further conceptual acquaintance in this regard, a number of writers have defined human resource planning in various ways. Among them, some important definitions are presented here.

- 1) **Schuler, R.** (*Personnel and Human Resources Management*: 1984): "Personnel and human resource planning involves forecasting human resource needs for the organization and planning the step necessary to meet these needs."
- 2) **Cash, W.H. and Fisher, F.E.** [*'Human Resources Planning'*, in Famularo, J.J. (ed.), *Handbook of Human Resources Administration*: 1987]: "It is a method for determining future staffing requirements and developing action plans for meeting them. Human resource planning is the part of a company's total resources planning. It influences and is influenced by business plans, interacts with organizational plans, and contributes to business decisions concerning, for example, the development of new products, markets, facilities, and production process, as well as mergers and acquisitions."

- 3) **Armstrong, M.** (*A Handbook of Human Resource Management*: 1990): "Human resource planning (HRP) ensures that the organization knows and gets what it wants in the way of the people needed to run the business now and in the future. It starts from the strategic objectives of the company and an analysis of the human resource required to achieve them."
- 4) **French, Wendell** (*Human Resources Management*: 1994): "Human resource planning is the process of assessing an organization's human resources needs in relation to organizational goals and making plans to ensure that a competent, stable workforce is employed."
- 5) **Decenzo, D.A. and Robbins, S.P.** (*Human Resource Management*: 2002): "Employment Planning is the process of determining an organization's human resource needs."

The above definitions show that human resource planning is related with the planning of human resources based on strategic planning of the organization and estimates the demand and supply of manpower for the future to achieve the organization's objectives by assuring the sufficient number of skilled and motivated manpower available in the labor market. The human resource planning basically tries to utilize human resources of organization in a cost effective way and efficiently along with developing a mechanism to monitor and evaluate the implementation of the same. In other words, the human resource planning functions may be characterized as goal directed and future oriented with having the quantitative and qualitative employees in the organization systematically concerning the part of organizational strategic plan. The importance of human resource planning stands for helping to implement the business strategy, minimizing future risks and uncertainty, making succession and replacement plans, maximizing the benefits of linkage with other different kinds of major organizational functions like planning, organizing, leading and controlling basically and

* Senior Manager, Rastriya Banijya Bank Ltd.

promoting awareness of human resources activities in competitive business environment as a whole.

The human resource planning process basically may cover five phases namely environmental analysis, determining objectives and policies of human resource, forecasting human resource, formulating effective action plans and controlling and evaluating the respective business for the organizational effectiveness. The first phase -environmental analysis- includes socio-economic, political, legal and technological position; organizational objectives and planning and annual operational plans. In other words it is known as a SWOT analysis in the business world. The second phase determining objectives and policies of human resource includes assessment of current human resources skills and knowledge based on the information provided by human resources inventory and information system. As such the third phase forecasting human resource is centralized for the determination of human resources demand and supply. This one significantly depends upon the quantity and quality of the labor market. The fourth phase the making and implementing action plan covers recruitment, selection and socialization, training and development, job analysis and evaluation, transfer and promotion and career development. Among the five phases of human resource planning, this seems very much complex in managing on behalf of human resource department in any organization. The final phase controlling and evaluating is related to the achievements by comparing human resource objectives by monitoring the degree of attainment of human resources in any organization effectively and efficiently. In other words, it can be also stated that the human resource planning process consists the steps of assessing current human resources; forecasting human resource demand and supply; matching demand and supply forecasts; and preparation of human resource action plans. These phases or steps of human resource planning processes are guided from the strategic business plans by following the top down approach or bottom up approach or mixed approach as per the need assessment regarding the results of job analysis and its design comparatively and competitively addressing the cross-cutting many issues in the business environment.

In the Nepalese context, both in public and private sectors, human resource planning is the most

neglected of human resource management. It seems that many organizations are driven traditionally and there is no proper integration of business strategy and human resources activities that's why the national productivity is very low as a whole. The poor educational system that does not match with the need of labor market has been supposed as a hindrance towards sound human capital formation. Other reasons like lack of effective job analysis and design, lack of assessment of current human resources, poor demand forecasts and supply forecasts, mismatching between demand and supply forecasts, short-term perspective, imbalanced staffing etc. are seen as other weaknesses in this regard. In the Nepalese public enterprises, their autonomy for human resource planning is handicapped by the frequent interventions of the government, on behalf of their regulatory agencies and labor unions too although there are legal provisions and policies for the autonomy in other hand. The practices are not followed properly as per the legal provisions and policies which are guided from the established important principles to drive the same including the performance management. The political instability and direct political interference have been found more responsible for the low productivity of human capital in the Nepalese business organizations.

There are some important inputs to accomplish the organizational strategic objectives like material inputs, financial inputs, information inputs and human inputs as the resources for any organization in a competitive business environment. Among them the human resource one is an important input which may lead to other all kinds of inputs including itself as possible maximum to meet the organizational strategic objectives because all sorts of organizational businesses are driven by the human resources for the societal progress, prosperity and remarkable changes depending upon its skills and capabilities in the organizational life. Hence the human resource planning becomes a very important issue for any organization. For an effective, efficient, inclusive and dynamic result-oriented human resource planning to execute successfully, it is proven fact that the political stability and peace is an essential factor externally and visionary leadership is another important factor within the organization.

***

Capital Measurement Standards: Largely unexplored in Nepalese Banks

Krishna Shah*

1. Background

Basel II is the second of the Basel Accords, (now proposed to be extended and partially superseded by Basel III), which are recommendations on banking laws and regulations issued by the Basel Committee on Banking Supervision. As per present regulation (directive number -1 issued by Nepal Rastra Bank) , banks in Nepal are required to follow a simplified version of Basel-2 accord as a capital measurement standard.

2. Objectives of the Accord

The major objectives of Basel-2 accord have been presented below:

- a. Ensure that capital allocation is more risk sensitive;
- b. Enhance disclosure requirements which would allow market participants to assess the capital adequacy of an institution;
- c. Ensuring that credit risk, operational risk and market risk are quantified based on data and formal techniques;
- d. Align economic and regulatory capital more closely to reduce the scope for regulatory arbitrage.

3. Three Pillars of Accord

The pillars of the accord is the Minimum capital requirement, Supervisory review and Market discipline. The Basel I accord dealt with only parts of each of these pillars. For example: with respect to the first pillar, only

one risk, credit risk, was dealt with in a simple manner while market risk was an afterthought; operational risk was not dealt with at all. In this respect, it could be said that Basel-2 Accord is more comprehensive as compared to Basel-1.

4. Capital measurement approaches prescribed by Nepal Rastra Bank

The first pillar deals with maintenance of regulatory capital calculated for three major components of risk

that a bank faces: credit risk, operational risk, and market risk. Other risks are not considered fully quantifiable at this stage.

- a) Capital for credit risk : The credit risk component can be calculated in three different ways of varying degree of sophistication, namely standardized approach, Foundation IRB and Advanced IRB. IRB stands for "Internal Rating-Based Approach". However, in Nepal Simplified Standardized approach is prescribed by the regulator.
- b) Capital for operational risk: Basel -2 accord prescribes three different approaches for calculation of operational risk – basic indicator approach or BIA, standardized approach or TSA, and the internal measurement approach (an advanced form of which is the advanced measurement approach or AMA). Nepal follows the basic indicator approach for measurement of operational risk, where a fixed percentage (α) of gross income is considered as a

* CA, Senior Manager, Rastriya Banijya Bank Ltd.

- capital charge for operational risk.
- c) Capital for Market Risk: Basel-2 prescribes value at risk (VaR) for measurement of Market risk. However, in Nepal market risk is measured with reference to a fixed percentage (5%) of the Net Open Position of the bank.

5. Shortcomings of the capital measurement system prescribed by Nepal Rastra Bank:

The basic objective behind Basel-2 accord is to ensure that banks keep enough capital so as to remain solvent. Thus, the amount of capital bank should keep is not more than the maximum loss it can suffer during a given time period from all the risks. However, the current mechanism of computing minimum capital adequacy ratio is not linked to the amount of loss that the bank can suffer.

5.1. Capital for all the risks not covered:

Minimum capital fails to cover pillar-2 risks like strategic risks, reputation risks, credit concentration risks, systemic risks etc. Thus, the capital determined on the basis of directive issued by Nepal Rastra Bank fails

to cover capital charge for all the pillar-2 risks.

5.2. Ininsensitive Capital Measurement:

Capital requirement of bank should be sensitive to the risk of loss a bank faces. Thus, higher the risk of loss, higher is the capital requirement and vice-versa. There are two dimensions of risk measurement, i.e., the chance of loss (Probability) and amount of loss (Impact) once the risk event materializes. Capital measurement system is sensitive when the same is linked to both probability and impact of risk. However, capital measurement currently adopted in Nepal is mostly linked to the impact and probability of risk is mostly ignored. The following insensitivities are mostly observed:

- a) Capital for credit risk is calculated by multiplying credit exposures with risk weights. Risk weights generally range from 0% to 150% and same does not take into account client specific characteristics like credit character, repayment capacity and

Risks covered	Measurement	Problems
Credit	Exposure * Risk weights (Normally ranges from 0% to 150%)	1. Same risk weights for same type of loan/same type of collateral across all banks. 2. Client & Bank specific characteristics like - Credit character and repayment capacity of the client, Valuation norm of the bank etc . is ignored
Market	5% of Net Open Position	1. Lopsided - Assumes higher exposure leads to higher risk. 2. Ignores that risk can be reduced by reducing chance of occurrence (Probability).
Operational	Alpha (15%) of Average gross Income of past three years	1. Lopsided - Assumes higher exposure leads to higher risk. 2. Ignores that risk can be reduced by reducing chance of occurrence (Probability).

- valuation norm of the bank. Thus, capital measurement approach is insensitive.
- b) Capital for market risk and operational

risk is calculated as a fixed percentage of net open position of the bank and gross income respectively. This approach

assumes that risk is dependent only on the amount of exposure (Impact) whereas the probabilities are ignored. Thus, the approach is insensitive and lopsided.

The following table summarizes the problems associated with capital measurement standard as prescribed by Nepal Rastra Bank:

5.3. Wide difference between regulatory capital and economic capital:

Regulatory capital is the amount of capital prescribed by the regulator whereas the economic capital is the amount of capital based on the risk profile of the bank. Economic capital is the amount of capital that the bank should hold so as to remain solvent. It could be seen that the capital measured following current approach leads to wide difference between regulatory and economic capital.

5.4. Advanced approaches not explored:

Nepal Rastra has not made advanced approaches mandatory even after more than half decade of adoption of the Basel-2 accord which has deprived the banks from reaping full benefits of the accord. It is understood that Advanced IRB approach for credit risk, advanced measurement approach (AMA) for operational risk and VaR based measurement approach for market risk can be applied with some effort in the case of Nepalese banks.

5.5 Lack of logic in capital computation in few

cases:

Capital for operational risk is based on a fixed percentage (alpha) of average gross income. While calculating gross income net interest income, commission and discount, other operating income, exchange fluctuation income and addition/ deduction in interest suspense account is added. Addition of gross income by the amount with which interest suspense account increases sounds logical, the addition to gross income by the amount with which the interest suspense account gets reduced sounds illogical.

Addition to the gross income by the amount with which interest suspense account has reduced leads double counting of the same income (Interest realization in this case) which unduly leads to increase in gross income and requires more operational capital.

6. Conclusion:

It can be rightly seen that the current practice of capital measurement adopted in Nepal is very good - Very good in being risk insensitive and very good in ignoring the fact that risk can be reduced by reducing the probability of risk through appropriate risk management practices. Besides, the advanced approaches of risk measurement, as specified in the Basel-2 accord are largely unexplored.

Nepal Rastra Bank should, without delay, issue directive for measuring capital for credit risk using Advanced IRB approaches, capital for operational risk using advanced measurement approaches (AMA), capital for market risk using VaR based measurement approaches and capital for residual risk on the basis of expected loss.

***

Why Acquisition shall be next Strategic Move of RBB?

Bhawani Shankar Niraula*

Introduction:

RBB is the largest commercial bank in Nepalese financial sector till now. With the political intervention of the political parties after restoration of Democracy in 2046, its financial condition deteriorated and become virtually collapsed.

When RBB was virtually collapsed there were limited numbers of financial institutions and major market share was in the hand of RBB. It had a huge deposit of public and most of the amounts were lost due to accumulated loss. It was not able to repay the deposit back. So, the NRB taken control of its management through a management team and RBB started to run in the right track. After few years of control by NRB, and tremendous improvement in its financial position, it has been now handed over to its own management for last few years. The new management has followed the path guided by NRB and doing well on its own in these years. But, despite, the reserve and surplus of this bank is still negative. On the other hand, there is a big change in the outside environment in this period of time. Technology has revolutionized the banking service so as by the global environmental factors. Liberalization in Nepal has also impacted a lot in Nepalese banking sector.

Though RBB is in a relatively well position then few years back of virtually collapsed position, but, still RBB reserve & surplus is negative and bank is not able to become true leader in the Nepalese banking sector. It is not able to exploit the opportunities available in the local and global market. It is not as professional as it should be to exploit the tremendous market opportunities available in the market. So, there is a good strategic move required by RBB at the present time. And, this writer assumes that the acquisition by RBB of BFIs is the most suitable strategic option for RBB because of the reasons mentioned below, though it is not free from defects and itself is a cumbersome and lengthy process with number of integration problems such as human resource integration, cultural integration, physical integration etc.

To maintain the current status in the future: RBB is still largest bank in Nepal. But some banks in the

private sectors are growing rapidly with acquisition and mergers and are in the way to beat and lead RBB in the business size. To maintain the status of the largest commercial bank from the current strategy of RBB may have been difficult and will be possible with a different strategic move and that is either merger or acquisition. Merger will other may lose the existing identity of RBB and there is no such a compulsion. A relatively easier way is the acquisition. By acquisition of the small BFIs (Development banks or Financial Institutions of 'B' and 'C' class) will be a suitable strategy for maintaining the current status of RBB.

To give a good message to public: There is a strong belief in people that the public sector organizations cannot perform well and they are only burden to government. Further in banking sector, joint venture bank and private sector bank are only considered as professional bankers by the general public. To prove this type of the belief wrong, acquisition by RBB to other BFIs will give a good message to the public that the public sector will also be capable and professional as private sector. If, they are allowed to perform independently without political/government intervention.

To maintain capital adequacy ratio (CAR): RBB has just met the CAR ratio of 10% from last fiscal year 2071/72 but with the increase in the volume of business it may come down. So, there shall be some cushion required to ensure the CAR not to fall below 10%. Acquisition by the RBB of that institutions may add capital or reserve (if acquired with capital gain i.e. payment less than book value of the shares) which will increase the CAR of RBB. However, there is a equal risk of being adverse situation if the case is just opposite.

To capture market share: The market share of RBB is going down and down with the increase in the numbers of BFIs in Nepal and other BFIs such as Global IME are increasing their market share in Nepal. If the same trend follows, RBB will be the follower in the market after few years. So, to maintain the market share of business only normal business growth will not meet the objective and it shall acquire other BFIs.

* Manager, Rastritiya Banijya Bank Ltd.

Further, there is not favorable condition in Nepalese economy for normal business growth. If bank lends haphazardly at this context just for the sake of business growth/market share, the quality of lending may be compromised and later it will affect the financial position of the bank. So, the acquisition will be a right strategy even for business growth of the RBB.

To meet the monetary policy objectives: Monetary policy 2072/73 has increased the paid up capital requirement of BFIs to be maintained at the end of fiscal year 2074 and some BFIs are in difficult position to meet the requirement in time. If RBB acquires those BFIs they shall not worry about it. Another objective of monetary policy is to merger and acquisition of BFIs to reduce the number of financial institutions and that can also be fulfilled with the acquisition by RBB.

To avoid for resistance to change: RBB has still carrying the culture when it was almost monopoly position in the market and there is still high resistance to change & lack of professionalism in the employee. With the acquisition of other BFIs with the employees culture of competitive environment, there will be improvement in the resistance to change and will be easy for organizational development in the future.

To become capable in investment of large project: Nepal has recently promulgated new constitution and, therefore, the political change has successfully done though there some repercussions have been shown which were almost sure in this context. Now, the turn is of economic revolution/change. For which big capital is required for large projects. With the increase in the size of business, bank will be able to invest in large scale projects which are a must for Nepalese economic growth in the future.

To change the organizational culture: One step move in the RBB's cultural transformation was done by Management Team of NRB successfully few years back and transformation has leading RBB in right track at present. But, it is not sufficient for future and in this context another step ahead can be done by the acquisition.

To reduce the negative cumulative retained earnings and make it positive: RBB has still negative cumulative retained earnings of about Rs. 6.0 billion at the end of Ashoj 2072 and to recover it from the operating profit takes few more years. But, if the acquisition is done with the capital gain* (cash payment less than the book value of shares) it can be recovered earlier.

*That is possible by bargaining with the problematic BFIs with high NPA and are in difficult position to survival due to liquidity problem. And, also they are not in a position to

meet the capital increment required by NRB and have no other option than merge or sale. In the long run, the loan can be recovered, if these organizations are acquired.

To provide lifejacket to problematic BFIs: Nepal Development Bank limited, was declared problematic and in the process of liquidation, is also now acquired by Prabhu Bank Limited. One of the reasons behind it is lack of liquidation act in Nepal. So, it proves that the liquidation is not an easy solution of problematic BFIs rather than acquisition is a suitable solution. Further liquidation process itself is a cumbersome and difficult to implement. It creates hassles to the stakeholders. To overcome from the hassles the acquisition is a best option. So, RBB can acquire such type of BFIs giving them lifeline. In addition, the liquidation will lose the public confidence in BFIs which is bad for capital formation and economic growth of nation, and, therefore, the RBB shall acquire even not to lose the public confidence on financial sector. Another benefit of the acquisition is the acquired BFIs shall not to worry about the capital increment required in the near future which is almost impossible to some BFIs from their own source.

To make better portfolio of assets: RBB is one of the oldest bank in Nepalese financial market and it has some weaknesses of lending only the traditional types of business areas but while acquisition it will acquire such assets which are not limited to these areas. The acquired BFIs may have assets in the area of new avenues making better portfolio of RBB. But, there is equal chance of the opposite case.

To short out short term excess liquidity problem: RBB has excess liquidity problem but is not sure whether it will remain for long term or not. However, it is sure that RBB is bearing cost of the excess liquidity at present. If the BFIs are acquired with payment of cash for their assets, cash outflow from the acquisition will reduce the short term liquidity problem of RBB. In case, the RBB faces liquidity problem in the long term it may acquire fund by raising its deposit rate or by issuing bond in the market. The cost of bond will be lower in comparison to the cost of capital and will also support in CAR as supplementary capital.

To be able to run smoothly for a long time: We know that it takes more time to sink a big boat than smaller one. Large bank can run for long time in even in a difficult situation which was proved by RBB in the past by surviving even at that time when its negative net worth was more than Rs. 23.0 billion. Acquisition will add the survival time of RBB even in the worse situation for a relatively long period of time, and it will get a chance to take corrective actions in the period of time.

To compete and sustain in the open market: The world is being narrow and big players are capturing

the world market with the globalization. Nepal is also entered in the WTO and financial sector is open for the global players. If they entered in the Nepalese market, they can drive out some inefficient BFIs from the market. To sustain and compete even in this situation volume of business is to be increased by RBB and that can be done easily by acquisition. Further, it may act as the threat to the potential entry in the Nepalese market from international sector.

To better utilize its recovery skill: RBB in the past has NPA of more than 60% and most of it has been recovered now. While recovering the NPAs, RBB has developed expertise in the recovery of the loans. When RBB acquires other BFIs it will also acquire NPAs from those BFIs and RBB can use its expertise to recover the loans. These NPAs will be added advantage of RBB's bargaining power to deal with capital gain or possible capital gain after recoveries of the NPAs.

To increase rating of RBB in international market: With the acquisition the financial position of RBB financial position in terms of size etc will improve and that will improve the rating of the RBB in the international financial institutions will be improved.

To establish branches on the new potential area: RBB has been reestablishing its previously closed branches and focus is not in the new potential areas. Some restriction to it is also present to open new branch in new potential areas. But, if RBB acquires the financial institution with branches in those potential area (for example, Koteshwor of Kathmandu), RBB will have new branch (old branch of acquired institution) on the areas with tremendous business potential. As a result branch expansion on the potential area will automatically happen.

For Marketing and reputation of RBB: It will be great news in Nepalese media sector will have a great coverage of it that a government owned bank which was virtually collapsed few years back has now successfully rejuvenated and acquiring the private BFIs. So, a great marketing of the bank will happen in the media free of cost and it will also increase the market reputation of RBB.

To increase Human Resource (HR) productivity: Acquisition by RBB will increase productivity of HR in numbers of way: a) Relatively more efficient staff will come in RBB from the acquired BFIs and that will increase the productivity of RBB after merger, b) The duplicate branches (if any) in a area will merge and the total business will be continued by the staffs of one branches and staff of other branch may be released from the branch. These staffs can be channelized elsewhere for business expansion; c) Some staffs while acquiring may quit in the process of

acquisition and few staffs than the prior will do the same business as a result increases the productivity.

To meet the HR gap likely to happen: As many employees of RBB are retiring soon and the new recruitment process is on the obstruction due to lawsuit in court. There is a huge possibility of HR Gap likely to happen in the near future. Employees of the acquired organization may be helpful to reduce the gap likely to happen.

To be cost effective: If there are two branches in the same area (one of RBB and other of acquired BFIs), the total business can be done by the one branch and the assets/expenditure of the other branch can be diverted or saved for other business. Managerial and other cost will also come down as there will be possibility of economies of scale.

To make bank capable of establish branch outside country: Global financial market is open to Nepalese financial market but access to international financial market will only be feasible for large banks.

To enjoy benefit of synergy effect: There is great chance of getting synergistic benefit by RBB after acquisition of other BFIs if managed properly.

To become systematically important financial institutions in Nepal: In Nepalese Monetary Policy of 2072/73, Nepal Rastra Bank (NRB) has announced that special supervision will be done to the systematically important bank, but, NRB till date has not identified and implemented the policy. Acquisition by RBB for its rapid growth will make sure that the RBB is the systematically important bank in Nepal. But, it has some negative repercussions too.

Other Benefits: RBB's real estate portfolio is small and it can acquire the BFIs having high real estate portfolio without exceeding its ceiling (cap) levied by NRB. Numbers of financial institutions are also more than necessary and acquisition helps to bring down to sizeable numbers. It may help in financial sector stability.

Acquisition Bylaw 2070 has provided certain facilities to the BFIs which acquire other BFIs can be enjoyed after acquisition. In addition, NRB may recommend to Government to provide some additional facilities if necessitates to such BFIs. RBB, if acquires other, can enjoy such benefits and facilities.

Conclusion:

As the acquisition by RBB has many benefits it will be a suitable strategic move of RBB at this point of time. After successful implementation of the strategic move of the acquisition the next strategic move of the RBB shall be to find a strategic partner from around the world to enter in the global market.

राष्ट्रिय बाणिज्य बैंक लि. प्रस्तुत गर्दछ व्यवसायिक कर्जा

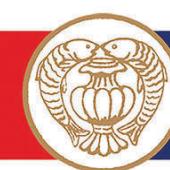
Swift : RBBANPKA
www.rbb.com.np

संस्थागत तथा साना ममैला कर्जा विभाग

फोन नं. : ९७७-१-४३४८४९५, EXT. ३७११ र ३७१२, फ्याक्स नं. : ९७७-१-४२६८४०८
सम्पर्क: नजिकको राष्ट्रिय बाणिज्य बैंक लिमिटेडका सम्पूर्ण शाखा कार्यालयहरू

राष्ट्रिय बाणिज्य बैंक लि.
RASTRIVYA BANJYA BANK LTD.

... तपाईंको आपनौ बैंक

Rastriya Banijya Bank Ltd. Board of Directors

Dr. Ravindra Pd. Pandey
Chairman

Mr. Nirmal Hari Adhikari
Member

Dr. Jitendra Pd. Upadhyaya
Member

Mr. Gyanendra Raj Koirala
Member

Mr. Batuknath Dhakal
Member

Mr. Hari Prasad Munakami
Member

Dr. Ram Dev Singh
Member

Mr. Krishna Sharma Paudel
Company Secretary

Management Committee of RBBL

Mr. Bheshraj Panthi, Act. CEO
Chairperson

Mr. Bishnu Prasad Baidya, DGM
Member

Mr. Surendra Bajimayo, DGM
Member

Mr. Bhupendra Pandey, DGM
Member

Mr. Sushil Shrestha, DGM
Member

Mr. Kabiraj Adhikari, DGM
Member

Mr. Keshav Prasad Lamsal, Dept. Chief
Member

Mr. Bishnu Prasad Poudel, Dept. Chief
Member

Mr. Tek Raj Joshi, Dept. Chief
Member

Mr. Om Prakash Acharya Dept. Chief
Member Secretary

राष्ट्रीय वाणिज्य बैंक लि.

५१औं वार्षिकोत्सव २०७२ समारोह

कार्यक्रम आयोजना मूल समिति

क्र.सं	पद	कार्यालय/विभाग	नाम	जिम्मेवारी
१	का.मु.प्रमुख कार्यकारी अधिकृत	केन्द्रीय कार्यालय	श्री भेषराज पन्थी	संयोजक
२	नायव महाप्रबन्धक	केन्द्रीय कार्यालय	श्री विष्णुप्रसाद वैद्य	सदस्य
३	नायव महाप्रबन्धक	केन्द्रीय कार्यालय	श्री सुरेन्द्रकुमार बजिमयो	सदस्य
४	नायव महाप्रबन्धक	केन्द्रीय कार्यालय	श्री भुपेन्द्र पाण्डे	सदस्य
५	नायव महाप्रबन्धक	केन्द्रीय कार्यालय	श्री सुशिल श्रेष्ठ	सदस्य
६	नायव महाप्रबन्धक	केन्द्रीय कार्यालय	श्री कविराज अधिकारी	सदस्य
७	विभागीय प्रमुख	पूर्वाधार तथा सहवितीयकरण कर्जा	श्री केशवप्रसाद लम्साल	सदस्य
८	विभागीय प्रमुख	मानव संशाधन	श्री विष्णुप्रसाद पौडेल	सदस्य
९	विभागीय प्रमुख	संस्थागत तथा साना मझौला कर्जा	श्री नरेशराज अर्याल	सदस्य
१०	विभागीय प्रमुख	आन्तरिक लेखा परीक्षण	श्री मनमोहन भण्डारी	सदस्य
११	विभागीय प्रमुख	कृषि तथा सामाजिक बैंकिंग	श्री टेकराज जोशी	सदस्य
१२	विभागीय प्रमुख	मार्केटिङ्ग तथा अनुसन्धान	श्री गायत्री आचार्य	सदस्य
१३	विभागीय प्रमुख	व्यवस्थापन सूचना प्रणाली तथा बजेट	श्री रमिता सुवाल	सदस्य
१४	विभागीय प्रमुख	कानून	श्री सुनिल रेमी	सदस्य
१५	विभागीय प्रमुख	इलेक्ट्रोनिक बैंकिंग	श्री कपिलमणि ज्ञवाली	सदस्य
१६	विभागीय प्रमुख	सम्पत्ति व्यवस्थापन	श्री वासुदेव पाठक	सदस्य
१७	मुख्य प्रबन्धक	प्रमुख कार्यकारी अधिकृतको कार्यालय	श्री कृष्णप्रसाद शर्मा पौडेल	सदस्य
१८	विभागीय प्रमुख	सामान्य सेवा	श्री प्रकाशचन्द्र गौतम	सदस्य
१९	विभागीय प्रमुख	जोखिम व्यवस्थापन	श्री सुनिल पोखरेल	सदस्य
२०	विभागीय प्रमुख	वित्त	श्री सरस्वती अधिकारी	सदस्य
२१	विभागीय प्रमुख	ट्रेजरी	श्री देवेन्द्र रमण खनाल	सदस्य
२२	विभागीय प्रमुख	सूचना प्रविधि	श्री देवेश प्रसाद लोहनी	सदस्य
२३	विभागीय प्रमुख	तालिम तथा विकास विभाग	श्री निरुबाबा जोशी	सदस्य
२४	विभागीय प्रमुख	कर्जा असुली तथा पुनर्संचना	श्री भरत के.सी.	सदस्य
२५	क्षेत्रीय प्रबन्धक	क्षेत्रीय कार्यालय, काठमाण्डौ	श्री शशि आचार्य	सदस्य
२६	मुख्य प्रबन्धक	मुख्य शाखा कार्यालय, काठमाण्डौ	श्री उद्धव प्रसाद खनाल	सदस्य
२७	महाशाखा प्रमुख	कम्प्लायन्स महाशाखा	श्री तुलसीदास कोइराला	सदस्य
२८	विभागीय प्रमुख	ब्रान्च अपरेशन	श्री ओमप्रकाश आचार्य	सदस्य सचिव

कार्यक्रमहरू

- क. प्रभातफेरी कार्यक्रम ।
- ख. रक्तदान कार्यक्रम ।
- ग. दीर्घ सेवा पदक वितरण कार्यक्रम ।
- घ. उत्कृष्ट कार्यसम्पादन गर्ने शाखा कार्यालयहरूको नाम घोषणा गर्ने ।
- ङ. उत्कृष्ट कार्य सम्पादन गर्ने कर्मचारीहरूलाई उत्कृष्ट कार्यसम्पादन पुरस्कार घोषणा
- च. पर्व कर्मचारीहरूलाई सम्मान गर्ने ।
- छ. क्षेत्रीय कार्यालय र शाखा कार्यालयहरूलाई वार्षिकोत्सव मनाउन आवश्यक बजेट विनियोजन गर्ने ।
- ज. उपहार पत्रिका प्रकाशन गर्ने ।

राष्ट्रीय वाणिज्य बैंक लि.

४१औं वार्षिकोत्सव २०७२ समारोह

कार्यक्रम आयोजना उपसमितिहरू

प्रभातफेरी उप-समिति

संयोजक	- नायव महाप्रबन्धक श्री भुपेन्द्र पाण्डे
सदस्य	- विभागीय प्रमुख श्री केशव प्रसाद लम्साल
सदस्य	- विभागीय प्रमुख श्री गायत्री आचार्य
सदस्य	- विभागीय प्रमुख श्री कपिलमणी ज्ञवाली
सदस्य	- मुख्य प्रबन्धक श्री उद्धवप्रसाद खनाल
सदस्य	- क्षेत्रीय प्रमुख श्री शशि आचार्य
सदस्य	- मुख्य प्रबन्धक श्री कृष्ण प्रसाद शर्मा पौडेल
सदस्य	- विभागीय प्रमुख श्री सरस्वती अधिकारी
सदस्य	- विभागीय प्रमुख श्री देवेश प्रसाद लोहनी

रक्तदान उप-समिति

संयोजक	- नायव महाप्रबन्धक श्री सुशिल श्रेष्ठ
सदस्य	- विभागीय प्रमुख श्री नरेशराज अर्याल
सदस्य	- विभागीय प्रमुख सुनिल रेमी
सदस्य	- विभागीय प्रमुख श्री भरत के.सी.
सदस्य	- विभागीय प्रमुख श्री सुनिल पोखरेल
सदस्य	- महाशाखा प्रमुख श्री तुलसीदास कोईराला

सम्मान तथा पुरस्कार उप-समिति

संयोजक	- नायव महाप्रबन्धक श्री कविराज अधिकारी
सदस्य	- विभागीय प्रमुख श्री विष्णु प्रसाद पौडेल
सदस्य	- विभागीय प्रमुख श्री मनमोहन प्रसाद भण्डारी

अतिथि सत्कार तथा मञ्च व्यवस्थापन उप-समिति

संयोजक	- नायव महाप्रबन्धक श्री सुरेन्द्र कुमार वजिमयो
सदस्य	- विभागीय प्रमुख श्री टेकराज जोशी
सदस्य	- विभागीय प्रमुख श्री वासुदेव पाठक
सदस्य	- विभागीय प्रमुख श्री रमिता सुवाल
सदस्य	- विभागीय प्रमुख श्री प्रकाशचन्द्र गौतम
सदस्य	- विभागीय प्रमुख श्री देवेन्द्ररमण खनाल
सदस्य	- विभागीय प्रमुख श्री निरुबाबा जोशी

उपहार पत्रिका प्रकाशन उप-समिति

संयोजक	- नायव महाप्रबन्धक श्री विष्णुप्रसाद वैद्य
सदस्य	- विभागीय प्रमुख श्री ओमप्रकाश आचार्य
सदस्य	- उप प्रमुख श्री मित्रलाल पंजानी
सदस्य	- वरिष्ठ प्रबन्धक श्री मुकुन्द अर्याल
सदस्य	- स.प्रबन्धक श्री माधवप्रसाद अधिकारी

सज्जा: टच क्रियसन प्रा.लि., बागबजार, काठमाडौं

फोन: ०१-४२९५४४८

मुद्रण: आदर्श छापाखाना, लोकन्थली, भक्तपुर

महालक्ष्मी घर कर्जा

महालक्ष्मी घर कर्जा

स्वतन्त्र भर्ड आघि बढ्न थपिदियो उर्जा

वार्षिक
८%
ब्याजदर

कर्जाको अधिकतम सीमा: न्यूनतम रु.१० लाखदेखि रु.१ करोडसम्म।

प्रशोधन शुल्क: स्वीकृत सीमाको ०.२५ प्रतिशत मात्र, महिलाको नाममा कर्जा प्रवाह भएमा प्रशोधन शुल्क नलाग्ने।

ब्याज तथा किस्ता भुक्तानी: मासिक तथा तोकिए बमोजिम।

भुक्तानी कार्यविधि: कर्जाको भुक्तानी अवधि ५ वर्षदेखि १० वर्षसम्मको रहनेछ।

अन्य जानकारीका लागि केन्द्रिय कार्यालय

कर्जा विभाग फोन नं. ४२५२५९५ Ext. ३७६६, ३७६७

*प्रत्येक लाई दुर्दृश्य -

निक्षेप/कर्जा - विविध सेवा

ए.टि.एम.र डेबिट कार्ड

ए.बि.बि.एस.

एस.एम.एस. बैंकिङ

ई-बैंकिङ

मोबाइल बैंकिङ

आर.बि.बि. रेमिट

हाम्मा सेवाहरू

www.rbb.com.np

... तपाईंको आफ्नो बैंक

तपाईंको मोबाइलला
तपाईंको आफ्नै हेक

न त हेक काट्नु पर्ने,
न त लाइन नै लख्नु पर्ने

RBBL
MOBILE BANKING

अबको हेकिङ्ग मोबाइल होकिङ्ग

सुविधाहरू

- भालमा भएका कारोबारको Transaction Alert प्राप्त गर्ने।
- भालाको ब्यालेन्स तथा Mini Statement प्राप्त गर्ने।
- भालमा भएको रकम यस डेक्काको काउं पनि शाखा तथा अन्य **fore** pay member डेक्काको भालमा समेत पठाउन।
- मोबाइल, टेलिफोन तथा ADSL Internet को Bill भुक्तानी गर्ने।
- Dish home, Broadlink Internet तथा थ्रैन बस्तु र सेवाको बिल भुक्तानी गर्ने।
- eSewa wallet मा रकम पठाउनका साथै MoviePlane Ticket तिन, Western Union को भुक्तानी लिई लगाएत अन्य Online सुविधाहरू प्राप्त गर्ने।
- चेक बुक request गर्न तथा अन्य सुविधा प्राप्त गर्ने।

Your Mobile Your Own Bank.

• विस्तृत शाखारीको लागि नियन्त्रितो शाखामा समर्पक गर्नुहोला।

Mobile Application available for:
Android, IOS, Java & Blackberry

Ncell को लागी sms 32022
NTC को लागी sms 2022

Mobile Topups

<PIN><space><PAY><space><MTOP>
<space><AMOUNT><space><MOBILE NO>

Mobile Topup मा 2% Cash Back समेत

... राष्ट्रिय गणित्या देक्का लिंग

Toll Free no. 16600132022/014269035 / complain.ebanking@rbb.com.np
Website: www.rbb.com.np

